

Cieger András
1867 szimbolikus világa
Tanulmányok a kiegyezés koráról

Cieger András

1867 szimbolikus világa

Tanulmányok a kiegyezés koráról

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

© Cieger András, 2018

© MTA BTK, 2018

ISBN ?????

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is

Borítón:

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: ???????????

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Borítóterv, tördelés: Horváth Imre

Nyomdai munka: ???????????

Felelős vezető: ???????????

TARTALOM

BEVEZETÉS

Annus mirabilis? Annus horribilis?

I. DILEMMÁK

Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége

Arany János *Hamletjének* egy lehetséges politikatörténeti kontextusa

Liszt Ferenc és a politikai átalakulás Magyarországon 1867 után

II. JELKÉPEK

1867 szimbolikus világa. A dualista állam vizuális önreprezentációja

a magyarországi nyilvánosságban.

Deák Ferenc írásban és képben. Miként ábrázolható a kiegyezés?

Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával

III. OLVASATOK

Deák Ferenc levelei a francia nagykövetségen

Egy angol nevelőnő levelei a kiegyezés korából

„Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”. Kónyi Manó és a *Deák Ferenc beszédei*

Irodalom

Illusztrációk jegyzéke

Névmutató

BEVEZETÉS

Ferenc József és Erzsébet bevonulása a Lánchídnál, 1866. január 29. Heinrich Ede akvarellje, 1866

Annus mirabilis? Annus horribilis?

A rendszerváltás forгатókönyve

Pulszky Ferenc, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója egyszer arra a kérdésre igyekezett választ találni,

Deák Ferenc. Than Mór festménye, 1867

hogyan vajon kinek is köszönhető az 1867. évi kiegyezés: „Engem erősen érdekelt, pontosan megtudni, kinek tulajdonítható valósággal e nagy transactio kivitelének érdeme. Mint az egész világ, azt akkor egészen Deáknak tulajdonítottam. Midőn ezt egyszer neki is megemlítém, komolyan megjegyezte, hogy az érdem Andrássy Gyulát illeti, az ő modora és összeköttetései győzték le az udvarnál az ellenszenvet; csak ez tette lehetségessé a kiegyezés keresztülvitelét. Ezt azután Eötvös Pepi előtt említettem, s ő önérzetel felelt, hogy akárki lett légyen a szereplő, a rendező mégis csak ő volt. Lónyayval is szóltam egyszer ezekről s ő figyelmeztetett, hogy a kiegyezésnek legkényesebb oldala a pénzügyi volt, ezt pedig ő rendezte; végre Csengery is nem egyszer adta értésünkre, hogy a kiegyezés szellemi atyja senki egyéb, mint ő” – írta visszaemlékezésében.¹

Mint látható, Pulszky nem nyert egyértelmű választ történeti kérdésére. Az események után másfél évszázaddal, számos adat és dokumentum birtokában is azt állapíthatjuk meg, hogy valójában nincs értelme csupán egyetlen szereplő érdemét vagy éppen felelősségét kutatni az osztrák–magyar kiegyezéshez vezető események sűrű láncolatában. Az elvek elfogadtatása és a részletek kidolgozása ugyanis egy sokszereplős és több szinten zajló összetett politikai játszma volt, melynek mozzanatai egymásra épülve kövezték ki a kiegyezéshez vezető rögzös utat. Egy-egy tárgyalási fórum kihagyása, egy-egy szereplő mellőzése zavart okozhat 1867 megértésében.

Egyébként maga Deák sem állította soha, hogy övé lenne a kizárólagos érdem. Az alkotmányosság visszaállításakor, 1867 februárjában pártja és választói előtt elmondott beszédeiben – az isteni gondvise-

lés mellett – a közös munkálkodás sikerére helyezte a hangsúlyt: „[...] az út szoros, az ösvény keskeny volt, melyen előre kellett törtetnünk, csak egymás után mehettünk, valakinek elől kellett menni, s talán a véletlen hozta úgy magával, hogy én menjek legelől, talán azért történt így, mert én voltam köztetek a legidősebb veterán ezen a pályán. [...] Mi egy úton indultunk meg, együtt vívtuk ki azon sikert, melynek ma örvendünk, s hiszem, hogy ezen az úton tovább is együtt fogunk maradni.”² Másnap, maradva az úthasonlatnál, némileg módosított gondolatmenetén: „[...] ez a siker nem az enyém, ez a miénk és mindazoké, kik bár különböző utakon, de egyenlő érzellemmel és hazafisággal működtek az alkotmány visszaállításán, mindazoké, kikben a hazáért hű szív dobog.”³ Kibővítette tehát azok körét, akik hozzájárultak a rendszerváltás sikeréhez: azoknak is köszönetét fejezte ki, akik ugyan nem őt követték a szűk ösvényen, hanem kerülő utakon jártak, de hazaszeretetüktől vezérelve eljutottak a közös céljig, és támogatták az alkotmányos kibontakozást.

Minden bizonnyal Deák nem csak a rá jellemző szerénységből vagy éppen a nemzeti egység megteremtésének politikusi szándéka miatt nyilatkozott így. Pontosan tudta, hogy a kiegyezés korántsem volt egyenes vonalú alkufolyamat, amelynek sikere az utolsó pillanatig kérdésesnek tűnt, hanem egy kollektív küzdelem eredménye, minden érdemével és esetleges hiáival együtt.

De vajon megválaszolható-e legalább az a kérdés, hogy hol dőlt el érdemben a kiegyezés?

Talán a sajtó hasábjain: a Deák tollából származó és 1865 elején megjelenő *Adalék a magyar közjoghöz* című vitairattal vagy a kibontakozás elveit lefektető *Húsvéti cikk*kel, esetleg a bécsi *Debatte*-ban megjelent *Májusi program*mal? Vagy az országgyűlés nyilvános fórumain: a rendszerváltás különféle jogi és politikai feltételeit megvitató 15-ös, illetve a 67-es bizottság hosszú ülésein? Vagy éppen az uralkodóhoz intézendő felirati viták során a plénumon? Esetleg, ahogy azt a kiegyezés kritikusai állították, Bécsben az uralkodóval és néhány bizalmasával folytatott háttértárgyalások alatt? És ha igen, akkor vajon 1866 augusztusában, 1867 januárjában vagy csak február folyamán? Vagy még később, 1867 őszén a Bécs melletti Vöslauban lezajlott és az osztrák fél számára kitüntetetten fontos, feszült légkörű gazdasági megbeszéléseken? Egyértelmű válasz természetesen erre a kérdésre sem adható.

Joggal állítható, hogy a közjogi kiegyezés programját mégiscsak Deák Ferenc hirdette meg 1865-ben megjelent írásaival. Hanák Péter mutatta ki tanulmányaiban azt a gondolkodási folyamatot, melynek során – már 1861-től kezdődően – Deák a Pragmatica Sanctio, e poros rendi egyezség szövegének, pontosabban két szavának, a „feloszthatatlanul s elválaszthatatlanul” („indivisibiliter ac inseparabiliter”) kifejezések újraértelmezésével, azaz a közös ügyek levezetésével és a jogfolytonosság elvével megteremtette azt a közös törvényi alapot, avagy „közjogi hidat”, amely elvezetett a majdani kibontakozáshoz, a polgári alkotmá-

Az országgyűlés megnyitásának emlékére közölt szimbolikus kép. *Vasárnapi Ujság*, 1865. december 17.

nyosság megteremtéséhez. Ám éppen a Pragmatica Sanctio felfedezésével, a magyar joganyagból való kiemelkedésével kapcsolatban történészeink azt is feltárták, hogy az alapötlet és a közös intézmények csírája a magyar konzervatív politikusoktól, például Dessewffy Emiltől, Apponyi Györgytől származott, és hogy Deák bevallottan támaszkodott tervezeteikre saját programja kidolgozásakor. Sejtésünk szerint Deák rájuk gondolt, amikor azoknak is köszönetet mondott a sikeréért, akik eltérő útvonalon érkeztek el a kiegyezés elfogadásáig. De említhetjük Eötvös József kiútkeresési kísérleteit is, amelyek ugyancsak nem maradtak hatás nélkül Deákra. Ismeretes, Eötvös volt az is, aki a Deák tudtával írt cikkével 1864 novemberében ismét felvette a tárgyalások fonalát.⁴ Végül Csengery Antalt sem hagyhatjuk ki a felsorolásból, aki éjt nappallá téve nyújtott szakértő kezét Deák *Adalékj*ának az elkészítéséhez.

Szintén vitathatatlan, hogy Deák a kodifikáció (a törvényalkotás) és a traktáció (az alkotmányos tárgyalás, a köztanácskozás) mestereként uralta a különféle országgyűlési fórumokon folyó munkát. Elsőrendű érdeme volt a tárgyalási alap meghatározása mellett a tárgyalási taktika kialakítása. A jogfolytonosság elvére való következetes hivatkozással és az ősi alkotmányosság beszédmódjának kitartó használatával a közjogi viták során sikerült ráerőltetnie tárgyalópartnereire a magyar fél értelmezését. Ferenc József és köre nem kis bosszúsággal szemlélte mindezt, de kénytelen-kelletlen elfogadta a rendszerváltás ezen forгатókönyvét: „a magyar nemzet [...] egyre inkább jogásznemzet, és a magyarok minden egyes politikai kérdést kizárólag jogi szempontból vizsgálnak, és fennakadnak olyan finom jogi megkülönböztetéseken is, amelyek révén e kérdések máshol elképzelhetetlen jelentőségre tesznek szert. Egy ilyen nemzettel szemben egyetlen eszközzel lehet eljárni, mégpedig a kimeríthetetlen türelemmel” – nyilatkozta az uralkodó egy angol diplomatának.⁵

Még azokat is lenyűgözte ezen érvelési mód és politikusi teljesítmény, akik egyébként elutasították a közjogi szórszálhasogatást. Elegendőnek tartjuk ennek alátámasztására egyik hívének, Lónyay Menyhértnek az elragadtatott szavait idézni Deák egyik

Lónyay Menyhért. Benczúr Gyula festménye

felszólalását követően: „Mint egy ember, könnyes szemekkel keltünk fel vezérünk mellett, ki óriási nagyságban állt erkölcsi hatalmával előttünk és a nemzet, a történet előtt [...] több percig szóhoz nem jöhetett az öreg úr, s ha visszatekint őt környező híveire, minden szemben ülő könnyben, minden indignációtól lelkesült arcban olvashatta volna, hogy oly 40 éves múlt, melyet felmutathat, nyerhetett csak oly igaz ragaszkodást s bizalmat, melyet mi és a nemzet nagy többsége irányában érezünk.”⁶

Bátran kijelenthetjük azonban, hogy az újságcikkek és az országgyűlési munkálatok, még ha Deák keze nyomát viselték is magukon, egyedül nem vezethettek volna el a kiegyezéshez. Elengedhetetlenül szükség volt a színpalak mögötti háttértárgyalásokra is. 1861-től kezdődően maga Deák is több alkalommal járult kihallgatásra Ferenc József elé Bécsbe, az uralkodó küldöttei pedig ugyancsak több ízben keresték fel Pesten a magyar politikust.

A bécsi kormányzat alkudozási kísérletei Deákkal azonban rendre kudarcot vallottak: közjogi álláspontját nem sikerült megingatni. Az uralkodó ezért egyre inkább arra törekedett, hogy Deákot, amennyire csak lehet, kikapcsolja a megegyezési folyamatból. Bár az angol diplomata előtt Ferenc József még türelmét és megértését hangoztatta a magyarok jogászias érvei iránt, valós elképzeléseiről Richard Belcredi osztrák miniszterelnöknek így írt: „Mint-hogy Deákkal, határozott meggyőződéseim szerint, nincs mit csinálni, arra kell törekedni, hogy az alsóházban találjunk embereket, akiknek van belátásuk, s elég bátorságuk is, az elméleti törvényesség Deák-i körét áttörni és felemelkedni valamiféle gyakorlati államférfiúi felfogás álláspontjára. Ha jól fogjuk meg a dolgot, bizonyára sikerülni fog, mert máris mutatkoznak a Deák-i nimbusz igájából szabadulásnak jelei. Ezeket az embereket ide, a kormány álláspontjára kell átvetetni és meggyőzni őket Ausztria létfeltételeiről.”⁷⁷ E taktika célja végeredményben az volt, hogy saját hatalmi jogosítványaiából minél kevesebbet feladva és a 48-as törvényekből minél többet módosítva szilárd belpolitikai viszonyokat teremtsen a birodalom mindkét felében. Ferenc József számára például az országgyűlésnek felelős magyar kormány elfogadása még a poroszoktól elszenvedett königráti vereséget (1866. július 3.) követően is sokáig teljesíthetetlen áldozatnak tűnt.

Valóban léteztek ellentétek a megegyezéspárti magyar politikusok között, Eötvös József például még a kiegyezés küszöbén is vallotta, hogy a feltétlen ragaszkodás az 1848-as törvényi állapotokhoz az újonnan megteremtett politikai berendezkedést végső soron hamis alapokra helyezi: „Fő bajunk a hamis kiindulási pont, melyet Deák választott, midőn a jog-continuitás [jogfolytonosság] elvét állítá fel s az emberekkel elhitette, hogy minden további lépésnek előfeltétele a restitutio in integrum [...] oly dolgoknak, melyek feltarthatatlanok színét akartuk feltartani s midőn a jelennek tagadhatatlan szükségéit kielégíteni iparkodánk, egyszersmind azon jurisfictionához [jogi fikcióhoz] ragaszkodtunk, hogy minden, mi által új helyzetünk szükségének megfelelő, semmi egyéb, mint a réginek restaurációja.”⁷⁸

Eötvös József. Stetka Gyula festménye

A hónapok múlásával azonban Bécs kénytelen volt belátni, hogy az alapköveteléseket illetően Deákot és híveit nem lehet elválasztani egymástól. Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József azonban fontos részletkérdésekben tagadhatatlanul rugalmasabb álláspontot képviseltek Deáknál. Ugyan a háttértárgyalásokról folyamatosan tájékoztatták az „öreg urat”, de korántsem részletekbe menően (Deák tehát kiszorult erről a terepről). Az igazság pillanata 1867. január 15-én következett el, amikor a három politikus félve bekopogtatott Deák ajtaján. Nem kevesebbet igyekeztek elérni, mint hogy Deák a bécsi

megállapodásokat változtatás nélkül fogadja el és támogatja az országgyűlési fórumokon.⁹

Az „öreg úr” azonban kifejtette előttük, hogy a bécsi megbeszéléseken született javaslatok lényegileg változtatják meg a képviselőház 15-ös bizottságának tervezetét. A kiegyezési törvény egyébként sem tárgyalható addig, amíg a felelős kormány nincs kinevezve. Deák továbbá elfogadhatatlannak tartotta, hogy a hadsereg egységes irányítása érdekében Ferenc József ragaszkodott abszolutisztikus uralkodói jogaihoz.

Lényegében tehát a kiegyezés küszöbén politikai patthelyzet alakult ki. Deák ugyanis megvonta támogatását az egyre inkább miniszterjelöltekként emlegetett híveitől, mondván, a kormány kinevezése után teremtsenek javaslatuknak többséget. Andrásyék azonban pontosan tudták, hogy erre Deák ellenében nincs esélyük, így lényegében egyetlen fegyver maradt a kezükben Deák meggyőzésére. Kijelentették, hogy kellő támogatás nélkül nem vállalhatnak kormányzati szerepet. Egyrészt tudták, hogy ilyen körülmények között senki más sem vállalkozna erre a feladatra, másrészt azt is sejtették, hogy a kiegyezést szinte feltétel nélkül óhajtó Deák-párti derékhaddal szemben az „öreg úrnak” sincs kellő ereje igazának érvényt szerezni. „Szóval mindenből látszott, hogy ő [Deák] megijedt a kiegyenlítéstől, megijedt az azután bekövetkezendő teendőitől, a húsvéti cikk végső következményétől. [...] Most azon töri eszét, hogyan szabadulhatna a nagy munkától, midőn éppen eredményét láthatná. Nem esmeri mégis a dolgok valódi állását, egoisticus szempontból tekinti. Fél minden felelősségtől, fél, hogy nem populáris dolgokat is fog kelleni véghez vinnie” – értékelte Lónyay saját szemszögéből Deák viselkedését.¹⁰

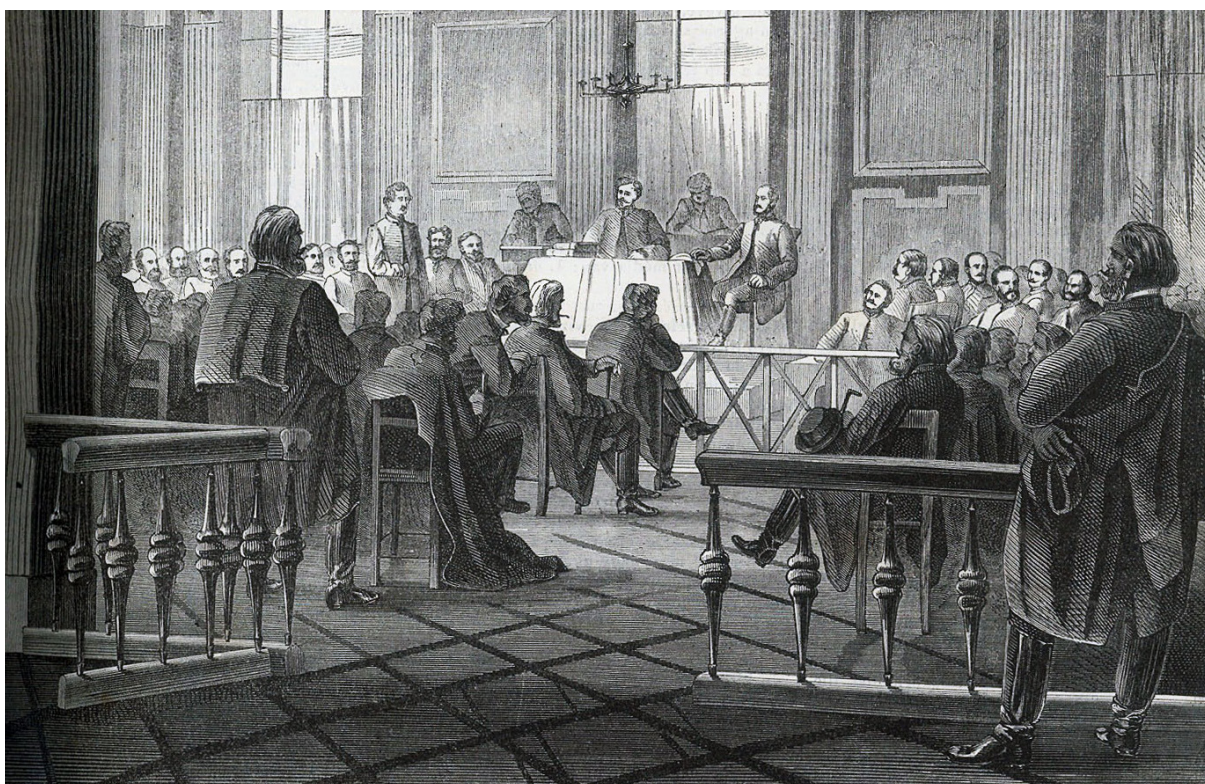
Deák végül néhány napi gondolkodást követően megadta a politikai támogatást Andrásynak ahhoz, hogy némi módosítás mellett elfogadtassa a képviselőházzal a bécsi határozatokat.¹¹ Az elkövetkező hónap a kiegyezési törvény előkészítésére alakult 67-es bizottság tanácskozásaival telt, ahol Deák ismét vezérszerepet játszott. „Nehéz dolog volt oly formulációt találni, mely megfeleljen a jogi fogalmaknak is, de egyszersmind megnyugtassa a bécsieket is” – fogalmazott Lónyay.¹² A közjogi elvek és a gyakorlati

politika szempontjai között egyedül Deák teremthetett megnyugtató harmóniát.

1867 nyarán feszült gazdasági tárgyalások vették kezdetüket a közös költségek megosztásának arányáról (a kvótáról), valamint a vám- és kereskedelmi szövetségről. Az év második felének kiemelkedő jelentősége volt a kiegyezési rendszer megszületésében, mert bár megtörtént a felelős kormány kinevezése, a koronázás és a közjogi kiegyezés (az 1867. évi XII. törvénycikk) parlamenti elfogadása, de hiányzott még az osztrák oldal beleegyezése.

Az osztrák politikai elit lényegében készen kapta a kiegyezés politikai konstrukcióját, hiszen a közjogi alkudozások az évszázados hagyományoknak megfelelően a Habsburg uralkodó és tanácsadói, valamint a magyar politikusok között zajlottak.¹³ Ezt a „kényszerhelyzetet” (Zwangslage) azonban a csizlajtán politikusok csak nehezen vették tudomásul. Akadt olyan osztrák képviselő, aki még 1867 őszén is elutasította a magyarok jogfolytonossági tanát: „Mert egy népet, amely a legszélsőbb határokon is túlmenő ellenállásig ragadtatta el magát, oly ellenállásig, hogy elszakadt a birodalomtól, a jogfolytonosság nem helyezhet vissza minden jogaiba. Ha mégis tenné, ez a forradalmi jog dicsőítése és jutalmazása volna. Mai napság különben az államalakulás nem függ régi pergamentektől, s akár eljátszottak ezek a pergamentek, akár nem, a fejlődés nem szorítható valamely alkotmány szűk határai közé.”¹⁴

Mindazonáltal az osztrák politikusok többsége 1867 végére elfogadta a közjogi rendszerváltás forgatókönyvét: „a magyar alkotmány helyreállítása megállapított és meg nem változtatható tény.”¹⁵ Éppen ezért az államjogi struktúra elfogadása után figyelmüket a két birodalomfél gazdasági tárgyalásaira összpontosították. A gazdasági alkudozásokból – eltérően az előző fázistól – az osztrák kormány és a képviselők aktívan kivették részüket, és számottevő módosításokat értek el a magyar féllel szemben (például a közös kiadások fedezéséhez való hozzájárulás mértékét illetően). A dualista államjogi szerkezet elfogadásának előfeltételéül a két birodalomfél gazdasági viszonyainak a rendezését szabták, egyfajta kárpótlásként is az uralkodó által a magyaroknak tett és

A 67-es bizottság ülése az Akadémia üléstermében. Vasárnapi Ujság, 1867. február 24.

ekkor már megváltoztathatatlan közjogi és politikai engedményekért cserébe. Az osztrák politika bizalmatlanságát jól jelzi az a tény, hogy a gazdasági tárgyalások lezárásáig egy liberális politikus sem kívánt miniszteri tárcát vállalni Bécsben.¹⁶

A magyar és az osztrák kormány képviselői hosszú hónapokon át aprólékos tárgyalásokat folytattak egymással pénzügyi problémákról. E terep magyar részről egyértelműen Lónyay pénzügyminiszternek, Andrássy miniszterelnöknek és az úgynevezett kvótabizottság tagjainak, különösen Csengery Antalnak volt fenntartva.¹⁷ A hosszadalmas egyeztetések idején az informális találkozóknak is jutott szerep, amelyek nyilvánvalóan a bizalmatlanság oldását szolgálták. „Ez az időszak, mint a legemlékezetesebbek és legérdekesebbek egyike, mindig kellemes emlékem marad, mivel közvetlen érintkezésbe kerültem az első

osztrák állam- és kormányzati férfiakkal, akiknek vizitkártyáit meg is őriztem. Egymás között testvériesen éltünk, kifelé pedig fényesen és ünnepélyesen. A kölcsönös látogatások után ünnepi estebédek következtek, éspedig szám szerint öt, és még több is következett volna, ha nem laktunk volna valamennyien túlságosan is jól, és nem kértünk volna kíméletet. [...] Mialatt pedig ily módon testileg elláttak és elkényeztettek bennünket, s minden ilyen három-négy órán át tartó estebéd után kikocsiztunk a zöldbe Bécs környékére, hogy kiszellőztessük magunkat, a tárgyalás szellemi munkája, ha lassan is, de mégis haladt előre” – emlékezett vissza 1867 augusztusára Fest Imre államtitkár.¹⁸ Értelemszerűen Deák, aki egyébként is igyekezett elhárítani magától a gazdasági kérdéseket, ezekben a tárgyalásokban már nem vett részt, bár értesült a fejleményekről.

A soklépcsős kiegyezési folyamat 1867. december utolsó napjaiban a magyar és az osztrák parlamentekben zárult a gazdasági kiegyezést rögzítő törvények megszavazásával, valamint az osztrák törvényhozás által elfogadott alaptörvényekkel. Az osztrák liberálisoknak az új közjogi rendszert szabályozó törvényhez sikerült hozzákapcsolniuk az alapjogok katalógusát és a jogállami működés egyéb törvényi biztosítékait. Az összefoglaló néven decemberi alkotmányként (Dezemberverfassung) emlegetett törvénycsomag egyik alaptörvénye például húsz pontban rögzítette az osztrák állampolgárok alapvető szabadságjogait.¹⁹

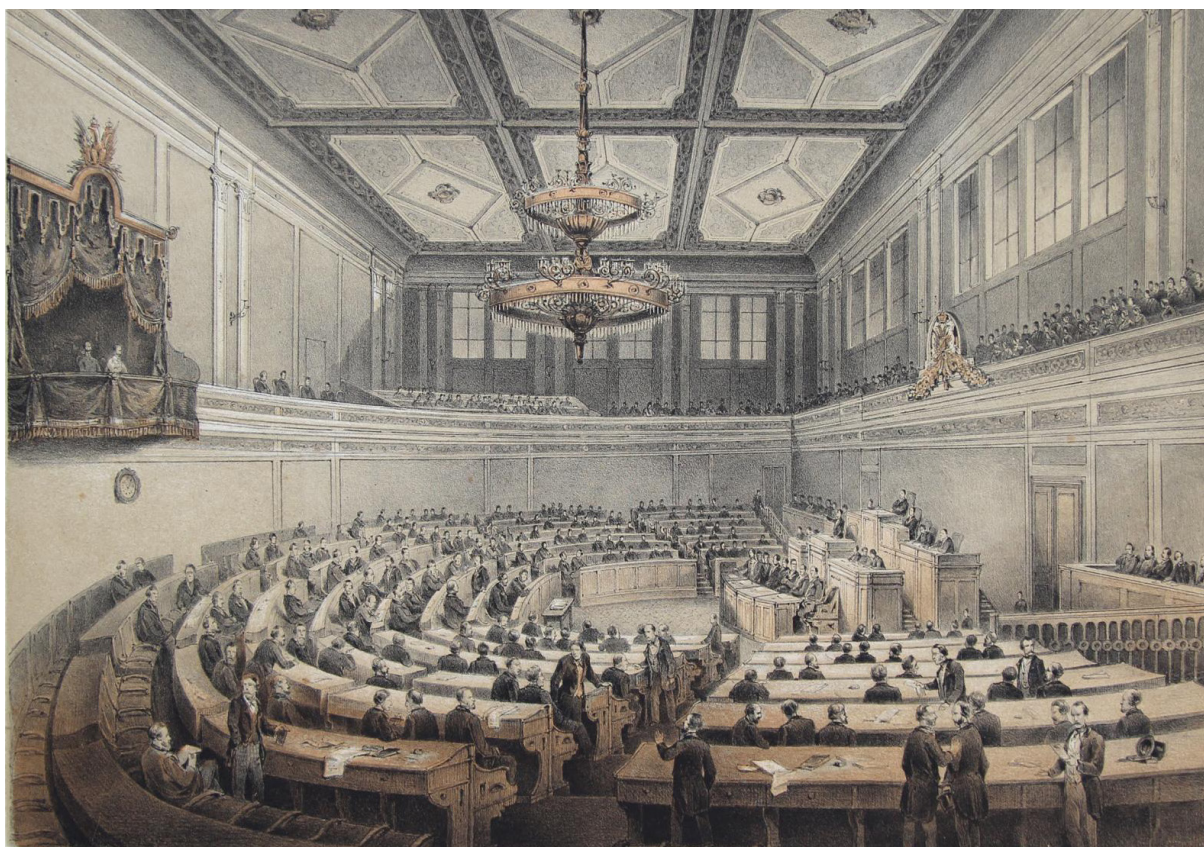
Észérvek a kiegyezés mellett

Deák Ferenc 1868-ban értékelve a kompromisszumot, valóságos leltárt készített beszédében: a kiegyezés révén az ország integritása helyreállt, a dinasztiaival és az osztrák politikusokkal rendeződött a magyarok viszonya, megindult a külföldi tőke beáramlása, fellendült a kereskedelem, sőt, politikusi túlzásba esve megállapította, hogy még a szegény emberek száma is megcsappant. Úgy vélte, hogy mindez annak a helyes politikának köszönhető, hogy Magyarország mérsékelte vágyait, és a kiegyezés megkötésével a politikai realitás talaján maradt. „Az én meggyőződéseim e részben az, hogy nekünk Ausztria fönnállása éppúgy szükséges, mint a mi fennállásunk szükséges Ausztriának. E közös érdek szorosabban köt egymáshoz bennünket, mint minden egyéb más viszonyok; és szerencsésen sikerült is mindkét részcél ezen viszonyokat most a legtisztább alkotmányos alapra fektetni” – mondta Deák.²⁰ Érvelése szerint a nagyhatalmak közé szorult Magyarország önállóan nem lenne képes fennmaradni. Függetlensége pusztuláshoz vezetne. Éppen ezért a félelem és az élni vágyás az Ausztriával kötött szövetséget igazolja. A biztonságért cserébe azonban anyagi áldozatokra is szükség van: jól felfogott politikai érdekből az országnak részt kell vállalnia az osztrák államadósságok terheiből.

A magyar politikai élet szereplői közül, bárhogyan is ítélték meg egykorán az 1867-es kiegyezés tartalmát és a nemzet sorsára gyakorolt hosszabb távú hatásait, csak kevesen voltak azok, akik kétségbe vonták annak a jelentőségét, hogy – az ellenzéki (!) Schvarcz Gyula szavaival élve – „a Gondviselés ismét kezébe adta az önrendelkezés jogát e nemzetnek az államéletben”.²¹ Hosszú évszázadok után most kínálkozott először – 1848/49 zaklatott hónapjait nem számítva – lehetőség arra, hogy a magyar vezetőréteg saját kezébe vehesse az ország irányítását, és jöllehet egy birodalom keretein belül, de önálló elképzelései szerint rendezhesse be a politikailag oszthatatlan modern magyar állam épületét.

E politikai konstrukciót a magyar vezetőréteg szemében egyértelműen igazolta az is, hogy az új politikai rendszer továbbra is biztosította a magyarság szupremáciáját az országban élő többi etnikummal szemben. Mint ismeretes, a magyarok épp azért ellenkeztek a csehekkel való kiegyezést, azaz a dualizmus állammodelljét is, mert attól tartottak, hogy egyrészt a nagy áldozatok árán biztosított magyar befolyás lecsökken a Monarchián belül, másrészt pedig, hogy a csehek példáján más szláv ajkú népcsoportok is fölbuzdulnának (ekkor különösen a horvátok miatt aggodott a magyar kormány), és önállósági törekvéseik veszélybe sodorhatnák a Monarchia egységét és stabilitását. A magyaroknak és az osztrák centralistáknak 1871-ben sikerült félelmeikről meggyőzniük az uralkodót is, aki pedig kezdetben támogatta birodalma három központúvá alakítását.²²

Ausztriában a kiegyezés mellett elhangzó alkotmányos és racionális érvek szinte teljesen meggyeztek a magyar politikusok mondataival. Bár a Reichsrat mindegyik politikusa sérelmezte azt az alkotmányos kényszerhelyzetet, amely 1867-ben előállt, a liberálisok mégis a kiegyezés előnyeit hangsúlyozták. Álláspontjuk szerint a Königsgrätznél szertefoszlott birodalmi álmokért cserébe Ausztria alkotmányt és felelős kormányt kapott. Leopold Mende vigasztalásul azt is kiemelte beszédében, hogy a magyarok is komoly jogaikat adták fel a dualizmusért: „A birodalmi tanács kénytelen a valóságos viszonyok kényszerének engedni. Vigasztaló benne, hogy

A bécsi képviselőház ülésterme 1865 körül. Ludwig Czerny litográfiája

a magyarok is kénytelenek voltak engedni bizonyos kényszernek. Könnyedén ők sem szánhatták reá magukat, hogy elvonjanak országgyűlésök hatáskörétől hadseregre, pénzügyekre, külügyekre vonatkozó jogokat. Ők sem tekintik e törvényt minden tökéletesség alphájának és omegájának, noli me tangerének [érinthezhetlennek]. A magyarok nagy darabját adták föl a külön jogoknak, s ez nekik fáj, de mégis megtették az egész haza fönntartásának javára. De bármilyen fogyatékosnak látszassék is a forma, amelyben a törvényjavaslat az alkotmányos közösséget kifejezésre juttatja, nem szabad szemet hunyni előle, hogy benne az osztrák államéletnek hosszú, igen hosszú létezése óta legelőször arat diadalt az alkotmányos közösségnek a gondolata.”²³ Moritz Kaiserfeld sze-

rint pedig az alkotmányosság útjára lépett Ausztria „számot tarthat Európa művelt népeinek rokonszenvére”, a kompromisszum és a békés viszonyok révén elkerülheti, „nehogy az absolutismus vagy a fölbomlás és velök a nemzeti és a politikai halál legyen a tusának a vége”.²⁴ Az új politikai rendszer védelmet ígért az uralkodói abszolútizmussal és a tartományi partikularizmussal szemben, valamint biztosította a német hegemoniát Ausztriában, gyakorlati oldalról pedig az államcsőd elkerülését.

Bár az új alkotmányos rendszer megalkotásakor a tárgyaló felek időnként nélkülözték a szélesebb politikai felhatalmazást, és a rendszer mindkét birodalomfél vonatkozásában több abszolutista vonást is megőrzött – osztrák oldalon például a szükségren-

deleti kormányzás (Notverordnung) lehetőségét –, mégis tagadhatatlan, hogy az új struktúra törvényes keretek között jött létre. Sőt, 1867 egyenesen a polgári alkotmányosság korszakát hozta el Ausztriában. „A magyar kiegyezés elfogadása a birodalmi tanácsban képviselt országok szabadságának is érdeke. [...] A centralisatio bebizonyította, hogy Ausztriában csak absolutistikus, vagy álalkotmányos lehet. A dualismus mellett lehetetlen lesz két alkotmányt megsemmisíteni. A birodalom egyik fele biztosítja a másíknak alkotmányosságát” – bizakodott Johann Berger liberális képviselő.²⁵

Érzelmek viharában

Az 1867. évi kiegyezésről megalkotói a nyilvánosság előtt rendszerint „békés kiegyenlítés”-ként szóltak, a modern kori szakirodalom pedig meglehetősen neutrálisan, reális kompromisszumként beszél róla. Pedig az 1867-es kiegyezésről fennmaradt személyes források jelentős része – a politikai fordulatokra jellemző módon – felfokozott érzelmekről tudósít. A számos racionális érv ugyanis nem volt elegendő az új rendszer teljes legitimálásához. Elsősorban Magyarországon nem.

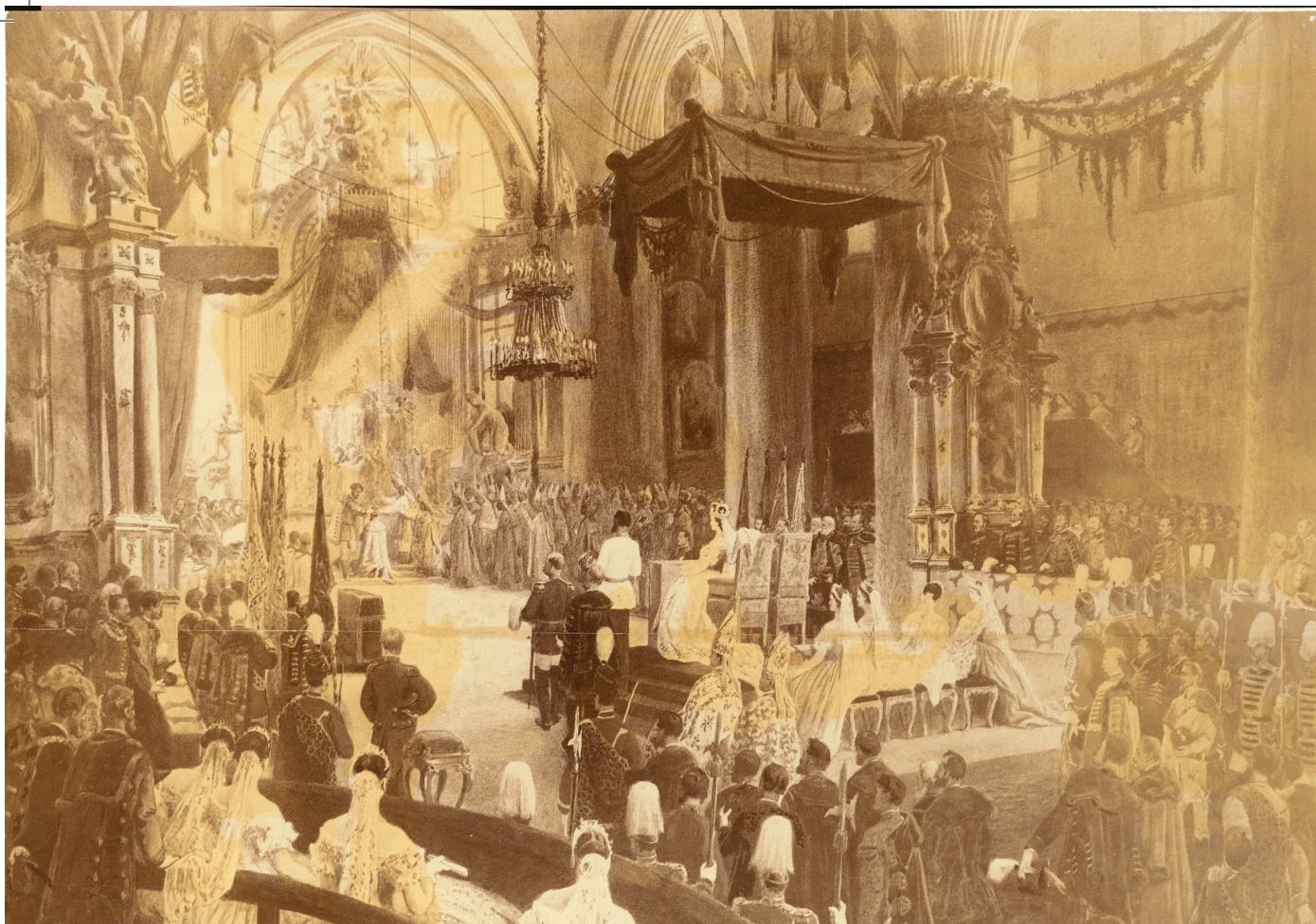
Ezzel nagyon is tisztában volt a rendszerváltással hatalomra jutott liberális politikai elit. Jeles képviselőjük Eötvös József, aki a politikai folyamatokat miniszterként és tudósként egyaránt figyelemmel kísérte, például kulcsfontosságúnak ítélte, hogy érzelmi közösség jöjjön létre az ország vezetői és polgárai között, mert csak így lesz kellően tartós az új politikai és társadalmi berendezkedés. „Az érzelmek – legalább a népnél – sokkal nehezebben változnak, mint meggyőződése, s én mindig úgy voltam meggyőződve, hogy ha egy korona, mint 1848-ban a magyar, széttört, azt csak a nép szívében ébresztett nagy érzelmek lángjai forraszthatják össze” – írta egy 1867. májusi levelében.²⁶ Úgy vélte, hogy az 1848/49-es szabadságharcral és annak leverésével bekövetkezett bizalmi válságból csak akkor lábalhat ki végleg az ország, ha a vezetőréteg és főképp a Habsburg-uralkodóház szeretetet és megbecsülést vív ki magá-

nak. A bizalom helyreállítása során különösen hitt Erzsébet királyné személyében és az általa betölteni remélt integráló szerepben. A június 8-án hatalmas érdeklődés mellett sorra került koronázás nyilvánvalóan az uralkodó és népe egymásra találását is hivatott volt kifejezni, amit a hagyományostól részben eltérő ceremóniák is erősítettek.

Csakhogya a rendszerváltást övező pozitív érzelmek kialakítása nem csupán a dinasztia erőfeszítéseitől függött – ezt maga Eötvös is nagyon jól tudta. Naplójába ugyanis néhány hónappal korábban keserűen a következőket jegyezte fel a magyar néplélekről: „Sokszor tapasztaltam, hogy a gyűlölet általában véve erősebb és tartósabb szenvedély a szeretetnél, főképp nálunk magyaroknál, kiknél a honszeretet akkor legnagyobb, ha küzdelemmel jár s elleneink gyűlöletével párosulhat.”²⁷ A rendszerváltás kezdő napjaiban tehát a negatív érzelmek ugyancsak jelen voltak az emberek gondolataiban, sőt időnként tetteikben is. A kiegyezést elutasító Madarász József egyenesen azt írta visszaemlékezésében, hogy „1867 gonosz év Magyarország történetében”.²⁸

Azt, hogy mire is utalhatott Eötvös fenti mondatával, megérthetjük egy kortársi beszámolóból (teljes terjedelmében lásd könyvünk utolsó fejezetében). A közhangulatot jól jellemzi ez a tudósítás, amelyet Deák Ferenc egyik bizalmasa küldött az ország fővárosából a kiegyezési tárgyalások miatt Bécsben tartózkodó magyar politikusoknak: „Öregünk [Deák Ferenc] kapott ismét tegnapelőtt két gyalázatos anonym levelet, mely mindkettő meggyilkolással fenyegeti őt, »az árulót«. Vérlázasztó gyalázatos levél az egyik, a másik lakonicus rövid és március 15-én ígéri leszúrását. Bármi okos, bármi bölcs legyen kedves öregünk, de mégis némi kis mérvben, hatott reá e két levél s aznap levert s izgatott volt folyvást...”²⁹ Deák közvetlen munkatársa, Kemény Zsigmond ugyancsak kapott névtelen leveleket: „Én is kaptam már három fenyegetést: Lászlónak, a legényemnek adtam át, hogy mulassa magát vele. Fontosabb az, hogy egy titkos lap jelen meg, melynek címe 49. april. 14-ike, s valóságos keresztes háborút indít ellenünk.”³⁰

Deákot és híveit tehát névtelen levélírók halállal fenyegették, az utcákon pedig plakátok jelentek meg

Ferenc József koronázása a budavári koronázótemplomban, 1876. Fényreprodukció Székely Bertalan akvarellje nyomán

ezen felirattal: „Le Deákkal, éljen 1849, éljen apr. 14!” Minden bizonnyal e fenyegetéseknek is komoly szerepük volt Deák éppen ekkoriban kiújuló depressziójában.³¹

A Kossuth által Olaszországban kiadott *Negyvenkilencz* című lap címében és a pesti falragaszokon olvasható üzenet világos volt: a Béccsel való kiegyezés helyett az ország függetlenségéhez kell ragaszkodni, amit a Habsburg-ház trónfosztásának dátuma is kifejez. Aki nem ezt a politikát követi, az árulónak minősül. Ebben az értelmezési keretben igen hamar megteremtődött a párhuzam Görgey Artúr és Deák Ferenc szerepe között: sorsdöntő tevékenységükkel mindketten elárulták a magyar nemzet ügyét, alkut kötöttek az ellenséggel, és feláldozták az ország szabadságának magasztos eszméjét. „Deák a politika

terén éppen úgy jár el, mint Görgey cselekedett a hadviselés terén. Addig és úgy tudta nagy népszerűségénél fogva a nemzetet lavírolni, míg végre oda jutott, hogy küzdeni nem képes, hanem megkövülten nézi, midőn a haza bölcse az alkotmányos önállóságróli lemondást befejezi és kijelöli azon utat, melyen az osztrák hatalom a maga céljait Magyarország irányában befejezhesse. [...] Midőn az árulás be lesz fejezve, Deák fölött éppen oly hamar ki lesz mondva a népiélet, mint ki lett mondva Görgey fölött” – írta Kossuth Lajos egyik híve.³²

Kossuth híres Kasszandra-levele e felfokozott és érzelemdús időszakban látott napvilágot 1867 májusában.³³ A nagy népszerűségnek örvendő emigráns politikus levele valójában döntően olyan gondolatokat tartalmazott, amelyek a kiegyezési tárgyalásokat

Koronázási eskü a belvárosi pélbániatemplom előtt, 1867. Fényreprodukció Székely Bertalan akvarellje nyomán, 1867

övező vitákban már korábban is elhangzottak a hazai nyilvánosságban. Mégis, a nyílt levél formája és stílusa, például személyes hangvétele, heves érzelmeket tükröző szóhasználata, a szélesebb közvélemény számára is közérthető nyelvezete az országgyűlés falai közül az utcára vitte a rendszerváltás körüli ellentéteket és a kiegyezés morális dilemmáit. Kossuth levele a bonyolult közjogi kérdéseket egy csapásra jól érthető és könnyen átélhető emberi konfliktusokká alakította, amelyeket olyan érzelmekkel teltetett ellentétes fogalmakkal ábrázolt, mint az árulás és a hazaszeretet vagy a gyávaság és a hősiesség, illetve mindezek végső esszenciájaként a halál és az élet. Ráadásul a (késő) romantika korának olvasója ezen érzelmeket két nemzeti nagyság, „a haza bölcse” (Deák) és a „magyarok Mózes” (Kossuth) összecsapása révén élhette át lépten nyomon, hiszen a

nyílt levelet külön röplapként az utcán is terjesztették, a magyar mellett például német nyelven is. Állítólag rövid időn belül több tízezer példány fogyott belőle. A levél hatását tovább fokozták a korban népszerű képes és családi naptárak, amelyek ugyancsak leközltek Kossuth írását. A mintegy százezer példányból jócskán került a vidéki, illetve a politikában kevésbé jártas olvasók asztalára is.³⁴ Előzményként talán csak Széchenyi és Kossuth vitáját lehet említeni a reformkorból, ám a polgári nyilvánosság új fórumai még éppen csak formálódtak akkoriban, így nyilván a vita hatása is korlátozottabb lehetett.

Kossuth a „Barátom” megszólítással, valamint kettejük egymáshoz való összetett viszonyának a felvillantásával (barátok, elvrokonok, sőt 1848-ban harcostársak is voltak) már az első mondatokkal közel

Viharos érzelmek a kiegyezés körül. Az Űstökös, 1867. október 19.

hozza az olvasót levele témájához. Ezt követően pedig azokat a fordulatokat mutatja be, amelyek során Deák feladta a közösen vallott elveket és célokat, ezáltal sikamlós lejtőre kormányozta az ország sorsát. Kossuth szerint Deákból 1848-ban hiányzott a kellő kitartás, miközben ő vállalta a hősi küzdelmet: „Te, mert nem bíztál nemzetünk erejében, a visszavonulást választottad.” „Te visszavonultál, Eötvös a vihar elől külföldre vonult; én védelemre határoztam magamat” stb. Az emberi gyengeséget (ti. a gyávaságot – igaz, ezt a szót Kossuth nem használja) azonban politikusi árulás követte 1861 után. Kossuth azzal vádolta meg politikustársát, hogy a passzív ellenállás idején szerzett tekintélyét, példátlan befolyását Deák az 1848-as vívmányok szinte teljes feladására használta fel: „A jogvisszaszerzés álláspontjáról a jogfel-

áldozás sikamlós terére jutottál”. Mindezt ráadásul Deák és hívei a romlatlan népet megtévesztve, a nyilvánosságot kerülve, titkos paktumok révén vitték végbe: „Lassan-lassan lebben a fátyol a Béccseli alkudozások titkairól. Úgy látszik, mindez már kicsinált dolog, s az országgyűlés csak arra van hivatva, hogy a bevégzett tényt regisztrálja.” Érdekes megfigyelni, hogy Kossuth az 1867-ben létrejött kompromisszumra az *alku* szót használja annak minden negatív felhangjával, tudatosan kerülve a Deák-pártiak által emlegetett *kiegyenlítés* kifejezést.

Az emigráns politikus úgy látta, hogy hamisak a kiegyezést legitimáló érvek, álalkotmányosság létezik csak Magyarországon és Ausztriában, amely tartós nyugalmat nem, csupán széthúzást és újabb ellenségeskedést hoz a birodalom népeire. Kossuth

a kiegyezés megkötésében a nemzet halálát látta: „Nemzetünk a jogfeladások sikamlós meredélyén veszélybe, többbe mint veszélybe, halálba sodortatik.”

Az osztrák–magyar kiegyezés megítélését e levél hosszú évtizedekre morális mezőbe helyezte, hiszen létrejöttét Kossuth vásári alkudozasként írta le, amelyet gyanús titkok öveznek, a kompromisszum pedig végső soron a nemzet pusztulását fogja okozni. Aki e rendszer működtetésében részt vesz, az nem lehet más, mint hazaáruló. Saját szerepét viszont a tragikus jövőt előre látó, de senki által meg nem értett jóshoz hasonlította, aki azonban haláláig tiltakozni kíván minden törekvés ellen, mely csorbítja a nemzeti önállóságot. Mint közismert, nyílt levelek útján később is kinyilvánította bírálatát a politikai rendszer működésével kapcsolatban, és még magyar állampolgárságát is veszni hagyta 1867-ben megfogalmazott elvei fenntartása érdekében. Nem véletlen tehát, hogy Ferenc József közel három évtizeden keresztül Kossuth pusztá létét is az Osztrák–Magyar Monarchia legitimitása elleni támadásként érzékelte (lásd magatartását Kossuth 1894-es temetésekor).³⁵ Kossuth ezen magatartásával azonban híveire is komoly erkölcsi súlyt helyezett: környezetében előbb-utóbb mindenkinek döntenie kellett, hogy hazatér-e, és kénytelen-kelletlen elfogadja a rendszer működését, vagy mereven kitart a kossuthi elvek mellett a száműzetés elszigeteltségében és nélkülözésében.

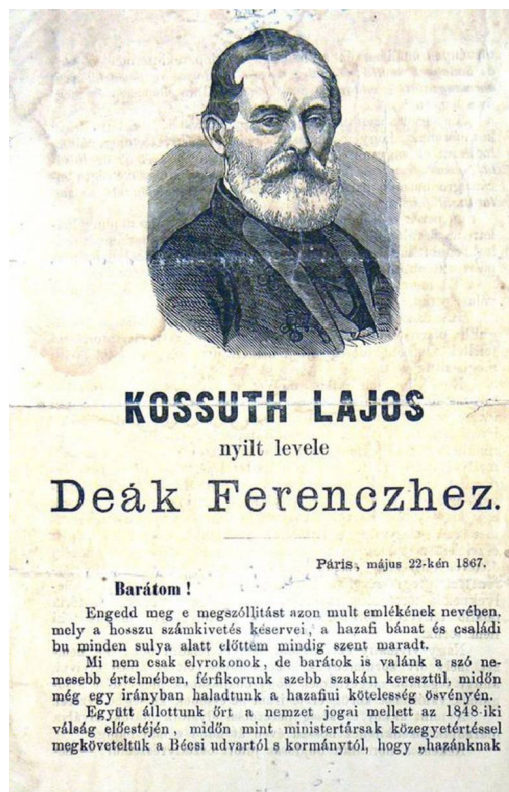
1867 folyamán éles hangú sajtóvita bontakozott ki Kossuth levelei nyomán, amely erős érzelmi köntösbe bújtatva lényegében az új magyar politikai rendszer

legitimációs bázisáról szólt. Deák hívei a kiegyezést 1848 reális örökségének tekintették, amely az alkotmányos vívmányokat a valós politikai helyzethez igazítja. Pulszky Ferenc úgy vélte, hogy Kossuth az emigrációban elszakadt a nemzet akaratótól: „A nemzet kijózanodott ábrándjaiból, nem érti többé Kossuth politikáját, amint viszont Kossuth nem érti többé a hazai viszonyokat.” Ezzel szemben „Deák eljárása mindenki előtt világos volt, s politikája nem kereste az árnyékot”. Pulszky szerint a kiegyezést az egész ország várta, és a nemzet ösztönösen Deákhoz fordult tanácsért.³⁶ Kossuthot azzal is hitelteleníteni akarták a hazai nyilvánosság előtt, hogy felidéztek a szabadságharc végnapjaiban született elképzelését, miszerint a magyar koronát az orosz cári család egy tagjának kellene felajánlani. Továbbá előszedték már az emigrációban megfogalmazott tervét egy dunai

konföderáció megalakításáról. A kiegyezés hívei mindezzel azt igyekeztek bizonyítani, hogy Kossuth sokkal többet akart feláldozni az ország függetlenségéből, mint amiről 1867-ben megállapodás született.³⁷

Maga Deák nem adott érdemi választ Kossuth levélére, mondván, a kormányzó írását eredendően a nyilvánosságnak szánta. Ugyanakkor bizalmasan felkérte Pulszkyt, hogy ő tolmácsolja gondolatait a sajtónak: ezt követően Deák lényegében tollba mondta a korábban idézett cikket, amit másnap ugyancsak nagy példányszámban terjesztettek az utcákon.³⁸

Egy évvel később Deák azonban már közvetlenül is megszólította a választókat. A főváros polgárai előtt elmondott beszédében

Kossuth Cassandra-levelének részlete korabeli röplapon

Pulszky Ferenc. Than Mór festménye

a kompromisszum morális igazolását a magyar alkotmányosság és a nemzeti szabadság helyreállításában látta. Ismét politikusi túlzással élve eszményi állapotként írta le az új korszakot: „elmondhatjuk, hogy az alkotmányos szabadság, mely jelenleg Magyarországon úgy, mint Ausztriában létezik, s a jogi viszonyok, melyeken az alapszik, olyanok, minőknél szabadabbak alig vannak Európában.”³⁹

Úgy véljük, hogy a kiegyezés legerősebb morális igazolását a közvélemény előtt valójában éppen Deák Ferenc személye jelentette. Deák személyes tisztességét, politikai bölcsességét még ellenfelei is elismerték, Kossuth levelei sem tudták igazán megingatni tekintélyét. Pártjának karizmatikus vezetője volt, hívei rajongással hallgatták szavait. Ugyanakkor a mai napig nem tudjuk bizonyosan, miért nem vett részt Deák a kiegyezési folyamat fontos és szimbolikus aktusán, Ferenc József megkoronázásán. A mára már

meghaladott történeti interpretáció szerint a „haza bölcse” csalódott az alkuk nyomán eltorzult közjogi rendszerben, így belső emigrációba vonult.⁴⁰ Sokkal inkább azzal a történeti felfogással értünk egyet, amely a távolmaradást Deák puritán habitusából és személyes etikai felfogásából vezeti le, illetve azzal magyarázza, hogy egy elfogadható, ám áldozatokkal járó kompromisszumot nem kell feltétlenül ünnepegni.⁴¹ Azt, hogy magatartását nem az új politikai rendszer megtagadása motiválta, a kiegyezést követően elmondott beszédei is bizonyítják. Érdekesség, hogy Jókai Mór tudni vélte, hogy Deák a koronázás alatt is nemzetéért aggódott, és szállodai szobájából szoros figyelemmel kísérte az eseményeket, mert egy névtelen levél arra figyelmeztette, hogy Kossuth hívei ellentüntetéssel akarják megzavarni a szertartást.⁴² Jókai arról azonban nem ejtett szót írásában, hogy maga sem vett részt a koronázáson, mert 1867-ben még így tiltakozott a kompromisszum ellen.⁴³

Ausztriában ugyan nem érte éles támadás a kompromisszumot, de azt erősítő morális igazolást sem volt egyszerű találni. A korabeli források és a történeti munkák szerint a ciszlajtán politikusok lelkiállapotára 1866–1867-ben a katonai és politikai vereségből fakadó depresszió, a kudarc és a csalódás, majd a beletörődés érzése volt jellemző.⁴⁴ Több képviselő ráadásul az összbirodalom koncepciója, az osztrák állameszme végleges feladásának bűnéről beszélt. Alfred Skene szerint a kiegyezést pártoló liberális Alkotmánypárt „a szabadságot írta a zászlajára, hogy a szabadságot és az általa képviselt országok és népek politikai jogainak kifejlődését eltemesse”. A kompromisszum nem lesz más, mint „a magyar uralom a régi abszolutizmussal”.⁴⁵

Ezzel szemben a kiegyezést támogatók éppen azzal érveltek, hogy mind ez idáig látszatalkotmányosság keretei között élt Ausztria (gondoljunk az 1849. márciusi, az 1860. októberi és az 1861. februári oktrojált alkotmányokra). A birodalmi álmok szeretefoszlása miatt érzett csalódásra a gyógyírt a valódi alkotmányosság és parlamentarizmus megteremtése jelentheti. Továbbá azzal biztatták politikustársait, hogy az egyöntetű bizalmatlansággal fogadott delegációs intézmény csak átmeneti megoldás, és

a gazdasági közösség tízévenkénti újratárgyalása miatt a „felmondható monarchia” („Monarchie auf Kündigung”) névvel csúfolt konstrukció idővel jobbá változhat, hiszen „a dualizmus az egységállam maradványait és a leendő egységállam csíráit hordja magában”.⁴⁶

1867-ben tehát egyszerre volt jelen a politikusokban és a szélesebb társadalomban az alkotmányosság visszaállítása miatt érzett lelkesültség, a kiszámítható és biztonságos jövőbe vetett remény, illetve a tárgyalások időleges megakadásából fakadó levertség, a Béccsel kötött alkut hazaárulásnak érzők indulata, a hatalmi átrendeződésből fakadó egzisztenciális félelmek, esetenként pedig a politikai fordulattal kapcsolatos információhiányból is eredő etnikai gyanakvás.⁴⁷ Idővel természetesen az 1867 táján tapasztalható felfokozott hangulat lecsendesedett, a morális és emocionális dilemmák zömét a múlt idő megoldotta, ám meggyőződésünk, hogy az ekkor átélt élmények és a szerzett tapasztalatok maradandó nyomot hagytak az új politikai rendszer működésében.

Kell-e szeretni a politikai rendszert?

A kölcsönös bizalmatlanság kényszere és a reálpolitikusi lelemény egy bonyolult egyeztetési és intézményi struktúrát hozott létre, amelyet azonban a Lajta mindkét oldalán több etnikum és politikai csoportosulás elutasított. Éppen ezért az Andrássy-kormánynak roppant erőfeszítéseket kellett tennie egy új típusú, modern, polgári állam felépítéséért, és az 1867-ben létrejött közjogi rendszer, a dualizmus elfogadtatásáért. A kezdeti évek legnagyobb feladata azoknak az alapvető jogi, politikai és gazdasági ke-

Kossuth Lajos 1867 körül

reteknek a megteremtése volt, amelyek hosszú távra lehetővé tették az ország irányítását.

A hatalomra került politikai vezetőréteg komoly elvárásokat támasztott saját magával szemben: az ország teljes és gyors átalakítását tűzte ki célul. „Meggyőződésem, hogy ha magyar kormány létesülhet, ez a hazának nagy szolgálatokat tehet, sőt egy szebb jövőnek megállapítója lehet” – írta naplójába Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter a rendszerváltás első napjaiban.⁴⁸

Az Andrássy-kormány működésének négy éve során lázas munkába fogott: nagyjából kétszáz törvényt alkotott az igazságszolgáltatás és a közigazgatás polgári átalakításáról, az oktatás színvonalának emeléséről, a közlekedés fejlesztéséről vagy példá-

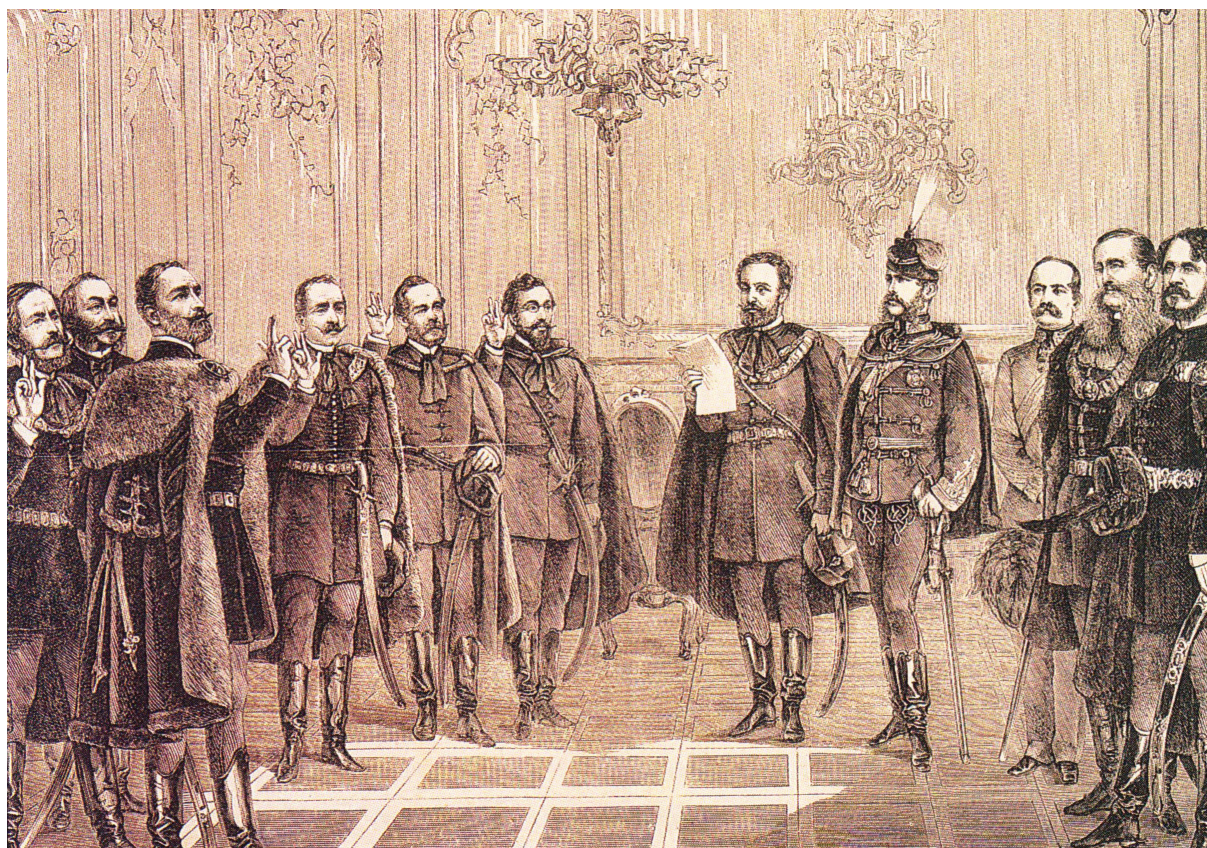
ul a főváros modernizációjáról. A tenni akarásból fakadó türelmetlenség és a nemzetjobbító eszmékből eredő elvárások azonban értelemszerűen gyors csatlódáshoz vezettek. Az imént idézett Eötvös háromévi kormányzás után meglehetősen elégedetlen volt az addig elvégzett munkával. Utazásai során szomorúan jegyezte fel a nép kulturális elmaradottságát, a törvények hiányosságait. Ám leginkább a közjogi intézményrendszer nehézkes működése és a lassú döntéshozatal bosszantotta: „Én azon alkotmányos formákat, melyeket 1867-ben alkotánk, soha nem tekintettem állandóknak, de elfogadtam, mert általok Magyarországnak annyi szabadság biztosított, mennyire kifejlésünkre szükségünk van, de tudni szeretném, vajon Andrássy és Deák szintén kiábrándultak-e már.”⁴⁹

Hogy mit gondolt Deák a közjogi szerkezet működőképességéről, az elég pontosan rekonstruálható beszédeiből. Eszerint Deák mindvégig azonosult a kiegyezéssel, nem fordult el attól, nem ta-

gadta azt meg. Beszédeiben egyrészt a közösen elvégzendő nehéz munkára szólított fel, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a kiegyezés megkötése a polgári állam felépítésének a kezdete csupán: „a virág még nem gyümölcs, de gyümölcs lesz belőle”, „még csak a tér szabad, melyre építenünk kell” – sorolhatjuk a deáki metaforákat.⁵⁰ Másrészt minden egyes esetben, ha támadás érte a közjogi konstrukciót sietve megvédte azt; tagadta továbbá, hogy az ellenzéki képviselők által kifogásolt káros jelenségek a kiegyezési rendszerből fakadnának: „Hozatott fel az ez alkalommal elmondott beszédekben számos kifakadás törvényeink, institutióink hiányaira, sőt hibáira vonatkozólag. Hiszen ki tagadja azt, hogy számos ily hiba, sőt hiány létezik? De ezek nem a kiegyenlítés

következései; és éppen azért kell a szükséges reformokat mielőbb létesíteni” – mondta az 1869-es felirati vitában.⁵¹ Hiba lenne azonban tagadni a tényt, hogy késői beszédeinek hangvétele és a kortársak által feljegyzett gesztusai csalódásáról árulkodnak. A keserűség azonban nem az alkotmányos rendszer működési nehézségei, hanem a magyar politikai életet megosztó torzsalkodások, valamint a kormányzati elit morális hibái miatt támadt benne.

Mindazonáltal Deák is érzékelte, hogy az 1867-ben lezajlott rendszerváltás társadalmi támogatottsága gyenge: „Azt mondják némelyek, hogy az ország nem örül ezen kiegyenlítésnek, s azt nem szereti. [...] Állítsuk azonban úgy a kérdést, hogy óhajt-e az ország inkább visszamenni ismét azon állapotra, melyben a

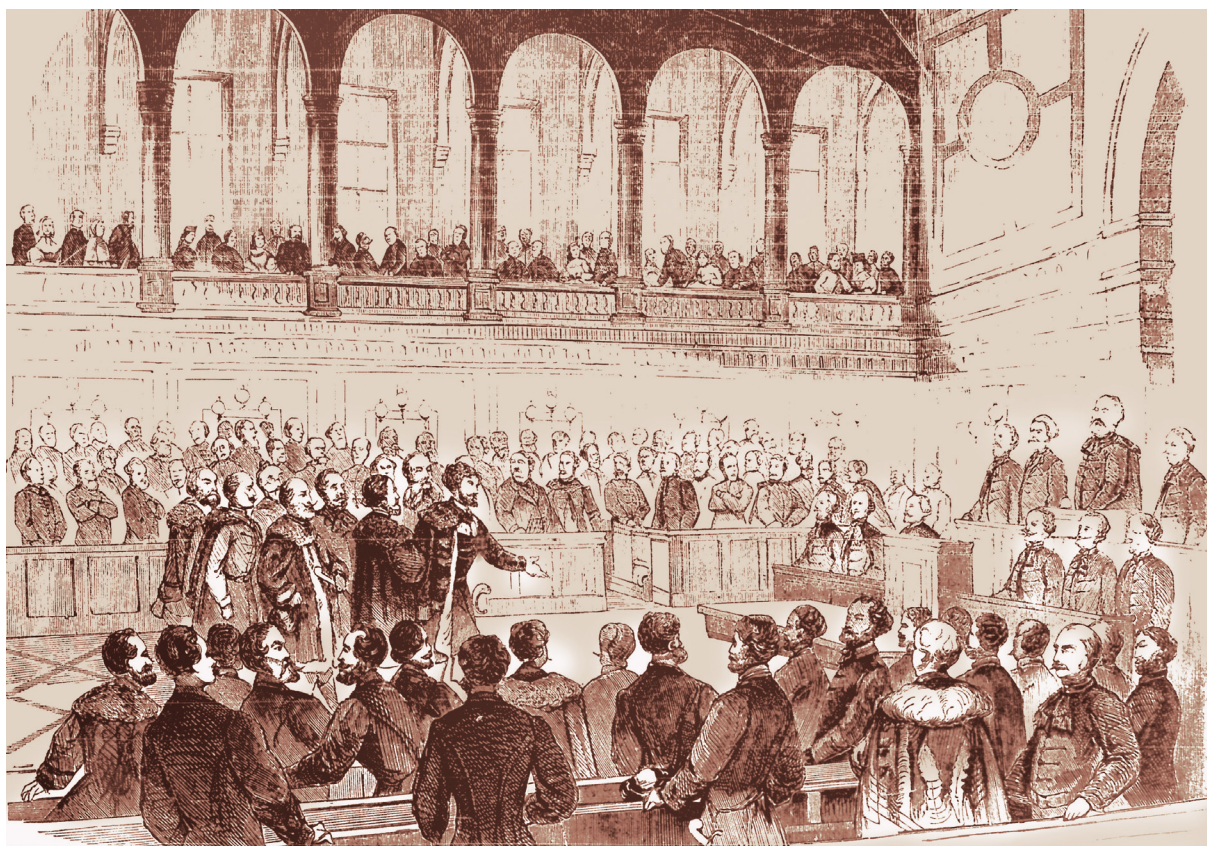
Az Andrassy-kormány eskütétele. Magyarország és a Nagyvilág, 1867. március 16.

kiegyenlítés előtt volt? S alig hiszem, hogy sokan legyenek, kik, komoly megfontolás után, őszintén igennel felelnének.”⁵² Deák tehát megpróbálta relativizálni a problémát: ha nem is lelkesednek az emberek az új rendszerért, de egész biztosan el fogják majd fogadni azt a korábbi abszolutista rezsimmel szemben.

Az is kétségtelen, hogy a kezdeti években az Andrássy-kormány igen élesen reagált a kiegyezést megkérdőjelező törekvésekre. A 48-as törvények teljességének helyreállítását követelő ellenzéki egyleti hálózatot, az úgynevezett demokrata köröket betiltotta, a rebellis megyék önkormányzatát felfüggesztette, a Kossuth leveleit közreadó újság szerkesztőjét, Böszörményi Lászlót pedig börtönbüntetésre ítélte. Nem véletlen, hogy Deák a kiegyezési politika társa-

dalmi bázisáról szólva, a közvélemény akaratának kifürkészhetetlenségéről beszélt. Éppen ezért szerinte a kellő szaktudással rendelkező politikusnak kell a nép érdekeit szem előtt tartva racionális döntéseket hoznia: „Tisztelem én is a közvéleményt, és teljesen méltányolom annak hatalmát, mert tudom, hogy azal szembeszállni rendesen sikertelen küzdelem, de politikai életem folytán azt tapasztaltam, hogy alig van nehezebb föladat, mint igen sok tárgyra nézve a valóságos közvéleményt megtudni. [...] Egyébiránt midőn minket a nép megválasztott, hogy képviselői legyünk, nem azt várta, hogy tőle kérjünk tanácsot, hanem azt, hogy mi adjunk neki tanácsot.”⁵³

Jól érzékelhető, hogy a rendszer megteremtői bizonytalanok voltak társadalmi támogattságukban:

Az Andrássy-kormány bemutatása a képviselőházban. Magyarország és a Nagyvilág, 1867. március 16.

1869-ben a kormánypárt bizalmas tanácskozásán Andrassy miniszterelnök így nyilatkozott: „A népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van ugyan, de a teret napról-napra veszítjük lábaink alól.”⁵⁴ A kép azonban árnyaltabb akkor, ha azt nézzük, hogy a kiegyezés után első ízben megtartott képviselő-választáson, 1869-ben a szavazati joggal rendelkezők többsége a Deák-pártnak és így a kiegyezésnek szavazott bizalmat. Továbbá mind Deák, mind Andrassy személyes népszerűségét is képes volt megőrizni. Ugyancsak sokan örültek a kiegyezés nyomán megélénkülő gazdasági életnek, a hitellehetőségeknek stb. A kormányzattal szemben megfogalmazott keserű kijelentések mögött pedig nem feltétlenül a rendszer teljes elutasítása húzódott meg, hanem például a bizonyos kormányzati intézkedések miatt bekövetkező népszerűségvesztés.

A társadalom tehát nem lelkesedett egyöntetűen az új politikai rendszer iránt, mégis a többség idővel lojálisnak bizonyult, például személyes érdekei vagy éppen politikai érdektelensége folytán. A boldog békeévek nyugalma és a gazdasági prosperitás érezhetően megnövelte a kiegyezési rendszer stabilitását is. A századforduló felé közeledve e belenyugvást Kossuth is kénytelen volt tudomásul venni emigrációjában. Iratainak esetleges publikálása kapcsán így írt: „Ki gondolna ott azzal abban a hyperlojális boldog országban, mely úgy beleszeretett az osztrákba, hogy még ha el akarna menni, sem eresztené el.”⁵⁵

Ausztriában még kevésbé beszélhetünk a kiegyezési rendszer társadalmi támogatottságáról. Mint jeleztük, maguk az osztrák liberálisok is bizalmatlanul tekintettek az új berendezkedésre, mások a föderációban reménykedtek, a csehek tiltakozásuk jeleként távol maradtak a törvényhozástól. Általában is gyenge volt a patriotizmus: „Még szomorúbb, hogy nincs patriotizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgyszólván soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hivatalnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert a másik felet magára nézve idegennek tartja” – vélekedett Eötvös.⁵⁶ Hasonló kétélyeinek adott hangot röpiratában Adolf Fischhof is: „Ausztriának van alkotmánya, mely a szabadság számára menedéket nyújt, vannak nagy tehetségű férfiai, kik erkölcsi komolyságban és kitartó erőben vele osztoznak. Hogyan lehetséges, hogy ez az épület, híres architektúrája ellenére, azok többsége

szerint, akiknek abban kellett telepedniük, nem lakályos? Az ok valóban csak a lakosok makacsságában, vagy talán mégis az építési terv hibáiban, a szerkezet hiányosságai-ban keresendő?”⁵⁷ A magyarországi születésű osztrák politikus a társadalmi kohézió és a patriotizmus erősítése érdekében Ausztria föderális átszervezését szorgalmazta. Sikertelenül.

Bibó István pedig a 20. század közepéről vissza-

Az osztrák kormány. Vasárnapi Ujság, 1868. mácius 8.

tekintve úgy látta, hogy „a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze.”⁵⁸ Saját kutatásaink alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az osztrák–magyar kiegyezés és a dualista politikai rendszer nem annyira a rendszerváltók pozitív érzelmeire, hanem sokkal inkább a kölcsönös bizalmatlanságra épült (eny nyiben igazat adunk Bibónak), ezért a közjogi alap törvények nagyfokú konszenzuskényszer írtak elő a politikai intézményrendszer különféle szereplői között (uralkodó, közös kormányservek, magyar és osztrák országgyűlés és kormányok stb.). Mindebből viszont valóban lassú és bonyolult döntéshozatal következett, ami válsághelyzetekben kevésbé bizonyult hatékornynak. „[J]öjjen el csak a legelső európai crisis (ami csak idő kérdése), majd meglátod, hogy pattan szét ez az Austria, melyhez Deákék hazánkat hozzá láncolták »inseparabiliter et indivisibiliter«. »Austria is doomed«, édes barátom!” – írta bizalmasának Kossuth 1868-ban.⁵⁹ Ma már tudjuk, hogy a dualizmus rendszere Kossuth jóslatával szemben nem volt eleve bukásra ítélt konstrukció. Számos külső és belső válságot túlél, sőt kisebb-nagyobb hibákkal, de évtizedekig működőképesnek bizonyult, és hosszú időn át képes volt hozzájárulni a régió kulturális és gazdasági fejlődéséhez.⁶⁰

Közvetett módon ugyancsak az érzelmekkel áll összefüggésben, hogy a rendszert és a működtetőit ért morális és politikai támadások hatására 1867 után lelassult, sőt bizonyos területeken meg is tört a jogállami reformok lendülete. Az 1848-ban meghirdetett liberális program megvalósítása, például az állampolgári jogok (elsősorban a politikai szabadságjogok) bővítése nem folytatódott a kiegyezést követően. A rendszer bizonytalan legitimitása, illetve az új politikai elit aggodalmai és kételyei oda vezettek, hogy a törvényalkotók az államnak igyekeztek többletjogokat biztosítani az állampolgárok autonómiájával szemben.⁶¹

Ez az aggodalom feltehetően eltűzött volt, azt azonban érthetővé teszi, hogy a rendszerváltással hatalomra jutott elit miért kerülte, hogy az osztrák–magyar kiegyezés aktusa köré közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például ünnepi tömeg

gyűléseket) szervezzen. A rendszer valójában egész fennállása alatt híján volt az érzelmi azonosulásnak, tágabban pedig a birodalom egészét átfogó összetartozás érzésének. Még azok sem lelkesedtek érte különösebben, akik elfogadták azt.

Guglielmo Ferrero olasz történész-politikatudós az olyan tartós rendszereket, amelyek számíthattak állampolgáraik passzivitáson (belenyugváson, esetleg beletörődésen) alapuló támogatására, kvázi legitimnek nevezi. A legitimitáció kiteljesedéséhez ugyanis Ferrero szerint morális elfogadásra, „érzelmi kikristályosodásra”, szimbólumokon keresztül megnyilvánuló lelkesedésre, megerősítésre van szükség.⁶² Ő a francia Lajos Fülöp „júliusi monarchiáját” (1830–1848) és a 19. századi olasz királyságot (1861 és 1922 között) említi példaként, mi pedig idesoroljuk az Osztrák–Magyar Monarchia 1867 utáni évtizedeit. E fordulatra ugyanis álláspontunk szerint a Monarchia életében nem került sor.

Úgy véljük, részben ennek köszönhető az is, hogy a szociológiai felmérések szerint 1867 történelmi jelentősége nem tudott igazán gyökeret verni az emberek emlékezetében. 1971-ben például a 883 megkérdezettnek mindössze 22 százaléka tudta, hogy miről is nevezetes az 1867-es dátum, és csak alig valamivel többen adtak jó választ arra, hogy kik között jött létre a kiegyezés. (Még a dézsma fogalmát is többen ismerték). Nem sokat javult a helyzet bő tíz évvel később sem: 1983-ban a pozitív történelmi jelentőségű személyiségek között a megkérdezettek Deák nevét csak elvétve említették (például Kádár János előkelőbb helyen végzett), az ellentmondásos megítélésű politikusok között viszont rögtön a második helyre került (Rákosi Mátyás után, igaz, mögötte Kossuth következik). Mindez nem magyarázható pusztán a szocializmus évtizedeinek történelemoktatásával, mert egy 2001-ben 10 és 25 év közötti diákok körében elvégzett vizsgálat is hasonló eredményt mutat: a 19. századi magyar politika ezen alapvetően sikereket eredményező kompromisszum se pozitív, se negatív összefüggésben nem került említésre a magyar történelem jelentős eseményei között.⁶³

JEGYZETEK

- 1 Pulszky Ferenc: Visszaemlékezések. *Budapesti Szemle* 33 (1883) 75. sz. 1. rész, 342.
- 2 Beszéd a Deák-párt érkekezletén, 1867. február 17. Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. S. a. r. Deák Ágnes. Bp., 2001. 427.
- 3 A Deák-párt tagjaihoz, 1867. február 18. *Deák Ferenc beszédei*. IV. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1897. 338.
- 4 Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. In: *Uó: 1867 – európai térben és időben*. Bp., 2001. 143–168.
- 5 Robert Morier bécsi brit követségi titkár levele Lord Bloomffeldnek Ferenc Józseffel folytatott beszélgetéséről, 1866. február 4. Közli Frank Tibor: Brit diplomata a kiegyezés előtti Pest-Budán: R. B. D. Morier és az Osztrák–Magyar Monarchia születése. *Külügyi Szemle* 7 (2008) 2. sz. 209.
- 6 Lónyay Menyhért naplója, 1866. december 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Filmtár, 37153.
- 7 Ferenc József Belcredihez, 1866. február 11. Lásd *A kiegyezés*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2004. 49–51.
- 8 Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp., 1941. 224 és 226. (1867. február 10-i bejegyzés.)
- 9 Lónyay-napló, 1867. január 15. MNL OL Filmtár, 37154. Lásd még: *Deák Ferenc beszédei*, IV. 194.
- 10 Lónyay-napló, 1867. január 16. MNL OL Filmtár, 37154.
- 11 Lónyay-napló, 1867. január 18. MNL OL Filmtár, 37154. Lásd még: *Deák Ferenc beszédei*, IV. 200.
- 12 Lónyay-napló, 1867. január 28. MNL OL Filmtár, 37154. Lásd még: *Deák Ferenc beszédei*, IV. 209.
- 13 Péter László: Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: *Uó: Az Elbától keletre*. Bp., 1998. 219–263.
- 14 Balthasar Szabel 1867. november 13-i képviselőházi beszédét lásd *Deák Ferenc beszédei*. V. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1903. 297.
- 15 A Herbst–Kaiserfeld (unionista–autonomista) képviselői csoport programját idézi Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 195.
- 16 Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 194–198., 203–205.; valamint Zachar József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Bp., 1981. 53–58.
- 17 Bővebben: Cieger András: *Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok*. Bp., 2008. 147–183.
- 18 Fest Imre: *Emlékirataim*. Bp., 1999. 115–116.
- 19 Az osztrák alaptörvényeket magyarul közli *A Hon* 1867. december 29. (299. sz.), december 31. (300. sz.), 1868. január 1–5. (1–4. sz.) és január 10. (7. sz.)
- 20 Deák Ferenc beszéde Pest város polgárainak tisztelő küldöttsége előtt, 1868. december 17. *Deák Ferenc beszédei*. VI. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1898. 153.
- 21 Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei*. Bp., 1879. 498.
- 22 Somogyi Éva: A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 4. 559–569.
- 23 Mende 1867. november 12-i képviselőházi beszédét lásd *Deák Ferenc beszédei*, V. 287.
- 24 Kaiserfeld 1867. november 13-i képviselőházi beszédét lásd *Deák Ferenc beszédei*, V. 304–305.
- 25 Johann Berger 1867. november 13-i képviselőházi beszédét lásd *Deák Ferenc beszédei*, V. 302.
- 26 Eötvös József Falk Miksához, 1867. május 14. Eötvös József: *Levelek*. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1976. 482.
- 27 Báró Eötvös: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*, 233. (1867. február 10-i bejegyzés.)
- 28 Madarász József: *Emlékirataim*. Bp., 1883. 359.
- 29 Kovács László két levele Lónyay Menyhérthez, Pest, 1867. február 10. és 15. Magyar Zsidó Levéltár 83.85–83.86.
- 30 Kemény Zsigmond Danielik Jánoshoz, Pest, 1867. február 7. táján. *Kemény Zsigmond levelezése*. S. a. r. Pintér Borbála. Bp., 2007. 398.
- 31 Bővebben: Horánszky Nándor: *Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára*. S. a. r. ifj. Horánszky Nándor. Bp., 2003.
- 32 Szilágyi Virgil Kossuth Lajoshoz, Milánó, 1867. február 9. MNL OL R 90. I. 4830.
- 33 Közli: Kossuth Lajos Deák Ferenchez, Párizs, 1867. május 22. In: *Kossuth Lajos iratai*. VIII. Bp., 1900. 3–17.
- 34 Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumm-történet 1880-ig*. Bp., 1989. 188.
- 35 Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004. 60–65.
- 36 Pulszky Ferenc: Válasz Kossuth Lajos nyílt levelére, Pest, 1867. május 28. Lásd *A kiegyezés*, 193–199.
- 37 Lásd például: Somssich Pál: Válasz Kossuth Lajos párisi levelére. Debrecen, Telegdi K. Lajos ny. 1867. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kisnyomtatványtár (=Kny) C. 2.295
- 38 Pulszky: *Visszaemlékezések*. 1. köt. 347.
- 39 Deák Ferenc beszéde Pest város polgárainak tisztelő küldöttsége előtt, Pest, 1868. december 17. *Deák Ferenc beszédei*, VI. 153.
- 40 Lásd például: Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány* 83 (1976) 11. sz. 675–687.; Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Bp., 1987. 243–260.
- 41 Gerő András: Deák Ferenc és a politikai etika. In: *Uó: Utódok kora*. Bp., 1996. 30.
- 42 Lásd Jókai Mór: Deák Ferenc a koronázás napján (1892). In: *Uó: A történelmi tarokkparti. Más hátrahagyott írással*. S. a. r. Gángó Gábor. Bp., 1996. 140–142.
- 43 Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékeztető királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30 (2015) 1. sz. 59–86. (különösen: 62–63.)
- 44 Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 120–121.
- 45 Skene 1867. november 12-i képviselőházi beszédét lásd *Deák Ferenc beszédei*, V. 290.

- 46 Plener 1867. november 12-i képviselőházi beszédét interpretálja: Somogyi: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig*, 207.
- 47 Pál Judit: „Agitátorok” és „gyanúsak” a kiegyezés körüli években Erdélyben. (Kézirat.) Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy használhattam a tanulmányát.
- 48 Báró Eötvös: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*. 224. (1867. február 10-i bejegyzés.)
- 49 Eötvös József: *Naplójegyzetek*. 1870. november 28. *Történelmi Szemle* 21 (1978) 2. sz. 409.
- 50 Deák: *Válogatott politikai írások és beszédek*, II. 430. (1867. február 19.) és 560. (1868. december 17.)
- 51 Képviselőházi beszéd az uralkodónak küldendő válaszfelirati javaslatról, 1869. június 1. Deák: *Válogatott politikai írások és beszédek*, II. 572.
- 52 Deák Ferenc beszéde az államadósságról szóló törvényjavaslat tárgyában, 1867. december 14. *Deák Ferenc beszédei*, V. 330–331.
- 53 Deák Ferenc beszéde a hatvanhetes bizottság közösgyi javaslatáról, 1867. március 28. *Deák Ferenc beszédei*, IV. 461–462.
- 54 Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz, Pest, 1869. november 19. Idézi: Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873*. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. 262.
- 55 Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, Torino, 1885. augusztus 4. Idézi: Csorba László: Kritika és kultusz. Az öreg Kossuth Turinban. In: *Kossuth Lajos a „magyarok Mózes*”. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 2006. 229.
- 56 Eötvös: *Naplójegyzetek*, 408.
- 57 Adolf Fischhof: Ausztria és fennállásának biztosítékai (1869). In: Fenyő István: *Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia*. Bp., 2002. 120.
- 58 Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (1948) Lásd például: *A kiegyezés*, 319–344.
- 59 Kossuth Lajos Vukovics Sebőnek, Turin, 1868. szeptember 12. OSZK Kézirattár (= Kt.) Levelestár.
- 60 Lásd például Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca; Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. In: *A Monarchia kora ma*. Szerk.: Gerő András. Bp., 2007. 22–43. és 44–72.
- 61 Cieger András: „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas* 24 (2009) 3. sz. 55–82.
- 62 Guglielmo Ferrero: *A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Bp., 2001. Részletesebben: Cieger András: *Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben*. Levéltári Közlemények 87 (2016) 7–23.
- 63 Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Bp., 1992. 244.; Uő: *A nagy világon e kívül... Nemzettudat Magyarországon 1970–2002*. Bp., 2002. 92–94.; László János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Bp., 2005. 190–200.

I. DILEMMÁK

I. Ferenc József a magyar királyok között, Pázmándy A festménye, olaj, vászon

Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége

A kiegyezést követő években számos morális dilemmával kellett szembenéznie a kormányra került magyar szabadelvűeknek. E dilemmák jelentős része közvetett vagy nagyon is közvetlen módon az új politikai berendezkedés múlthoz való viszonyával állt összefüggésben. A korabeli dokumentumokat olvasva szinte az az érzésünk, hogy a megfeszített kormányzati munka szorításában e kérdések érték talán a legváratlanabban és a legfelkészületlenebbül a hatalom birtokosait. A rendszer keretei között sokszor feloldhatatlan dilemmákra próbáltak meg érvényes kormányzati válaszokat találni, ezek azonban gyakran nem találkoztak a többségi társadalom elvárásaival, mindez pedig végső soron hosszú évtizedekre fenntartotta (esetenként tovább mélyítette) a rendszer legitimitásának bizonytalanságát.

Kettős örökség

A polgári alkotmányos állam kiépítésére és gyakorlati működtetésére az 1867-et követő nyugalmi periódus kínált először lehetőséget. A fordulat látszólag egyértelmű volt: az 1849 után bevezetett abszolutista kormányzást a polgári parlamentarizmus, az elnyomást, az önkényt a törvényesség, a jogállamiság váltotta fel, és lezajlott a politikai vezető-Ferenc József réteg cseréje is.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy e rendszerátalkítás nem volt teljes körű, ez azonban egyenes következménye volt annak, hogy egy hosszú politikai alkufolyamat, egyezkedés előzte meg a váltást. A magyarok a belügyi autonómiáért (melynek legfontosabb elemei az évenkénti országgyűlés, a felelős kormány, a szabad választások és a polgári közigazgatás voltak), a jogbiztonságért, a kétségtelen gazdasági fejlődésért, a bizonyos mértékű nagyhatalmi státuszért cserébe kényszerűen elfogadták Ferenc József néhány abszolutista előjogának fenntartását (gondoljunk például a hadsereg vezérletére, vezényletére, belső szervezetére vonatkozó uralkodói jogokra vagy éppen az előszentesítési jogra), részt vállaltak az eladósodott osztrák birodalom anyagi terheiből, és lemondtak Magyarország teljes függetlenségének az ideájáról.¹

Mint ismeretes, Deák Ferenc és hívei az osztrákok jogeljáráselméletével szemben a kiegyezés politikai programját a jogfolytonosság elvére építették. Deák az ezeréves magyar alkotmányosság különböző elemeit (át)értelmezve

mesteri módon teremtette meg azt a közös törvényi alapot, „közjogi hidat”, amely elvezetett a politikai kibontakozáshoz, a polgári alkotmányosság megteremtéséhez.² Érveiben kitüntetett módon hivatkozott 1848 örökségére, az áprilisi törvények jogi elveire és szellemiségére. Eközben

koronázásának emlékére vert aranyseton
elő- és hátlapja, 1867

azonban azzal a Ferenc Józseffel kereste a gyakorlati kompromisszum lehetőségét, aki egy személyben testesítette meg 48 értékeinek a tagadását. Ferenc József értékrendje ugyanis uralkodása hosszú évtizedei alatt nemigen változott, elítélte a magyarok 1848-as lázadását, és csak igen mérsékelten barátkozott meg például a parlamentarizmus működésével. Gondoljunk a hálósobája falán elhelyezett és a Hofburgban ma is látható csatajelenetekre, melyek a rebellis magyarokkal küzdő osztrák tisztek hősi halálát ábrázolják,³ illetve távolságtartó mondatára: „a parlamentarizmus nem optimális intézmény, és nem is lehet az, azonban biztonsági szelep, abban az értelemben, hogy az emberek képviselve érzik magukat.” Egy széljegyzete tanúsága szerint önmagát nem tekintette parlamentáris uralkodónak, de tiszteletben tartotta a törvények betűjét, ha azok szellemével nem is mindig értett egyet.⁴

Ferenc József megkoronázásával a hazai liberális politikai elit tehát bizonyos fokú folytonosságot vállalt a leváltott elnyomó rendszerrel is. A múlt e kétféle örökségét egyszerre cipelte magával az új rendszer. E konfliktus feloldására ugyan történtek kísérletek, ám megnyugtató megoldást nem sikerült találni. Erre valójában a hosszú életű Ferenc József mellett nem is volt lehetőség, hiszen 1916-ban bekövetkezett halála lényegében a rendszer felbomlásával esett egybe. Mindebből az következett, hogy a kiegyezéses rendszer szimbolikus legitimációja végig gyenge maradt, márpedig közösségi szimbólumokra (ünnepekre, szertartásokra, hősökre) minden hatalomnak szüksége van. A szakrális legitimációt a modern korban a nemzeti szimbólumokban megtestesülő metapolitikai konszenzus váltja fel, ez a folyamat azonban a dualizmus öt évtizede alatt sem zajlott le.

1867 kompromisszum volt a múlt szereplőinek a sorsát illetően is. Bécs eltekintett a szabadságharc résztvevőivel szembeni további eljárásoktól, a magyar politikai elit pedig nem bolygatta az 1849-et követő (neo)abszolutista rezsim működtetőinek felelősségre vonását. Ferenc József 1850 júliusától több lépcsőben gyakorolt kegyelmet: először a 48-as népképviselői országgyűlés kevésbé veszélyes tagjai, majd 1856–1857 folyamán a politikai perekben sú-

Az első Honvédemléket Debrecen állíttatta. A szobor a református kollégium és a nagytemplom közé került 1868-ban

lyosabban elítélt személyek kaphattak kegyelmet, és elkobzott vagyonukat is visszaszolgáltatták a hatóságok, ha hűségesküvet tettek az uralkodónak.⁵ A meglehetősen elhúzódó folyamat utolsó állomásaként pedig 1867 júniusában, a koronázás másnapján Ferenc József az amnesztiát kiterjesztette mindenre, aki ellen politikai vagy sajtóügyekben korábban ítélet született vagy éppen eljárás folyt, illetve még emigrációban élt.⁶

A jóságos és kegyes uralkodói imázs kialakításához azonban további gesztusokra volt szükség. A magyar kormány javaslatára Ferenc József Deák Ferenctől kért tanácsot arra vonatkozóan, hogy a királyi pár a koronázáskor a hagyományok szerint a hű alattvalóktól kapott ajándékot milyen célokra fordítsa.⁷ Végül, hangsúlyozottan Deák sugallatára, Bécsben megszületett a döntés: a 100 ezer aranyforintot Ferenc József és Erzsébet a 48-as rokkant honvédek, illetve a honvédőzvegyek- és árvák támogatására ajánlotta fel, „hogy a múlt szomorú eseményeinek nemcsak következményei megszüntessenek, de szenvedései is, amennyire tőlünk függ, enyhíttessenek”.⁸ A Deák és a magyar kormányférfiak kifinomult politikai érzékét dicsérő akció az új rendszer kezdetén tehát meg kívánt teremteni egy olyan pillanatot, amely a kegyelet és a kegyesség kinyilvánítását együttesen teszi lehetővé. A koronázási ünnepségek forgatagában a közös emlékezés pillanata lehetett

volna ez, ha nem csak egy rövid uralkodói kézirat formájában öltött volna testet.

Fátyolvetés

A múlt hivatalos, magyar kormányzati kezelése elmentmondásokkal terhes volt, sőt, ha lehetett, inkább a hallgatásra épített. Míg a rendszerváltás programjában a Deák által megfogalmazott „fátyolt vetünk” a „múlt idők szenvedéseire”-elv a politikai kibontakozás erkölcsi kiindulópontját kívánta megteremteni a Bécs irányába gyakorolt politikai méltányosság gesztusával,⁹ addig később e néhány deáki szó egyre tágabb értelmet nyert, és lényegében a múlt elkendőzésére szolgált igazolásul. Valamiféle politikai kételkedés vett erőt a közélet irányítóin.¹⁰ Az „ösbűnt”, a szabadságharc leverését és a megtorlást ugyanis nem lehetett végleg kitörölni az emberek emlékezetéből. Már csak azért sem, mert a hatalomra került Deák-párti elit maga is tevőlegesen részt vett 1848/49 eseményeiben, így személyesen is érinthette a megtorlás: lásd például Andrassy Gyula miniszterelnök esetét, akit szabadságharcos tevékenysége miatt Ferenc József halálra ítéltetett, de annak emigrációba mene-

külése miatt, távollétében csak a nevét szögezték fel a bitófára 1851-ben.

Tudatos imázsformálással azonban meg lehetett próbálni elválasztani a gyilkosságokat Ferenc József személyétől, annak fiatal korára és rossz tanácsadóira hivatkozva. Azt, hogy ez a mechanizmus már a rendszerváltáskor is működött, egyértelműen jelzi annak a Gyulai Lajosnak a naplóbejegyzése, aki egyébként meglehetősen kritikusan vélekedett Ferenc Józsefről: „a felségnek elvégre lehullott a hályog a szeméről – általlátta az igazságot – és azt ki szolgáltatta – Isten bocsássa meg néki eddig elkövetett bűneit – ha igaz szívéből és meggyőződéséből tette azt, amit most tett – hazánkban visszaadván alkotmányát. [...] két rossz csillaga 1848-ban és 1849-ben a vérpadok nagy mesterévé avatott volt fel – most, 1867-ben jobb csillagzata az igazság útjára térítteti és azt Deák Ferencnek, tiszta eszének lehet köszönni, melynek igazságát félremagyarázhatatlanságát által ismerte – akkor – fiatal, gyermekember volt, és rossz tanácsadói voltak, most maga esze után járt és eltálta az igaz utat.”¹¹

Ugyancsak megfigyelhető, hogy az évtizedek múltával megpróbálták elhalványítani a szabadságharc osztrákellenes jellegét. Erre tett kísérletet példá-

A budai Szentháromság tér a Honvédelmi Minisztérium épületével és a Hentzi emlékművel 1885 körül

ul 1882-ben Tisza Kálmán miniszterelnök, amikor a szabadságharcot a közmeggyőződéssel szemben polgárháborúként, azaz az országban élő népek belháborújaként értelmezte, és a múlt zavaró emlékeinek kollektív elfelejtésére szólított fel: „azt mondtam és mondom, hogy midőn ily keserves háború egyszer lezajlott, midőn a béke helyreállt, ha az a béke valóban alapos, helyes, tartós és jó akar lenni, mindkét félnek kötelessége elfeledkezni azokról, amik akkor egymás ellenében történtek.” Beszéde nagy felzúdulást váltott ki a képviselőházban; a fogalmi csúsztatások és a múlt aktuálpolitikai átértelmezésének

veszélyeire Helfy Ignác ellenzéki képviselő a következőképpen figyelmeztette a miniszterelnököt: „De én úgy érzem, hogy mentül zavartabb a mi jelenünk, mentül bizonytalanabb a mi jövőnk, annál féltékenyebben meg kell őrizni a nemzetnek a múltját, mert ez az egyedüli örökség, amelyet neki hagyunk, amelyen lelkesedve, teremthet újabb, szebb jövőt e hazának. Ezt is lealacsonyítani, elhomályosítani éppen a miniszterelnöki székről, engedelmet kérek, ezt még Tisza Kálmánról sem tettem volna fel soha.”¹² A bírálók szerint a megbékélés programja nem terjedhet a nemzeti múlt fájó eseményeinek a megszépítéséig,

Március 15-i ünnepség a Dísz téren, a Honvéd-szobornál, 1898

elhallgatásáig. Az 1867-es kompromisszum nem jelenthet teljes megbocsátást, ezért volt a közvélemény jelentős része számára például elfogadhatatlan a budai Várban Ferenc József rendeletére 1852-ben állított szobor, amely az 1849-ben Pestet ágyúzó budai várparancsnok, Heinrich Hentzi hősiességét hirdette (a szobrot több alkalommal is megrongálták).¹³ A vitában megszólalók szerint e logika értelmében szobrot lehetne állítani a fővárosban például a török szultánoknak vagy éppen Haynaunak is. Az ülésről beszámoló Mikszáth kesernyés megjegyzése szerint: „Oly érzékenyen, oly meggyőző erővel beszélt [Tisza], hogy már csak vártuk, mikor áll föl Kőrösi Sándor azzal az indítvánnyal, hogy állítsunk hasonló szobrot a Károlyi-palota udvarán Haynaunak, ezzel is kimutatván, mily kegyeletos tiszteletben kívánjuk tartani ellenünk harcolt »polgártársaink« azon időbeli kedves emlékeit.”¹⁴

Márpedig a kormányzat a kölcsönös megbocsátás és megbékélés jegyében éppen egy ilyen párhuzamakcióba kezdett 1892-ben. Szapáry Gyula miniszterelnök szövetkezett a budai honvédegylet vezetőivel, akik azt javasolták, hogy a közadakozásból elkészült és a Budát 1849. május 21-én felszabadító honvédek hősiességét megörökítő Honvédemlék felavatását kössék össze – a lovagiasság szabályainak engedelmességgel – a közelben található Hentzi-szobor megkoszorúzásával. A gondosan kimunkált program szerint a veterán honvédek képviselői és a közös hadsereg osztrák főtisztjei közösen koszorúztak volna mindkét szobornál, a zenekar pedig egyaránt eljátszotta volna a *Himnusz*t és a *Gott erhaltét*. A terv elnyerte Ferenc József tetszését is. A magyar ellenzék és az általa mozgósított vidéki honvédegyletek viszont élesen szembefordultak a tervezett akcióval. A képviselőházban lezajlott többnapos vitában hiába érveltek kormánypárti honatyák (köztük több volt honvéd) azzal, hogy 44 évvel az események után szükség lenne kölcsönös gesztusokra úgy, ahogy azt más nemzetek is tették ellenfeleikkel (például az olasz-osztrák vagy a porosz-osztrák háború után), és egyébként is a Hentzi-szobor valójában 420 elesett osztrák katonának állít emléket, álláspontjuk ki-sebbségbe szorult.¹⁵ Az ügyet levették a napirendről,

és a Honvédemlék felavatására csak egy évvel később került sor.

Ezt követően pedig mintegy hat éven keresztül egymástól néhány tíz méterre hirdette e két szobor 1848/49 kétféle örökségét. A Hentzi-szobrot végül politikai és társadalmi nyomásra 1899-ben a budai várból áthelyezték a pasaréti hadapródiskola udvarára. Állítólag Ferenc József már a koronázáskor hozzájárult a szobor eltávolításához, ám a következőt kérte: „De csak hadd maradjon egy darabig még itt! Ez fogja megmutatni, tudtak-e mások is úgy felejtetni, mint én!”¹⁶ Márpedig felejtetni mindig nehezebb, mint emlékezni – tette hozzá könyvében ifjabb Ábrányi Kornél.¹⁷ Az emlékmű sorsa 1918-ban pecsételődt meg végleg, amikor elemeit elbontották, neogótikus szobraikat pedig 1920-ban egy jótékonyági akció keretében elárverezték.¹⁸

Apponyi Albert évtizedekkel később keletkezett emlékiratában úgy vélte, hogy a kettős megemlékezés jó szándékú ötlete végső soron azért vallott kudarcot, mert egyrészt egy gyenge támogatottságú kormány kezdeményezte, másrészt a civil lakosságot lövőtő Hentzi alakja alkalmatlan volt a lovagiasság gyakorlására (jól mutatja ezt, hogy még Hentzi sírjának az osztrák megkoszorúzása is véres tüntetésekhez vezetett a fővárosban, 1886-ban¹⁹), harmadrészt pedig a szimbolikus akciót nem előzte meg a közös hadsereggel kapcsolatos aktuális vitakérdések megoldása.²⁰

A fennmaradt forrásokból úgy tűnik, hogy paradox módon szintén a szabadságharc emlékének elhomályosítását és a felejtés felgyorsítását célozta a Kreith Béla gróf által létrehozott ereklyemúzeum anyagának állami megvásárlása. A magángyűjtemény az 1848/49-es szabadságharc nyomtatványait, emléktárgyait, fegyvereit és az eseményeket megörökítő festményeket tartalmazta. E gyűjteményből a magyar kormány 1895-ben közel kétezer dokumentumot vásárolt meg a Nemzeti Múzeum számára.²¹ A király és kormánya között azonban egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy e vásárlásnak nem kellene a szabadságharc emlékezetének a fenntartását szolgálnia, ezért a gyűjtemény felaprózása és beolvasztása lenne célszerű. „Együttal azonban e gyűjte-

ménynek további kezelését és elhelyezését illetőleg, Őfelsége Excellenciádnak figyelmébe ajánlani óhajtja még különösen azt, hogy tekintve ezen vásárlásnak a politikai célszerűség szempontjára alapított egyik főcélját, hogy t.i. az 1848/49. évi sajnós és részben forradalmi eseményeknek folytonos felelevenítése és ébrentartása a közrend és nyugalom érdekében távol tartassék és e tekintetben ezen gyűjtemény ne képezessen folytonos reclame tárgyát, Őfelsége nem csak tökéletesen helyesli Nagyméltóságodnak abbéli határozatát, hogy ezen ereklye múzeumot mint külön és önálló gyűjteményt nem fogja fenntartani, hanem egyszersmind elvárja, hogy annak a magyar nemzeti múzeum egyes osztályaiba, illetőleg a képtár és arc-

képcsarnok gyűjteménytáraiba célba vett bekebeleztetése csak a legnagyobb óvatossággal és tapintattal olyképpen fog eszközöltetni, hogy ezáltal a fennmilitett cél valóban elértessék” – írta a királyi kabinetiroda magyar osztályfőnöke a vallás- és közoktatásügyi miniszternek.²² A bizalmas levél körültekintő módon arra is felhívta a miniszter figyelmét, hogy a Nemzeti Múzeum csak abban az esetben ajándékozon el számára fölösleges 48-as dokumentumokat, tárgyakat (duplumokat) a vidéki múzeumoknak, ha ezzel nem gátolja az elérendő fő célt, azaz a felejtést.

Két évvel később azonban Kossuth Ferenc, Kossuth Lajos Olaszországból hazatelepült fia és a függetlenségi ellenzék vezére indítványozta a képv-

Veterán 48-as honvédek a Honvédmenház előtt, Budapest, 1897

selőházban, hogy a kormány szervezzen méltó ünnepséget az 1848-as áprilisi törvények elfogadásának és az annak vívmányait védelmező szabadságharc közelgő fél évszázados évfordulójának a tiszteletére. Indoklásában „a második honalapítás” ünnepnapjaként a nemzeti közakarat által választott dátumot, március 15-ét jelölte meg.²³ A kormány ismét kényszerhelyzetbe került, hiszen a javaslat nemcsak ellenzéki oldalon volt népszerű, de a Szabadelvű Pártban is sokan a nemzeti büszkeség részének tekintették a sarkalatos törvények megalkotását és a szabadságküzdelmeket egyaránt. Ez utóbbi viszont sérthette Ferenc József érzékenységét, és növelhette a feszültséget azon etnikumok körében, amelyek öt évtizeddel korábban Bécs oldalán harcoltak. „Amesemények pedig még nincsenek tőlünk olyan távol, hogy azok teljesen történeti múlt objektivitásával ítéltethessenek meg s ellentétes érzelmeket ne sértessenek” – hangzott a kormány elutasító álláspontja. Láthattuk, 1892-ben éppen ellenkezőleg, az eltelt hosszú időre hivatkoztak a megbékélés szükségességével kapcsolatban.²⁴

Végül Bánffy Dezső miniszterelnök azzal vágta át a gordiuszi csomót, hogy javaslatára (bár az ötlet feltehetően Tisza Kálmántól eredt) a kormánypárti többség Ferenc József uralkodásának 50. évfordulóján, április 11-ét, az áprilisi törvények uralkodói szentesítésének dátumát tette állami ünnepnappá (1898. évi V. törvénycikk). A praktikus cél nyilvánvaló volt: a forradalomra és szabadságharcra való emlékeztést átértelmezni a dinasztia és 1848 kultuszának az összebékítésével. Ugyanakkor az alattvalói lojalitás határait és végső soron a kormány kísérletének a kudarcát jól jelzik Rohonci Gedeon kormánypárti képviselő mondatai: „mi fel fogunk ugyan menni Budára és ünnepies díszben hódolni is fogunk alkotmányos szeretett uralkodónknak, de nem visszük fel a szívünket, meggyőződésünket... a hódolatot bemutatjuk a koronának, de a nemzet nagyobb része a jövőben két ünnepet fog ülni: egyet, mintegy tüntetésképpen március 15-én, és egyet hivatalosan április 11-én.”²⁵

A kormány e praktikus lépésével a csatát megnyerhette ugyan Kossuth Ferenc akciójának a semle-

gesítése révén, ám a rendszer szimbolikus és érzelmi megerősítéséért folytatott háborút az ellenzékkel szemben biztosan elveszítette. Április 11., e pusztán jogtechnikai dátum ugyanis igen gyorsan a feledés homályába merült, mert nem rezonált a közösségi emlékezetben. Eleinte iskolai ünnepséggel, istentisztelettel, esetleg megyei vagy városi díszközgyűléssel emlékezett meg a hivatalos Magyarország e napról, néhány évvel később azonban már hivatalosan se igen ünnepelték, szemben március 15-ének a társadalmi nyilvánosságban tovább élő kultuszával. Március 15. és október 6. mindvégig megmaradt a társadalom öröm- és gyászünnepének. Hivatalos (állami, központi) megemlékezést nem tartottak, a hősök emlékét jobbára a függetlenségi ellenzék és a különböző lokális közösségek (városok, egyletek) ápolták, melyeken legfeljebb magánemberként vettek részt a kormányférfiak, állami tisztviselők.²⁶

Andrássy Gyula miniszterelnök, 1867

Kárpótlás

A szimbolikus ügyeken túl a múlthoz való viszony nagyon is kézzelfoghatóan jelent meg a 48-as veteránok, illetve az 1849 és 1867 közötti osztrák kormánytisztviselők nyugdíjainak a problémájában.

Igen hamar kiderült ugyanis, hogy a király által – saját alattvalói pénzéből – a honvédek segélyezésére felajánlott 100 ezer aranyforint nem elegendő az igények kielégítésére. „A bizottság ugyanis az eddig beérkezett folyamodványokat átvizsgálván, a segélyezendőek számát oly nagyra találta, hogy a koronázási ajándéknak s járulékeinak életjáradékos felosztása esetében az évi segélyek valódi alamizsna-falatok lennének, ugyanazért a tőkének azonnali szétosztását s az eddigelé kiadott határozat megváltoztatását a kormány tekintélyének érdekében sürgősen szükségesnek tartja.”²⁷ A kormány tekintélyét azonban az egyszeri anyagi támogatás – hiszen rendszeres segélyezésre nem futotta – sem növelte a 48-as honvédek körében, noha végül közel hétezer veterán részesült a koronázási ajándékból.

Alig enyhített valamit a helyzeten, hogy Andrássy miniszterelnök kezdeményezésére Ferenc József rendeletileg állította helyre azon honvédtisztek nyugdíjképesességét, akik 1848 előtt a császári hadseregben szolgáltak, de a szabadságharcban játszott szerepük miatt elvesztették jogosultságukat. A hatóságok 379 kérelmező igényét tartották jogosnak, akik „illendő” ellátása 1868-ban 140 ezer forintjába került a magyar költségvetésnek.²⁸ E rendelkezés éppen a legrászorultabb idős és rokkant (köz)honvédek nem segíthetett.

Az ellenzék már a kiegyezés évében, a probléma átfogó rendezését sürgetve törvényjavaslatokat nyújtott be a 48-as honvédek, valamint azok özvegyei és árvái számára biztosítandó állami nyugdíj, segély, sőt kárpótlás ügyében.²⁹ Kormányra nevében Andrássy azonban úgy vélte, hogy politikai megfontolásokból nem lenne szerencsés, ha állami forrásból, például egy központilag kivetett adóból fedeznék az ilyen jellegű szociális kiadásokat, hiszen „ezen országnak volt és van számos honpolgára, kik a 48-diki törvények nem szándokát félreértvén, ok ellen s a haza

fennállása ellen küzdöttek, és most mint legyőzöttek volnának kénytelen a győző részére adózni ott, hol se győző, se győzött nem lehet”, éppen ezért a szükséges pénzt közadakozásból remélte előteremteni. Ő maga 10 ezer forintot ajánlott fel e célra.³⁰ Példáját a kormánypárt számos tagja követte, az összegek kezelésére pedig megalakult az Országos Honvédségélyező Egylet.³¹

Hogy a miniszterelnök óvatossága indokolt volt, azt világosan jelzi, hogy Miletić Svetozar szerb nemzetiségű képviselő követelte a gondoskodás kiterjesztését az ország összes lakosára, bármilyen oldalon is vett részt a harcokban.³² Ugyanakkor a kormány ezzel az álláspontjával azt a látszatot keltette, mintha a nemzeti múltat megtagadva magára hagyná 1848/49 hőseit. A radikális ellenzék e döntést könnyen a kormány ellen fordíthatta, és ilyen módon is kisajátíthatta a szabadságharc emlékének az ápolását. Jól példázza ezt a budai honvédmenház alapkövetételének ellenzék által rendezett ünnepe is 1871 őszén (a telket közadakozásból vásárolták meg), ahol a kormányoldal részéről senki sem jelent meg.³³

Az 1870-es évtized második felében azonban a társadalmi szolidaritás, bár jelentős volt, már kevésnek bizonyult a kiadások fedezésére. Az országgyűlés az állami költségvetés terhére 1876-tól évi 45 ezer forintot szavazott meg az Országos Honvédségélyező Egylet javára és a nyugdíjakra. 1893-ban ez az összeg már 300 ezer forintot tett ki, később pedig 800 ezer

A pesti, Soroksári úti Honvédmenház. Vasárnapi Ujság, 1871. június 4.

Honvédtemetés. Réti István festménye, 1899

koronára (400 ezer forintra) emelkedett. 1882-ben állami kezelésbe került a honvédmeház is.³⁴ Az így szétosztható összegek is szinte csak az éhenhalástól mentették meg a rászorulókat: például 1904-ben egy közhonvéd évi 72 koronát kaphatott alamizsnaként. Csak a viszonyítás kedvéért: ekkoriban egy férfi mezőgazdasági munkás éves bére országos átlagban 350 korona körül mozgott.³⁵ Éppen ezért a kormány e csekély összegekre inkább csak a honvédhősök szolgálatainak erkölcsi elismeréseként tekintett.³⁶

Többször volt tárgya a minisztertanácsi üléseknek a kiegyezést követő első évtizedekben az október 6-án kivégzett vértanúk özvegyeinek, árváinak segélyezése is. A mindenkori kormányzat a rossz anyagi körülmények között élő hozzátartozókat rendszerint különféle költségvetési pénzek átcsoportosításával vagy éppen a titkos miniszterelnöki alapból igyekezett rendszeres formában támogatni.³⁷

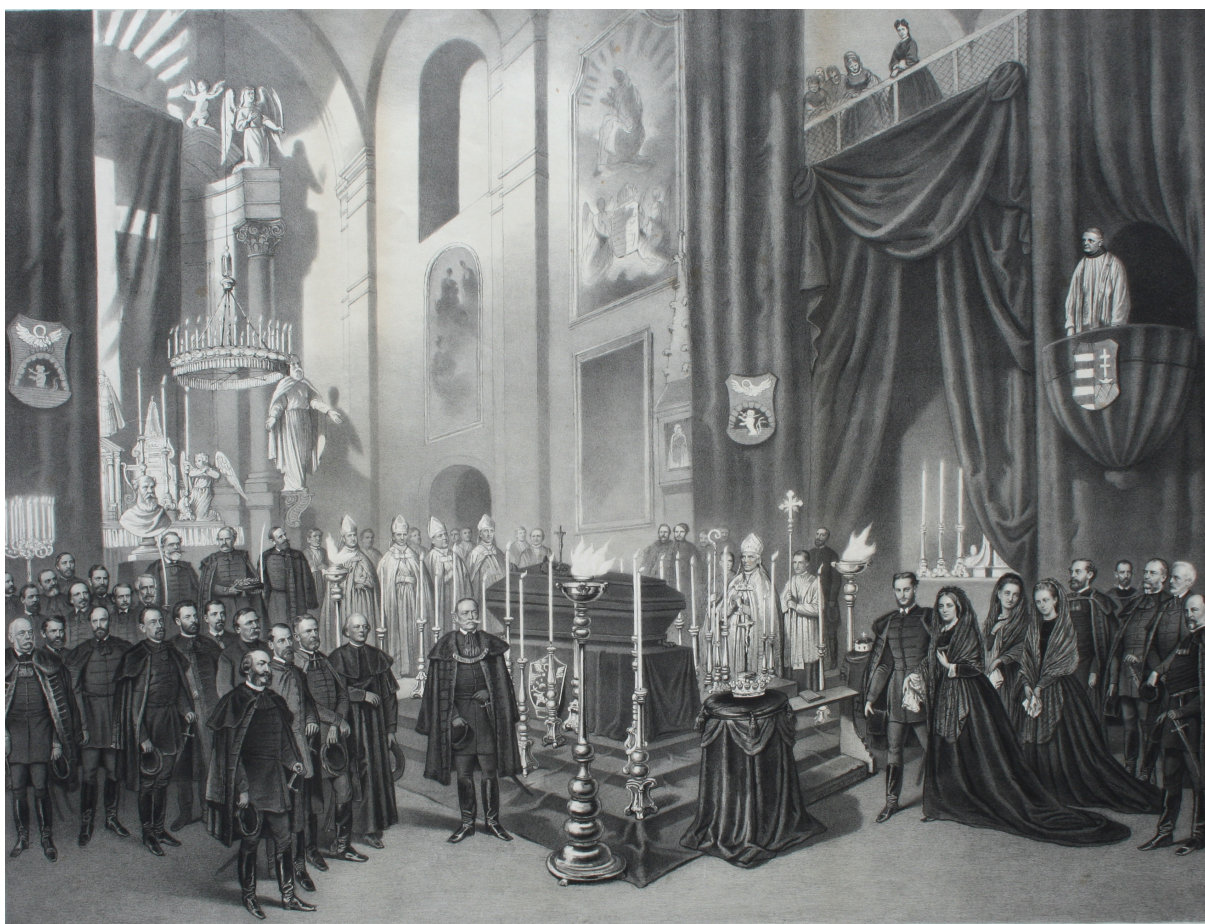
Éles ellentétben állt ezzel a képpel az az olajozott eljárás, ahogyan az abszolutista korszak magyarországi feladatokat ellátó császári hivatalnokainak a nyugdíjügyét kezelték. A magyar állam ugyan törvénytelennek mondta e szervek működését, mégis az 1867-es kompromisszum részeként „politikai és méltányossági tekinteteből” a kvóta arányában részt vállalt a – többek között a császári belügy-, va-

lamint a rendőrminisztérium volt hivatalnokai utáni – nyugdíjterhekből, és azt szokásos éves költségvetésében „az 1849. évtől az 1867. évig tetteleg fennállott központi kormány közegeinek nyugdíjai” cím alatt szerepeltette. 1870-ben például ez az összeg 178 ezer forintra rúgott. Több adat azonban arra enged következtetni, hogy rejtett módon további pénzeket is fordított a kormány az előző rendszert kiszolgáló volt megyefőnökök, főispáni helyettesek és helytartósági hivatalnokok ellátására.³⁸ A volt császári tisztviselők nyugdíjügyét az 1868. évi XLVII. és az 1870. évi IX. törvénycikk szabályozta.

E kifordult erkölcsi rendet és műltszemléletet drámai szavakkal marasztalta el beszédeiben Gubody Sándor radikális képviselő: „azon dicső harc bajnokait, kik nélkül a nemzet siratlanul enyészne el a históriában, az élet szükségével hagyja küszködni, sőt tőlük az egyetlen egy erkölcsi jutalmat, az elismerést is a jobboldallal megtagadtatta, soha, de soha nem hihettem. Kebellázító alkalmazása ez az állítólagos kibékülés alkalmával kimondott ezen nagy szavaknak: »Vessünk fátyolt a múltakra.« A fátyol alól a kormány segítségével kitüntetve, jutalmazva, nyugdíjazva emelkedtek fel mindazok, kiknek, Nyáry Pál barátom szavai szerint, csak az érdemlett büntetés lett volna elengedendő s a fátyolból szemfedél készítettett mindazoknak, kik kitüntetést s jutalmazást érdemeltek volna. [...] Midőn ezen hangzatos és valóban nagylelkűséget lehelő tartalomdús szavak a nemzet előtt tudomásra jutottak, mindenki azt hitte, hogy ez allegorikus kifejezése a Mi atyánk ezen alienájának: »miképpen mi is megbocsátunk ellenünk vétetteknek«. És ki hitte, ki gondolta volna, s józan értelemmel bíró s hazáját szerető polgár agyában megfordulhatott-e a gondolat, hogy azon fátyol csak a múltak dicsőségére és a hősiesen küzdött bátor lelkű honvédek emlékére fog boríttatni?”³⁹

Végtisztesség

Elmondhatjuk, az ellenzéki honatya a jövőbe látott, hiszen a fentiekben bírált eljárás néhány hónappal később Batthyány Lajos miniszterelnök újratemeté-

Batthyány Lajos temetése, 1870. június 9.

se kapcsán, a kegyeleti szertartás szintjén is életbe lépett. A mártír miniszterelnök újratemetésének a megszervezését és finanszírozását 1870 júniusában hosszas előkészítés után végül Pest városa vállalta magára, de talán az uralkodó érzékenysége miatti túlzott óvatosságból az áthantolást közegészségügyi okokkal igyekezett indokolni. A kormány tagjai közül sokan megjelentek a gyászmenetben, de szigorúan magánemberként. A költségekhez az állam nem járult hozzá, a kormány nevében pedig senki sem búcsúztatta el emlékbeszédrel az első felelős kormány vezetőjét. A felségsértés vádjával kivégzett

miniszterelnöknek 21 évvel később sem járt hivatalos rehabilitáció.⁴⁰

A korabeli beszámolók szerint sem hivatalos minőségében, sem magánemberként nem vett részt senki a kormányoldal részéről az úgynevezett Kilencek újratemetésén ugyanezen év halottak napján, pedig az 1849 és 1853 között kivégzett és jeltelenül eltemetett kilenc vértanú (a nagypolitikai események mellékszereplői) közös sírba helyezése, majd számukra síremlék állítása a Kerepesi temetőben, szimbolikusan a szabadságharcot követő megtorlás valamennyi áldozatának szóló kegyeleti megemlékezés volt.⁴¹

Köztudott, hogy Ferenc József mereven elutasított mindenféle hivatalos gyászszertartást Kossuth Lajos 1894-ben bekövetkezett halálával kapcsolatban. Már a kormányzó elhunytá előtt öt évvel megtiltotta, hogy a magasabb állású államhivatalnokok, így például a kormány tagjai testületileg megjelenjenek a majdani temetésen és szerepet vállaljanak egy esetleges adománygyűjtésben Kossuth síremlékére. Sőt, informális úton azt is tudatta a főváros vezetőivel, hogy Kossuth esetleges díszpolgári címe is elfogadhatatlan lenne számára: „Felséges urunk lehetetlennek tartja a fennemlített hírlapi hírt egyszerű hallgatással mellőzni, sőt határozottan oda nyilatkozni s engem l.k. felhatalmazni méltóztatott, hogy ezt Mgddal is bizalmasan tudassam, hogy ha a fennemlített indítvány a fővárosi képviselőtestület által minden várakozás ellen csakugyan elfogadtatnék, s Kossuth a főváros díszpolgárává megválasztatnék, Őfelsége kéntelen lenne a magyar fővárostól távol maradni, s mindenesetre el van határozva, hogy ez esetben a jövő év folytatában nem jönne Budapestre.”⁴² A város végül két évvel később, 1892-ben választotta az akkor 90. éves Kossuthot díszpolgárává. Ferenc József reagálásáról nincs információnk, a későbbi események azonban elárulják, hogy véleménye nem változott ellenfeléről.

A királyi család jó ismerője, az ötvenéves írói jubileumát ünneplő írófejedelem, Jókai Mór azonban mégis megpróbálta összebékíteni Ferenc József és Kossuth tiszteletét, a dinasztikus lojalitást és a nemzeti büszkeség érzését. Az előzmények ismeretében Jókai pontosan tudta, hogy ez nem lesz könnyű művelet, éppen ezért már Kossuth végóráiban nekilátott terve megvalósításának. 1894-ben hosszú beadványban igyekezett felkészíteni a magyar kormányt, rajta keresztül pedig az uralkodót a várható heves érzelmekre:

„Az öreg Kossuth haldoklik. Én régen megmondtam azt, hogy az élő Kossuth nem veszedelmes reánk nézve, de a halott Kossuth azzá lehet. [...]”

Véremnek minden csepjét, lelkemnek minden gondolatját Királyunknak vagyok kész feláldozni. De éppen ezen hűség kényszerít, hogy egy ily nehéz momentumban elmondjam azt, amit érzek, aki meg-

Jókai a dolgozószobájában, 1890-es évek vége

szoktam együtt érezni a nemzeti közvéleménnyel, melynek minden idegszála az én szívemben fut össze. [...]

Az élő Kossuthnak voltak ellenfelei tulnyomó számmal... a holt Kossuthnak nem lesznek. Minden ember csak azt az ideális alakot fogja látni benne, aki a 48iki politikai átalakulást előidézte, a nép, a föld, a gondolat felszabadítóját. Ez a felfogás érvényesülni fog a társadalom minden terén. Ez alól semmi párt, semmi osztály ki nem vonhatja magát. [...] Én, mint ember, elismerem a királynak, mint embernek azt a természetes jogát, hogy aki őt megbántotta, attól hidegen elforduljon, de mint idealista, az én ideáломtól a magyar királytól a rendes észjárástól eltérő irányzatot merek reményleni. Igaz, hogy Krisztusi jellem megbocsátani az ellenfélnek, de én az én Királyomtól, Magyarország megváltójától hasonló érzelmeket föltételezek. Az a magas lelkű uralkodó, aki megbocsátott a 48/9. honvédeknek, aki megbocsátott birodalmát megcsönkítő külfejedelmeknek, miért ne bocsáthatna meg egy marok pornak, mely vele szembeszállt, amíg élt, trónját megnyugtathatja, midőn elpihent.

Én nem kevesebbet reménylek mint azt, hogy Őfelsége Kossuth koporsójára egy koszorút fog küldeni s ezzel felszabadítja a magyar törvényhozást, hogy a magyar liberalizmus 48-ig való vezére iránt háláját kifejezze. [...] s ez örökre elpihentetné mind-

Kossuth Lajos temetése: ravatala a Nemzeti Múzeumban, 1894

azokat a tagadó elveket, melyek Kossuthal együtt sírba szálltak; ez a koszorú még a magyar nemzetet, párt, nemzetiség, felekezeti különbség nélkül örök időkre odaláncolná a trón talapjához.

Ez egy sorskínálta alkalom volna egy nagy gyásznapot egy még nagyobb nemzeti emlékünneppé varázsolni át. Ne hagyjuk kezünkben kisiklani ez alkalmat, Kegyelmes uram! Aki a magyar nemzetet ismeri, tudja jól, hogy azt egy nagylelkű tény jobban meghódítja, mint minden anyagi jólétet előmozdító intézkedések.”⁴³

Jókai azonban Ferenc Józseftől hiába remélt nagylelkű megbocsátást: nem érkezett uralkodói koszorú Kossuth sírjára. Sem az elhunyt politikus, sem a magyar liberalizmus nem érdemelte ki e királyi kegyet, így elmaradt a Jókai által remélt nagy alkalom:

egy gyászünnep keretei között a dinasztikus szellem és 1848 emlékének az összebékítése. Ehelyett az uralkodó még azt is megszabta, hogy Kossuth koporsóját milyen útvonalon szállíthatják haza Olaszországból. Utasítására sem a kormány tagjai, sem a felsőbb állami hivatalok munkatársai nem vehettek részt a szertartáson, gyászlobogót állami épületekre szintén nem lehetett kihelyezni. A temetés megszervezéséről és költségeiről ezért ismét a főváros gondoskodott, sőt a kiegyezés elutasítójáról utcát nevezett el.⁴⁴ 1848 és hőseinek emléke tehát továbbra is lojalitáspróbának minősült Ferenc József királyságában. Mindez pedig nehezen feloldható személyes dilemmákat eredményezett.

E belső identitáskonfliktusok jól kirajzolódnak például Pauler Gyula leveleiből. E kivételes forrás

Kossuth Lajos temetése: a temetési menet a Nagykörúton, 1894

szerzője az MTA rendes tagja, az Országos Levéltár első igazgatója, kanonikus történelmi szakmunkák írója. Árpád-korral foglalkozó munkáival és a honfoglalás időpontjának a meghatározásával jelentős szerepet játszott a nemzeti emlékezet formálásában. Pauler részt vett 1894 áprilisában Kossuth Lajos temetésén. Úgy érezte azonban, hogy tettét meg kell magyaráznia, ezért levelet írt barátjának, Thallóczy Lajosnak. Tudjuk, azokban a hetekben sokan másoknak is komoly főfájást okozott, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a Kossuth-gyász kapcsán.⁴⁵ Levelei tanúsága szerint mindenekelőtt a függetlenségi hagyományból fakadó nemzeti érzés vitte ki a temetésre: „Szegény Kossuth meghalt. A gyászban sok a felfújt, csinált, hazug. Amit emléke megrezgett, az nem annyira a személye miatt

való fájdalom [...], hanem az örök eszme, amely végigvonul a magyar történeten, és nem ok nélkül: jaj de hunczfut a német!”⁴⁶ Továbbá konzervatív emberként nem kívánt azonosulni a liberális Werkerle-kormány hivatalos álláspontjával, miszerint az állam nem vállalt szerepet a szertartás lebonyolításában. Ugyanakkor nem akart hálátlan sem lenni uralkodójával szemben, aki néhány évvel korábban ritka kivételként részt vett édesapja, Pauler Tivadar igazságügyi miniszter temetésén: „egy speciális pszichológiai ok is zavart, s utóbbi kis lelkiismereti furdalást okozott. Én ugyanis úgy érzem, mintha a Felségnek speciális lekötelezettje volnék azért a tisztességéért, melyben atyámat halála után részesíté, teljesen spontán, anélkül, hogy csak valaki szóba is hozta volna [...] De a scrupulusomat eloszlatta

csakhamar az a kézzelfogható igazság, hogy ámbár Őfelségének sasszeme van [...], mely még a legkisebb búzaszemet is meglátja, én mégis oly kicsiny búzaszem vagyok, hogy akármit csinállok, nem lát meg, s így kellemetlenséget neki nem okozok.”⁴⁷ Majd 67-esként elismeri Thallóczynek, hogy „a Kossuth gyászban különben, kivált vidéken, volt érzés s volt sok igazság”. Levele végén pedig buzgó katolikusként alig leplezett ellenszenvvel szólt a temetés után várhatóan újra fellángoló egyházpolitikai vitáról. Noha Pauler már levele elején sietett leszögezni, hogy „az efféle énboncolás másra nézve a lehető legunalmasabb dolog, nem is mindig megbízható, s én nem is szoktam practizálni”, történészként vitatkoznunk kell a szerzővel. Témánk szempontjából ugyanis különösen izgalmas ez a forrás, még akkor is, ha a személyes kötődések boncolgatása valóban vezethet pontatlan megállapításokhoz. Mindenesetre a mi olvasatunk szerint Pauler levelében egyszerre van jelen a dinasztikus hűség és a nemzeti elkötelezettség érzése, továbbá a politikai rendszer iránti lojalitás és a liberális kormánypolitika bírálata.

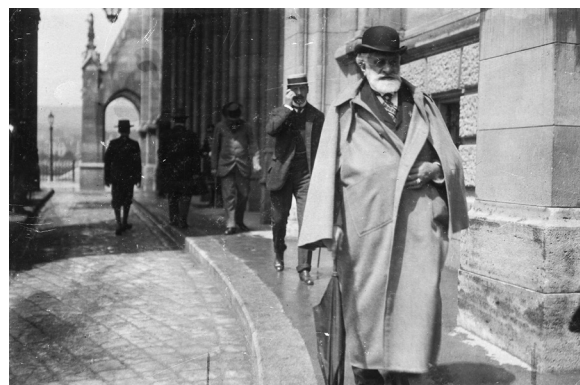
A felsorolt példákból ugyancsak kitűnik, hogy a mindenkori kormányzat kényszerűen – de az uralkodó érzékenységre hivatkozva talán túlzott óvatosságból is – távol maradt a szabadságküzdelmekkel összefüggő kegyeleti aktusoktól, ami tovább nehezítette a kiegyezési rendszerrel való érzelmi azonosulást. A kormányok a nemzeti traumát követő gyázmunka elvégzését az ellenzéki politikusokra hagyták, akik így a kormányoldallal szemben a nemzeti akarat valódi képviselőiként jelenhettek meg a tömegeseményeken. Ez Kossuth temetésekor is egyértelműen tetten érhető, hiszen az események fő szervezője a Függetlenségi Párt volt. Anélkül, hogy ismertetnénk a temetés koreográfiáját, csupán egy elemét említjük meg, amely jól érzékelteti, hogy az ellenzék miként használta ki az esemény szimbolikus erőforrásait. Herman Ottó ellenzéki politikus hírlapi felhívására települések és egyesületek tucatjai küldtek földet Kossuth sírjára az ország történelmileg nevezetes helyszíneiről. A legtöbben természetesen a szabadságharc emlékhelyeiről (például csata-

Petőfi szobra képeslapon. A német feladó a szabadságharc ötvenedik évfordulóján, március 15-én küldte el képeslapját

mezőkről, honvédsírokról) vagy Kossuth életének fontosabb állomásairól (például Monokról, szülőházának udvaráról; Lugosról, utolsó magyarországi északájának helyszínéről) küldtek sírjára hantot, de olyanok is akadtak, akik – talán jobb híján – az ezeréves magyar történelem más dicsőséges helyszíneiről (Mátyás király kolozsvári szülőházától, Biharudvari Árpád-kori sírjáról, az egri vár környékéről stb.) gyűjtöttek földet.⁴⁸

Herman Ottó akciója többekben is felidézhetette Ferenc József bő negyedszázaddal korábbi koronázását, amikor a vármegyék hivatalos felszólításra küldtek földet a koronázódombhoz történelmileg méltó helyszínekről. Minderre azonban 1894-ben egy ellenkultusz keretében került sor, amely ezúttal

Thaly Kálmán (elöl) a Parlament I-es kapujánál, 1908

nem annyira az állam területi egységét, mint inkább az 1848/49-es nemzeti (hangsúlyosan magyar) összetartozás érzését kívánta kifejezni.

Csak jelezhetjük, hogy a merev és hegemon pártrendszer keretei között a belső ellentétektől szabdalt ellenzéknek a parlamenti politizálásban igen beszűkültek a lehetőségei, ezért sok esetben a szimbolikus politizálás révén igyekezett fenntartani társadalmi támogatottságát. Podmaniczky Frigyes, a kormánypárt elnöke így értékelte az ellenzék magatartását: „Az ellenzék fűhöz-fához kap, hogy a maga létjogát a nemzet előtt bebizonyítsa. A Hentzi szobor ügye és az aradi vértanúk 1899 október hóra eső gyásznapja lett kiszemelve [...] A Függetlenségi 48-as Párt mohón megragadta e két ügyet, hogy Ófelségét sértések és hogy a régi már behegedt sebeket felújítsák. Alávaló komisz eljárás, melynek csak az ülhet fel, aki ezen agitáció alatt mellékcélokat óhajt elnyerni.”⁴⁹ Podmaniczky jól érzékeli a nemzeti ügyek ellenzéki képviselte mögött húzódó politikai haszonszerzés stratégiáját, ugyanakkor a szimbolikus ügyek hangoztatásában pusztán a király elleni támadást lát, elvitatva e témák fontosságát a politikai rendszer iránti lojalitás erősítésében.

Feltehetően ennek az összefüggésnek a felismerése vezette Tisza István miniszterelnököt arra a lépésre, hogy a századfordulós belpolitikai válság éveiben maga kezdeményezze az uralkodónál egy korábbi szabadságharc száműzött vezetője, II. Rákóczi Ferenc hamvainak a hazahozatalát és újratemetését (a kérdés 1873 óta időről időre felvetődött). Ugyan Ferenc József „kissé fintorgatta az orrát, azt mondván, hogy nem jó divat az, hogy mindig csak a forradalmak reprezentánsait ünneplik”, mégis engedett Tisza kérésének, és 1904-ben kiadott királyi kéziratában úgy fogalmazott a kétszáz évvel azelőtt történelekről, hogy „király és nemzet egyesült kegyeletere keresheti fel mindazok emlékezetét, kiknek vezető szerep jutott a letűnt küzdelmekben”. Ferenc József tehát az elődei ellen lázadók iránt jóval megbocsátóbbnak bizonyult. A szabadelvű párti kormányzat azonban már nem tudta kihasználni a kegyeleti szertartásból esetlegesen származó politikai előnyöket, mert 1905-ben megbukott. Az újratemetést és

Rákóczi jogi rehabilitációját (vö. 1906. évi XX. törvénycikk) végül a hatalomra került ellenzéki koalíció vitte végbe.⁵⁰

Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a szimbolikus akciók ellenére a radikális ellenzék is fokozatosan feladta 1848/49 eszméit a mindennapos politikai csatározásokban, majd pedig kormányra kerülve. Tiltakozásuk a kiegyezési rendszer ellen szellemes csipkelődéssé szelídült. Legalábbis ami két ismert függetlenségi politikus, a Kossuth temetését szervező Herman Ottó és a Rákóczi hamvainak hazahozatalában meghatározó szerepet vállaló Thaly Kálmán levelezését illeti: „csak ma jutott el hozzám az a rettenetes hír, hogy Te. Te! Te!!! hatvanhetes lettél!!! Szörnyűség!! De bízom a Fejedelem és az összes magyarok istenében, hogy mától egy évre elhagyod azt a szörnyű alapot! Titkon megvallom, hogy egyszer

Bach huszár karikatúrája. Bolond Miska, 1861. május 19.

„Kétkulacsy úr metamorphosai”. Az Üstökös, 1867. március 30.

én is beletévedtem – vagy mi!! – a hatvanhétbe, de vitézül kivágtam magamat és már hetvenkedem is. Értj utól és tégy túl rajtam!” – írta Herman a Függetlenségi Párt alelnökének születésnapja alkalmából.⁵¹

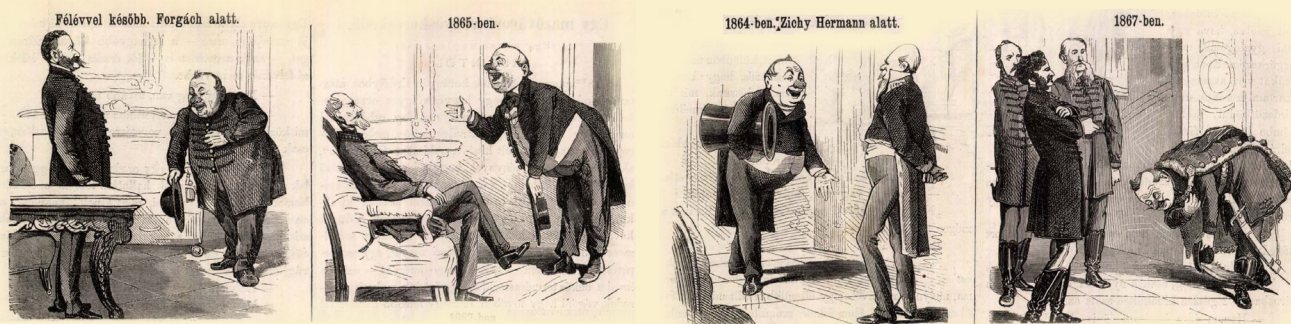
Másfelől viszont az uralkodó minden kicsinyessége ellenére jóváhagyta, hogy szobrot emeljenek a fővárosban az őt élesen bíráló és ezért halálba kergetett Széchenyinek (1880), a királyság intézményét radikálisan támadó szabadsághős Petőfinek (1882), illetve a budai várat az osztrákoktól visszafoglaló névtelen honvédhősöknek (1893).⁵² Emlékoszlopot avathatott Arad városa a vértanúknak (1881, ám az elhunytak földi maradványainak felkutatása csak 1913-ban indult meg), sőt még Kossuth Lajos szobrait is elviselte a király. Igaz, 1909-ben az ország 61. Kossuth-szobrának a felállításkor már rosszallását fejezte ki az őt és a fennálló alkotmányos rendszert sértő megnyilvánulások miatt.⁵³ A felsorolt szobrokra a kormány nem, csak rendszerint magánszemélyek, egyletek és az érintett város adott pénzt.

Számonkérés helyett

Látva a kiegyezéssel hatalomra került elit 1848/49 emlékéhez való zavaros viszonyulását, nem csodálkozhatunk azon, hogy még kevésbé vállalkozott arra, hogy a letűnt abszolutista rendszer örökségével szembenézzen. Politikai megfontolásokból egyszerűbbnek látszott, ha nem keresik a közel két évtizedes elnyomás felelőseit, és eltekintenek lényegében mindenféle számonkéréstől. Ehelyett, mint említettük, a múlt rendszer működtetőinek anyagi biztonságáról rendelkeztek. Egy ilyen radikális program ugyanis az uralkodóval való konfrontációhoz és

az amúgy is ingatag friss politikai rendszer válságához vezetett volna, továbbá számos olyan titokról is fellebbenthette volna a fátylat, amelyek az egész magyar politikai vezetőréteget kompromittálhatták volna. Világosan mutatja ezt az abszolutizmus besúgóhálózatának sorsa is. Az új kormányzati elit ahelyett, hogy feltárta volna annak működését és vizsgálatot indított volna a besúgók és feljelentők népes hada ellen, inkább a nyomok eltüntetésében segédkezett, sőt bizonyos módszereket, szervezeti megoldásokat az alkotmányos politikai rendszer is átvett elődjétől a köznyugalom fenntartása és a kiegyezési szisztéma megszilárdítása érdekében. Mindez azonban nem csillapította a társadalom információs éhségét, sőt lényegében generálta a különféle ügynöklisták megjelenését és terjesztését. Deák Ágnes kutatásai során eddig hat egymást részben átfedő, kézről kézre adott (ám például 1860-ban egy kávéházban nyilvánosan is felolvasott) listára bukkant, amelyek összesen több száz nevet tartalmaznak. Ezek a nem hivatalos forrásokból származó listák meglehetősen pontatlanok voltak, összetételük erősen változott, 1867 után valójában a személyes bosszú, a politikai célú gyanúsítgatás, a lejáratás eszközévé váltak, védekezni ugyanis igen nehéz volt ellenük. E bizonytalan hitelességű névsorokat a rendszert bíráló ellenzék is kiválóan fel tudta használni saját politikai céljaira, a kollaboránsok felelősségre vonását sürgetve és megkérdőjelezve az új politikai berendezkedés legitimitását.

Egyébként e listák rendszerint csak a 'kishalak' neveit tartalmazták, mindenekelőtt a császári rendőrhatalóság által megbízhatónak tartott kollaboránsokét, valamint az önkéntes feljelentőkéit. Egy 1849-es összeírás például csak a pesti városrészekből 138 spicli nevét hozza, egy a kiegyezés körül keletkezett másik listán pedig döntően hivatalnokok, orvosok, vendéglősök nevei szerepelnek, de például Thaisz Elek

rendőrfőkapitány és Rottenbiller Lipót polgármesteré is. Előbbi közreműködése valószínűbbnek látszik, utóbbi érintettsége kevésbé, mert a városatya már évekkel korábban is teljes nyilvánosságot követelt az alattomos gyanúsítgatások helyett. Ismereteink szerint Fabiny Teofil igazságügyi miniszter távozásához 1889-ben komolyan hozzájárult az állítólagos besúgómúltjáról terjesztett ellenzéki pletyka.⁵⁴ Ügyét az ellenzék még később is, rendszerint a soron következő választás előtt felmelegítette. A *Magyar Hírlap* például 1892-ben több nevet tartalmazó fizetési listát tett közzé azokról, akik „az osztrák kormánytól hazafiatlan szolgálatokért” annak idején pénzt kaptak; Fabiny neve mellett négyezer forintot tüntettek fel.⁵⁵ Az ellenzék egyik vezére, Polónyi Géza pedig választási beszédében ismételte meg a vádakát.⁵⁶ Sőt, Mikszáth tudósítása szerint az is előfordult a képviselőházban, hogy felszólalása közben „Bach-huszárl” bekiabálásokkal zavarták meg Fabinyt.⁵⁷ Utóbbival az ellenzékiek nyilvánvalóan arra utaltak, hogy Fabiny a passzív rezisztencia idején, a szabadságharc leverését követő Bach-korszakban is hivatalt vállalt.

Az újra és újra felbukkanó vádak ellen a Fabiny család próbált védekezni, de láthatóan nem sok sikerrel. Fabiny Teofil két fia, Ferenc és Gyula helyreigazítást harcoltak ki az ellenzéki lapoktól, sőt Polónyi Gézától is beszereztek egy sajnálkozó nyilatkozatot, mert kiderült, hogy mindenféle írásos bizonyíték nélkül fogalmazták meg állításaikat. Kikérték a pénzügyminisztérium és a pénzügyi igazgatóság igazolását is arról, hogy Fabiny bírói fizetésén kívül nem kapott más jogcímen pénzt az abszolutista kormányzattól.⁵⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy a későbbi történészi kutatás sem talált az ügynökvádakat alátámasztó adatokat, ugyanakkor az is igaz, hogy Fabiny bírói pályája az 1850-es években sem szenvedett törést (Pest megyei alügyész, majd járásbírósági

elnök volt ekkoriban), márpedig választási kampányok vagy más kiélezett politikai küzdelmek során ennyi éppen elegendő volt a morális vádak hangoztatásához. Az 1901-es választáson radikális demokrata ellenfele lejárato célzattal ismét felemlegette a rágalmakat.⁵⁹

A levéltári iratokban fennmaradt, bizonyíthatóan ügynöki tevékenységet végzett személyek viszont a legtöbbször megúszták a lelepleződést, neveiket csak a történészi kutatás tárta fel. Klebelsberg Kunó még az 1920-as években sem engedte publikálni a neveket, mondván „nem szabad a népet megfosztani illúzióitól”.⁶⁰ Tudjuk, a névsorban számos 48-as hős is megtalálható: Gelics (Gelich) Richárd őrnagy, Szekulics István ezredes, Viola Károly őrnagy, Egressy Gábor színész, Szeged kormánybiztosa (ő szavalt el a *Nemzeti dalt* a Nemzeti Színházban március 15-én), Kovács-Hamvai Imre őrnagy, Asbóth Lajos honvéd ezredes, gr. Bethlen Miklós százados stb. Az erkölcsi bukás okai sokfélék lehettek: a hosszú fogságból való szabadulás vágyától az anyagi nyereszkeedésig terjed a skála. Későbbi pályájukon különösebb törést nem okozott múltjuk, legfeljebb a közélettől való visszahúzódásban játszhatott szerepet némelyiküknél. A lelki folyamatokról nemigen tudunk, az azonban többükön jól nyomon követhető, miként igyekeztek későbbi életrajzaikban, visszaemlékezéseikben, levelezésükben elfedni az abszolutizmus éveit alatti tevékenységüket.

Nem kellett tartaniuk az elszámoltatástól azoknak a magyar főuraknak sem, akik szembehelyezkedtek 1848-cal, és muszkavezetőként vagy császári tisztviselőként szolgálták az elnyomást: gr. Pálffy Móric (Haynau szárnysegédje, 1861 után az ország kormányzója) az uralkodótól megkapta szolgálataiért a Lipót- és az Aranygyapjas rendet 1865-ben és 1889-ben; gr. Zichy Ferenc a cári orosz sereghez be-

osztott hadsereg főbiztos 1867 után diplomata, majd tárnokmester lett; gr. Forgách Antal muszkavezető, 1861 után kancellár, a kiegyezést követően hosszú ideig országgyűlési képviselő volt.⁶¹ Ferenc József értékrendje tehát valóban nem változott, az új magyar politikai vezetés pedig (kényszerűen) elfogadta ezt a gyakorlatot. De nem szenvedett különösebb törést Wargha István pályája sem, aki Kossuthról írt jelentéseket és segítségével sikerült a császáriaknak az Orsovánál elrejtett magyar koronát megtalálniuk 1853-ban. Árulása a londoni emigráció előtt ismertté vált, de nem használták fel ellene, így tettét még saját családja előtt is sikerült haláláig titokban tartania. A kiegyezést követően Nagyváradi főjegyzőjeként vonult nyugdíjba.⁶²

Az utóbbi két évtized történeti kutatásai jelentősen árnyalják az 1850–1860-as évek passzív ellenállásának mítoszát is (mindazonáltal nem kívánjuk a társadalmi ellenállás tényeit kétségbe vonni). A közvélekedéssel szemben ugyanis számottevő folyamatosság figyelhető meg, politikai fordulatoktól függetlenül például a közigazgatási apparátus személyi összetételében. A reformkori vezérvármegyét, Pest megyét példaként véve az 1848-ban vezető posztokat betöltő személyek ötöde továbbszolgált a Bach-korszakban; még 1856-ban is minden második (58 százalék) abszolutista vezető tisztviselő rendelkezett alkotmányos előélettel, sőt a Bach kori megyei vezetők 19 százaléka a közigazgatásban maradt az alkotmányos érában is.⁶³ Az adatok egyben arra is rávilágítanak, hogy a Bach-huszároknak, azaz a magyaros uniformisba bújtatott abszolutista közigazgatási tisztviselőknek csupán 23 százaléka volt a Magyar Királyság területén kívülről érkező (cseh, morva, galíciai, osztrák) hivatalnok, az államgépezet működtetésében tehát a magyarországi születésűek, és azon belül a magyar etnikumúak is meghatározó szerepet vállaltak. Ezek után már nem lepődhetünk meg azon, hogy az alsóbb tisztségekben szép számban találhatunk 48-as honvédtiszteket is. Igaz, 1867 után náluk is jelentkezik a kollektív amnézia, azaz életrajzaikban ugyan a szabadságharcos tevékenységet sietnek fel-

Wargha István

tüntetni, ám későbbi hivatalvállalásukat elfelejtik megemlíteni.⁶⁴

Ugyancsak megfigyelhető, hogy a régi, kipróbált, igazgatási tapasztalattal rendelkező helytartótanácsi tisztviselők jó eséllyel folytathatták pályájukat a központi apparátusban 1867 után. Munkájukra és lojalitásukra a frissen felálló Andrássy-kormány is számított: a minisztériumok jóval több mint kétszáz hivatalnokot átvettek (különösen a belügy-, a pénzügy-, valamint a vallásügyi és a közoktatási minisztériumban), ők kezdetben alacsonyabb pozíciókat töltöttek be az apparátusban, de az 1870-es évek végére középszinten a döntések előkészítése ismét az ő kezükbe került.⁶⁵

JEGYZETEK

- 1 Az 1867-es kiegyezésre vonatkozó alapvető forrásokat és mérvadó történeti elemzéseket lásd *A kiegyezés*.
- 2 Hanák: *Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása*, 143–168.
- 3 Hanák Péter: Ferenc József hálósobája. *Budapesti Negyed* 6 (1998) 4. sz. 177–183.
- 4 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. 230–231.; Ifj. Bertényi Iván: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”. In: *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk.: Fónagy Zoltán. Bp., 2018. 265–311. (különösen: 287–295.)
- 5 Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. Bp., 1925. 100–103.
- 6 Legfelsőbb elhatározás 1867. június 9-ről a politikai vádak vagy sajtóvétségek folytán hozott ítéletek s elrendelt vizsgálatok megszüntetése, az elkobzott javak visszaadása és a külföldön tartózkodók büntetlen visszatérhetése tárgyában. *Rendeletek Tára*, 1867. Pest, 1871. 133.
- 7 A Felség elé terjesztendő conceptus. Levél Deák Ferenchez a koronázási ajándék hová fordítása iránt. Buda, 1867. június. MTAK Kt. Ms 5305/241.
- 8 Legfelsőbb kézirat a honvédalapítvány tárgyában Andrássy Gyulához, 1867. június 10. *Rendeletek Tára*, 134–135.
- 9 Ezen elvet először 1861-ben, a politikai kibontakozás első sikertelen kísérlete alkalmával fogalmazta meg Deák: Első felirati javaslat az 1861-es országgyűlésen, 1861. május 13. In: Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*, II. 53.
- 10 Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988. 139–140.
- 11 1867. február 19-i bejegyzés. Gyulay Lajos: *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)* S. a. r. Labádi Gergely. Szeged, 2008. 100–101.
- 12 A fogalomhasználat körüli vitát lásd: 47. országos ülés, 1882. január 26. *Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. II. Szerk.: P. Szathmári Károly. Bp., 1882. 264. és 267.
- 13 A szoborról lásd például Borbély János: Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”. *Aetas* 21 (2006) 4. sz. 88–113.; Michael Laurence Miller: *A Monumental Debate in Budapest: The Hentzi Statue and the Limits of Austro-Hungarian Reconciliation, 1852–1918*. Austrian History Yearbook, Vol. 40. April 2009. 215–237.
- 14 Mikszáth Kálmán: Apróságok a Házból. 1882. január 26. In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. 63. Cikkek és karcolatok. XIII. Bp., 1973. 194.
- 15 A vitát lásd 97–101. országos ülés, 1892. október 18–22. *Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VI. Bp., 1892. A vitáról lásd még Szatmári Mór: 20 esztendő parlamenti viharai. Bp., 1928. 140–146.
- 16 Ifj. Ábrányi Kornél: *Magyarország közléte az ezredik évforduló korszakában. Első könyv. A király*. 2. kiad. Bp., 1896. 132. E kertes hitélú mondat több korabeli munkában felbukkant.
- 17 Ifj. Ábrányi: *Magyarország közléte*, 193. A századfordulón már egyértelműen hozzátartozott Ferenc József kedvező megítéléséhez a felejtés (a megbocsátás) képessége. Bővebben: Ifj. Bertényi: Ferenc József, 271–275.
- 18 Szatmári Gizella: A Hentzi-emlékmű. In: *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. 686–688.
- 19 Bővebben Heiszler Vilmos: A Jansky-ügy. In: *Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Szerk.: Gerő András. Bp., 1993. 76–91.
- 20 Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év – Ifjúkorom*. 2. kiad. Bp., 1925. 202–203.
- 21 Szinnyey József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. Bp., 1900. 255–256.
- 22 Pápay István Wlassics Gyulához, Bécs, 1895. március 20. MNL OL P 1445. 26. tétel.
- 23 Kossuth Ferenc 1897. február 20-án (54. ülés) elmondott beszédét lásd *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IV. Bp., 1897. 120–121.
- 24 Az 1897. február 17-én tartott minisztertanács jegyzőkönyve. MNL OL K 27. 1. pont.
- 25 Idézi Hanák Péter: 1898, a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: Uő: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. 117.
- 26 A kérdésről átfogóan: M. Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok* 151 (2017) 6. 1223–1246.
- 27 Kandó Kálmán Andrássy Gyulához a honvédségelező alap bizottságának üléséről, 1867. [h. és n. n.] OSZK Kt. Levelestár.
- 28 Somogyi Éva: A honvéd nyugdíjak ügye a közös minisztertanácscon (1868). In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk.: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor. Bp., 1999. 103–107.
- 29 Törvényjavaslat Magyarországnak 1848/9-iki honvédseregei ellátásáról, 1867. március 27. 77. szám; Törvényjavaslat a magyar nemzetnek 1848/9-dik évbéli önvédelmi küzdelmében s azóta elvértettek emlékének örökítése, politikai okok miatt külföldre menekülteknek haza térhetése, börtönben tartóztatottaknak szabadon bocsátatása, s az elkobzott vagyonoknak visszaadása, illetőleg kártalanítása iránt, 1867. március 27. 78. szám; Határozati javaslat az 1848/9-ik évi honvédek és azok özvegyei és árvái érdekében teendő intézkedések tárgyában, 1867. június 18. 110. szám. In: *Az 1865. december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. II. Pest, 1867. 111–112. és 220.
- 30 Lásd Andrássy felszólalásait 1867-ben és 1870-ben: *Andrássy Gyula beszédei*. Kiadta Lederer Béla. I–II. Bp., 1891–1893. I., 240–249. (az idézet a 246. oldalon található) és II., 212–217.
- 31 A kérdésről bővebben: Farkas Katalin: „Névtelen félistenek” viszontagságai. Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 2. sz. 415–444.

- 32 1867. június 21-i felszólalását (142. ülés) lásd *Az 1865. december. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. IV. Pest, 1867. 277.
- 33 Az ünnepségről lásd például *A Hon* 1871. október 1. 226. sz. (reggeli kiad.) és október 2. 226. sz. (esti).
- 34 Matlekovits Sándor: *Adatok Magyarország állambáztartásának történetéhez*. Bp., 1894.; Bővebben: Kozári: *Tisza Kálmán*, 440–441.
- 35 Lásd Illyés Bálint 1904. július 25-i felszólalásának adatait (472. ülés): *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XXVII. Bp., 1904. 248–250.; *Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1905. évben*. Bp., 1906. 491–515.
- 36 E megfogalmazást Széll Kálmán alkalmazta rendeletében. A m. kir. Miniszterelnök 1901. évi 3000. számú rendelete valamennyi törvényhatósághoz, az 1848/49-iki honvédek és azok özvegyeinek állami ellátása tárgyában. 1901. július 11. *Rendeletek Tára*, 1901. 382–390.
- 37 Lásd például az 1869. június 9-én tartott minisztertanács jegyzőkönyvét: Magyar Országos Levéltár, K 27. 37. ülés 8. pontja (Pöntenberg, Lahner, Damjanich, gr. Vécsey, Schweidel és Lázár Vilmos aradi vértanúk özvegyeinek segélyezése).
- 38 Lásd például A legf. udvartartási javadalomból öfelsége által művészi célokra engedélyezett 294 000 ftnyi évi részleteiből utalványozott összegek kimutatása, 1869–1873. MNL OL K 26. 1873-IA-1. 58. cs.
- 39 Gubody Sándor 1868. december 2-ai (331. ülés) és 1870. március 19-ei (148. ülés) felszólalásait lásd *Az 1865. december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XI. Szerk.: Greguss Ágost. Pest, 1868. 283–284., valamint *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Szerk.: Nagy Iván. Pest, 1870. 142.
- 40 Lásd például Urbán Aladár: Gr. Batthyány Lajos emlékezete. *Aetas* 15 (2000) 1–2. sz. 132–158.; Katona Csaba: „Ezen gyászünnepelynék kiválóan városi jelleggel kell bírnia...” Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újratemetésének háttere. *Kisebbségkutatás* 16 (2007) 3. sz. 539–562.
- 41 Az újratemetést Damjanich Jánosné kezdeményezte. A kilenc mártírról bővebben M. Lovas Krisztina: Batthyány Lajos gróf és a Kilencek újratemetése 1870-ben. *Honismeret* 35 (2007) 6. sz. 26–33.
- 42 Pápay István, a királyi kabinetiroda főnökének levele Ráth Károly főpolgármesterhez, 1889. december 27. MNL OL I. 34. 2. d.
- 43 Jókai Mór ismeretlen miniszternek(?) d. n. MTA Kt. Ms 4749/161. E forrást részben hasznosítja: Miskolczy Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall* 21–22 (2005) 124–160.
- 44 Borus Judit: Kossuth, a főváros halottja. *Budapesti Negyed* 3 (1994. tavasz), 35–58.
- 45 Bővebben: Gerő: *Képzelt történelem*, 60–65.
- 46 Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz, Bp., 1894. március 27. OSZK Kt. Fond XI/755.
- 47 Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz, Bp., 1894. április 11. OSZK Kt. Fond XI/755.
- 48 Kimutatása azoknak, akik Kossuth Lajos sírjára hantot küldtek, Herman Ottó hírlapi felhívására. MTAK Kt. Ms 285/81–91. A Függetlenségi Párt felhívása: *Egyetértés* (1894. március 24.) 83. sz.
- 49 Podmaniczky Frigyes: Politikai beszédek és kivágatok. (1899–1900.) OSZK Kt. Quart. Hung. 2512. 3. köt.
- 50 *Gróf Tisza István képviselőházi beszédei*. II. Szerk.: Kun József. Bp., 1933. 515–519. Lásd még ehhez *Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Vál.: Halász Hajnal – Katona Csaba – Ólmosi Zoltán. Bp., 2004.
- 51 Herman Ottó Thaly Kálmához, Bp. 1907. január 5. No. 2455. MNL OL P 1747.
- 52 Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Bp., 1934. 165–194. és 215–218.
- 53 Kossuth Ferenc levele Kossuth Lajos Tóдорhoz, Bp., 1909. október 21. Közli R. Várkonyi Ágnes: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. *Századok* 95 (1961) 2–3. sz. 366–369.
- 54 Az ügynöklistákról lásd Deák Ágnes: A besúgók és a közvélemény az 1860-as években. *Századvég* 11 (2006) 39. 3–28.; Uő: „Zsándoros és policzjas idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Bp., 2015. 550–582.
- 55 A régi rossz időkben. *Magyar Hírlap* 1892. január 5. 5.
- 56 Polónyi Géza Szolnokon. *Egyetértés* 1892. január 19. 3.
- 57 Mikszáth Kálmán: A nyolcadik nap. In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei* (= MKÖM). 78. *Cikkek és karcolatok* (= CK). XXVIII. Bp., 1984. 85–87.
- 58 A helyreigazításokkal és az igazolási eljárással kapcsolatban 1892 januárjában keletkezett iratok a család birtokában vannak. Ezúton köszönöm meg Fabiny Tibornak, hogy elolvashattam a dokumentumokat.
- 59 Fabiny Teofil és a radikálisok. *Pesti Hírlap* 1901. október 23. 3.
- 60 Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Bp., 1985. 71.
- 61 Forgách Antal ellentmondásos beilleszkedéséről az 1867 utáni politikai közéletbe lásd Mikszáth Kálmán: A halál után. (1885). In: *MKÖM*. 36. *Elbeszélések*. X. Bp., 1966. 62–67.
- 62 Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Bp., 2010.
- 63 Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarország vármegyei tisztikaiban. A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig. In: *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete*. Szerk.: Béres Katalin. Zalaegerszeg, 2004. 47–67.
- 64 Bővebben lásd Benedek Gábor: Ciszlajtániai tisztviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon. *Aetas* 10 (1995) 4. sz. 60–70.; Uő: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 12.)* Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. 394–413.
- 65 Bővebben: Pap: *Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése*, 66.

Arany János Hamletjének egy lehetséges politikatörténeti kontextusa

Arany-művek politikai olvasata

Arany László a magyar politikai költészet hagyományairól 1873-ban tartott akadémiai székfoglaló előadásában úgy jellemezte az 1850–1860-as évek hazai irodalmát, mint amely változatos allegóriákkal, történelmi és természeti utalások segítségével beszélte el a magyar nép szenvedéseit, fejezte ki érzéseit.¹ A cenzúra kényszeréből a maguk számára erényt kovácsoltak az akkori írók, és olvasóikkal közösen egy titkos nyelvet alakítottak ki, amely azután annyira sikeresen működött, hogy „azóta sem bírt tőle költészetünk megszabadulni, mióta semmi sem gátolná, hogy érzelmeit nyíltan hirdesse”.² Arany László ugyan csak Vörösmarty Mihályt és Tompa Mihályt említi név szerint, de a még élő költők alkotásai közül édesapja több versére is gondolhatott, amikor e gondolatait megfogalmazta.

Az irodalomtörténet-írás szintén arra figyelmeztet, hogy Arany 1850–1860-as évekbeli működésének a vizsgálatakor számításba kell venni: „Arany eredendően politikus alkat.”³ A költő ugyanis élénken érdeklődött a politikai események iránt,

és aktív társadalmi életet élt ebben az időszakban, sőt, Németh G. Béla szerint először ekkor szembesült igazán az elvek és a (politikai) gyakorlat különbözőségével. A szakirodalom azonban nemcsak Arany saját műveinek tulajdonít markáns politikai jelentést, hanem az 1865–1866 táján készített, majd 1868-ban bemutatott Shakespeare-fordításának is. A *Hamlet*

kapcsán Keresztury Dezső egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a darabnak Arany korában még igen erős politikai töltése volt, ahogy a Bánk bánnak is, hiszen egy-egy rohadt rendszert haszonélvező királyi személyt öltök meg bennük”.⁴

Adott tehát a történész számára a feladat: szolgáltatson meggyőző bizonyítékokat a fenti állításokra, és fejtse meg az ekkor íródott Arany-művek, és ezen belül is szűkebb témánk, a *Hamlet*-fordítás titkos kódrendszerét. Azaz, mit akart üzeni Arany a verseivel és ezzel a fordításával, illetve hogyan értelmezte e műveket a korabeli olvasó és néző?

Ha Szász János rövid írását elolvassuk Arany születésének 150. évfordulója alkalmából, akkor abban egyértelmű választ találunk az első kérdésre: a költő *Hamlet*-fordításával Ferenc József formálódó rendszerét bélyegezte meg, és saját élete problémáit látta bele a szövegbe. „Vajon nem Schönbrunnra

Arany János, 1870

szórnak átkot azok a szavak, amelyekkel Gertrúd fia a »vérnősző barmot«, Claudiuszt illeti?»⁵

Ha pedig kinyitjuk a *Nefejejs* című társasági lap 1868. március 15-i számát, akkor rábukkanhatunk a *Hamlet* egykorú, erős politikai olvasatára is. Buljovszky Gyula (személyére még visszatérünk) ekkor megjelent cikkében megadja második kérdésünkre a választ. A *Hamlet* cselekményét és a magyar belpolitika történeteit ugyanis párhuzamosan tárgyalja. Eszerint az öreg Hamlet szelleme, amely éjfél körül a budapesti képviselőház „nedves-hideg folyosóin” kísért, valójában 48 szelleme, amely haragosan jön-megy az őt eláruló Deák-párt padsorai között. E logika szerint haladva a trónbitorló Claudius 1867-et jelképezi, a fiatal Hamlet modern megfelelője pedig Böszörményi László ellenzéki újságíró-politikus, aki közzétette Kossuth nevezetes Kasszandra-levelét a kiegyezés hazugságáról, és ezért a tettéért éppen Arany Hamletjének a bemutatója előtt pár nappal a bíróság egyévnyi börtönre ítélte.⁶

Tulajdonképpen itt be is fejezhetnénk a vizsgáldást, hiszen sikerült közvetlenül megfeleltetni a darabot a korabeli magyar valósággal. Nem kívánjuk vitatni, hogy többen akadhettek olyanok, akiknek ezt jelentette Arany *Hamlet*-je, ám történészként óvatossággal kell eljárunk. Egyrészt, mert az irodalmi művek (jó esetben) mindig több jelentésréteget sűrítenek magukba. Milbacher Róbert tanulmányában, amelyet Arany János talán legismertebb, 1849 után keletkezett alkotásáról, *A walesi bárdokról* készített, épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a balladának az iskolai tananyagokba beépült közkeletű politikatörténeti értelmezése mellett más olvasata is lehetséges.⁷ Azt igyekszik bizonyítani, hogy Arany – olvasmányélményeire és személyes tapasztalataira támaszkodva – valójában árnyaltabban láthatta a király (Edward, illetve Ferenc József) magatartását a történelmi események sodrában, kifejezve ezzel nemcsak az uralkodó esetleges lelki vívódását, de a magyar társadalom ambivalens viszonyulását is vezetőjéhez.

Másrészt, mert Arany ismert rejtőzködése miatt az alkotási folyamatról, a fordítás körülményeiről csak keveset tudunk.⁸ Ráadásul, a *Hamlet* esetében nem Arany – szorosabb értelemben vett – saját alkotásáról van szó, hanem egy fordításról, amelyben a

költő gondolatai (például véleménye saját koráról) csak igen áttételesen jelenhetnek meg. Tartózkodni fogunk tehát attól, hogy arról írjunk, miként olvasta és aktualizálta Arany a *Hamlet*-et. Mint ahogy nem fogjuk tudni megválaszolni azt a kérdést sem, hogy van-e különös utalás abban, hogy Arany bűzlő Dánia helyett rohadt „államgépről” beszél a *Hamlet*-ben, vagy „államférgék” gyülekezetét fordít, eltérve némileg az angol eredetitől. Adatok híján ezért nem követhetjük Szilágyi Márton példáját, aki izgalmas tanulmányában sikeresen rekonstruálta Az *elveszett alkotmány* összetett utalásrendszerének politikatörténeti mozzanatait.⁹

A dualizmus kori országgyűlések digitalizált anyagában és az általunk átnézett korabeli naplókban, levelezésekben alig fordul elő a magyar *Hamlet*-tel kapcsolatos valamilyen politikai reflexió. Az író-jogtudós-politikus Tóth Lőrinc felszólalásaiban is inkább csak retorikai fogásként hivatkozik Shakespeare drámájára a kiegyezésről folytatott parlamenti vitában. A politikus a radikális ellenzék vádjaira válaszul kijelentette, hogy a magyar nép okosabb Polóniusznál, amikor a kiegyezés értelmét, valódi tartalmát mérlegeli, és nem hagyja magát megtéveszteni az alaptalan ellenzéki beszédektől.¹⁰

A közvetlen *Hamlet*-utalások csekély száma azért is lehet meglepő, mert a darab számos olyan jelentésréteget hordoz, amely az 1867-es kiegyezés korában is izgalmas lehetett: elsősorban a látszatvilág és a valóság ellentétére, a közéleti romlás (például a korrupció) tapasztalatára gondolunk,¹¹ vagy éppen a szervilis „szivacs emberek” (Rosencrantz és Guildenstern) és a felszínes „buborék emberek” (Osrick) tömeges felbukkanására az 1867-es rendszerváltás kezdetén.

Mindezek előrebocsátása után, tanulmányunkban a *Hamlet* kapcsán (amely „az értelmiségi ember örök drámája”¹²) az értelmiség és a hatalom ellentmondásos viszonyával kívánunk részletesebben foglalkozni. Úgy véljük, ez az a felvetés, amelyhez – a *Hamlet* bemutatója körüli hónapokban keletkezett – (irodalom)történeti források elemzésével érdemben hozzá tudunk szólni. Kiinduló kérdésünk tehát: milyen, a politika világához kapcsolható dilemmák

foglalkoztatták Arany Jánost és szépíró kortársait az 1867-es rendszerváltáskor?

A pecsovicslét dilemmái

Természetesen nem újdonságerejű Arany János irodalmi alkotásainak értelmezése életrajzi dokumentumainak a segítségével. Dávidházi Péter egyik tanulmányában például épp Hamlet és Polónius már említett párbeszédét elemzi, még hozzá Arany 1850-es évekbeli igazolási eljárása tükrében.¹³ Ugyanakkor a legutóbbi időkig elmaradt Arany János írói és magánemberi magatartásának az újragondolása a (neo-)abszolutista rendszer bukását követő időszakban. A korábbi szakirodalom jól ismert leegyszerűsítő, mégis meglehetősen konfúzus magyarázatai éltek tovább Arany csalódásáról a kiegyezés körüli évek közéleti eseményeiben, illetve ebből következő

lelki és testi bajairól.¹⁴ Itt említjük meg, hogy sokáig a történészek is hasonló módon beszélték el az Arannyal gyakorta párhuzamba állított Deák Ferenc pályájának utolsó szakaszát: a haza bölcse csalódott művében, így belső emigrációba vonult; a dualizmus foglyává vált; a történelem menete félretolta, magányosan és tehetetlenül állt, ezért megváltás volt számára a halál (stb.).¹⁵

Ma már nagy pontossággal tudható, hogy Arany milyen erőfeszítéseket tett arra, hogy az 1867-ben neki adományozott Szent István-rendet visszautasítsa. Korompay H. János írásában aprólékosan rekonstruálja a címadományozás körülményeit, illetve a költőt zavarba ejtő és felzaklató események hatása alatt keletkezett *A csillag-hulláskor* verssorozat politikai kontextusát.¹⁶

Arany több ok, például magánviszonyai vagy éppen a közéletben betöltött eltérő pozíciója miatt sem volt abban a helyzetben, hogy követhesse Deák példáját, aki nem ment el a koronázásra és nem fogadott el kitüntetést, sőt hivatalos tisztséget sem vállalt. Arany egyensúlyozni kényszerült a királyhoz való „buzgó” és „engedelmes” hűség, illetve az írói függetlenség „sérlemének látszata” között. Hárítási kísérletébe gyaníthatóan a magyar politikai gondolkodás hagyományos központellenessége, a negatívan megítélt hatalommal szembeni évszázados zsigeri bizalmatlansága is belejátszott, legalábbis erre utalhat, hogy a rendjelet visszautasító levelének fogalmazványában még arról beszél, hogy az „erkölcsi és jellemi következetlenség” látszata alakulhatna ki, ha elfogadná a kitüntetést.¹⁷ Csak később, a belügyminiszternek elküldött levél végső változatában tompítja úgy a mondat élet, hogy az érvelés a jellemtisztaság helyett már a szakmai integritás őrzésének vágyáról szóljon: „Én, a nép fia s igénytelen dalnoka, ki a győzelem bizonyosságával már két ízben (1861 és 1865-ben) utasíték vissza országhépítői mandátumot a nép kezéből, valóban, benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felyűről sem fogadhatom el e kitüntetést.”¹⁸

Ugyanakkor fontosnak tűnik a *látszat* szó használata is, hiszen ez mindkét változatban szerepel. Arany nem azt írja, hogy a királyi kegy ténylegesen

Bérlet 263. szám.

Nemzeti Színház.

Pest, péntek, március 6-án, 1868.

Új fordítás szerint először:

H A M L E T,

dán királyfi.

Szomorujáték 5 felvonásban. Írta Shakespeare. Fordította Arany János. A némajáték zenéjét szerzte Nikóliusz Sándor. Rendező: Paulai.

S Z E M É L Y E K:

Claudius, Dánia királya	— — — — —	Tóth József.
Hamlet, az előbbi király fia, a mostaninak unokaöccse	— — — — —	Lendvai.
Horatio, Hamlet barátja	— — — — —	Egressy Árpád.
Polonius, főkamrás	— — — — —	Szigeti.
Laertes, fia	— — — — —	Paulai.
Voltimand,	— — — — —	Kaczvinsky.
Cornelius,	— — — — —	Morvai J.
Rosenkranz,	— — — — —	Benedek.
Guildestern,	— — — — —	Náday.
Ostrik, udvaronc	— — — — —	Hubenai.
Pap	— — — — —	Benkő.
Marcellus,	— — — — —	Nagy Imre.
Bernardo,	— — — — —	Udvarhelyi L.
Francisco, katoná	— — — — —	Földényi.
Hamlet atyja szelleme	— — — — —	Komáromy.
Első	— — — — —	Szerdahelyi.
Második	— — — — —	Sántha.
Gertrud, dán királyné, Hamlet anyja	— — — — —	Paulainé.
Ophelia, Polonius leánya	— — — — —	Felekiné.
1-ső színész	— — — — —	Feleki.
Színész-királyné	— — — — —	Szigligeti A.
Lucianus	— — — — —	Udvarhelyi S.
Prolog	— — — — —	Várföldi.
Urak, urnók, nemesek, katonák, színészek, hradók és kíséret. Színhely:	— — — — —	Helsingör.

Kedvete fél 7 órakor, vége 10-kor.

Az előadás színlapja. Fővárosi Lapok 1868. március 6.

romba döntené erkölcsi és/vagy írói önállósát, de könnyen keletkezhetne ez a látszat, bármit is tesz ezek után. Márpedig Arany kényesen ügyelni kívánt a közvéleményben róla kialakult kedvező képre és az irodalomban addig betöltött integratív szerepére. A kiegyezést üdvözölte, Ferenc Józsefet elfogadta királyának (tudjuk, ott volt a tömegben a koronázás napján), ám tisztában volt vele, hogy jelentős politikai és társadalmi csoportok állnak szemben az új politikai rendszerrel. És azt is meg kellett tapasztalnia, hogy a kiegyezésellenes sajtó miként próbálja befeketíteni a nevét, tudatosan félremagyarázva magatartását. Mivel akciójával a kitüntetést már nem tudta elkerülni, sértett büszkeséggel, de erkölcsi elveihez ragaszkodva vállalta a bűnbak szerepét: „Különben nem mentem magamat senki előtt és sehol: a hiba ott van, hogy ha az irodalomnak kitüntetést szántak (mert úgy van), mi jogon szemeltek ki épen engem e kitüntetés bűnbakjának; a mi magát azt a kis bolondságot illeti, az én democratiám épen abban nyilvánul, hogy semmi tekintetben nem alterál az a dolog: maradok a ki voltam; azt pedig rajtam ugyan meg nem látja senki. Ha ez a közvéleménynek, mely szándékot és időt az adományozók részéről s az adomány alkalma iránt tekintetbe nem vesz, – mind nem elég: ám legyenek előtte »bűnbak.« Hiszen megszoktam az ilyet, az irodalomban. Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínozt, elbízott, gőgös ember vagyok; s ha családi felejthetlen gyászom alatt görnyedezem: irigy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Mért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is, oly időben, mikor Vajda János nagy hazafi? Rajtam van, rajtam szárad, pedig úgy nem tehetek róla, mint a kit az eső megvert.”¹⁹

Levelében egy rövid megjegyzés erejéig utal költőtársa, Vajda János szerepére is, közéleti magatartásukat és erkölcsi megítélésüket szembeállítva egymással. Mint ismeretes, Vajda 1867 júniusában az ellenzéki *Magyar Újság* hasábjain két cikkben is szóvá

A Szent István Rend kiskeresztje.
Bécs, 1800-1850 között

tette, hogy a népszerűtlen kiegyezési rendszer kitüntetésekkel, címekkel kenyeret le a hazai értelmiséget, és ez alól immár az irodalom képviselői sem kivételek.²⁰ Egyik írásában egyértelműen utalt Arany személyére is. Megállapította, hogy a terjedő rangkorság komoly visszalépés az 1848-ban megindult demokratizálódáshoz képest, végül pedig kétségbe vonta „az irodalom háromnegyedének” (később kilenctizedének) hazafiságát.

Miközben Vajda írásaiban több részgazságot is megfogalmazott a korabeli közélettel kapcsolatban, kritikája hitelességét megkérdőjelezte, hogy 48-as honvédtiszti múlttal a háta mögött a Bach-korszakban – ha megélhetési okokból is, de – hivatalnoki megbízatást vállalt Bécsben. Az önkényuralommal való

együttműködés problémája ugyan jelen volt az irodalmi közéletben, de az ilyen ügyek morális megítélése nem volt egységes (sok múlott például az adott személy habitusán).²¹ Vajda esetében is a kollaboráció irodalmi berkekben köztudottnak mondható tényét nem vetették a szemére, hiszen ma már a társadalomtörténeti kutatásokból is egyértelműen látszik, hogy példája korántsem volt egyedí. A Bach-huszároknak csupán 23 százaléka jött a Magyar Királyság határain kívülről, és akkoriban magyar honvédtisztek is szép számban vállaltak szerepet alacsonyabb közigazgatási posztokon, igaz, később ezt rendszerint elhallgatták életrajzaikban.²² Csakhogy Vajda munkatársul szegődött Ormódi Bertalan *Pecsovics* című gúnylapjához, amely közel egy éven keresztül a Deák-párt erkölcsi megbélyegzésére vállalkozott. Kemény Zsigmond csak ezután lebentette fel a fátylat a kollaboráció kényes témájáról, és tette szóvá röviden a *Pesti Napló* hasábjain, hogy Vajda és még néhány társa kiszolgált az előző rendszert.²³ A költő hosszú nyílt levélben kezdett indulatos magyarázkodásba, azzal vádolva az irodalmi Deák-pártot, hogy miattuk nem kaphatott becsületes állást Magyarországon. Hazafisága pedig töretlen maradt, nem úgy, mint a forradalmat megtagadó Keményé.²⁴

Néhány évvel később azonban Kemény a Kisfaludy Társaság elnökeként kezdeményezte Vajda rehabilitálását, mondván: az író „szeretne a kormánytól valami munkát kapni, de annyira kompromittálva van, hogy a kormány nem meri kinevezni”. Éppen ezért 1870-ben Kemény javaslatára az írói kör tagjai közé választotta Vajdát, Andrassy Gyula honvédelmi miniszterként pedig megbízta őt egy magyar katonai szótár összeállításával.²⁵ Így Vajda, aki korábban „szertelen temperamentumának minden kíméletlenségével marcangolta a Deák-párt jeleseit” és az irodalmi Deák-párt térfoglalásának éles kritikusa volt, a rendszer lojális ellenzékijévé szelídült. Nem követjük tovább Vajda kacskaringós közéleti pályáját, csak jelezzük: idővel a költő is belátta, hogy a gyakran változó politikai viszonyok közepette az önazonosság megőrzése, a kompromisszumok nélküli értelmiségi lét bizony nem könnyű. 1881-ben már így jellemezte magatartását: „Van, aki a 61 utáni időközben a kiegyezés apostola, a 66-i könniggráti csata után forradalmár, 67-ben a kiegyezés ellensége, azóta megint a közjogi alap híve lett.”²⁶

Figyelemre méltó, hogy Ormódi rövid életű lapján kívül egy kalendáriumot és egy regénytöredéket is szentelt a pecsovcsvilág bemutatásának. Naptárában „tempora mutantur et nos mutamur in illis” mottó alatt hosszabb-rövidebb jellemrajzokat tett közzé azokról, akik korábbi elveiket feladták, és a kiegyezés híveivé szegődtek. A kiadványban ott találjuk például Deák Ferenc, Szász Károly, Gyulai Pál és Kemény Zsigmond nevét.²⁷ Regényes történeti korrajzában pedig a kiegyezés kori Magyarország Deák-párti politikai és kulturális elitjének a kritikáját adja, kiemelve számos elvtelen és immoralis intézkedésüket, gátlástalan hataloméhségüket. Ábrázolása szerint az eltérő véleményeknek, az egyéni hangnak nincs helye az új rendszerben: „alig hogy fel fogsz lépni, a megvesztegetett írók serege, a kormány ezen bérszolgái

Vajda János.
Vasárnapi Újság, 1872. szeptember 8.

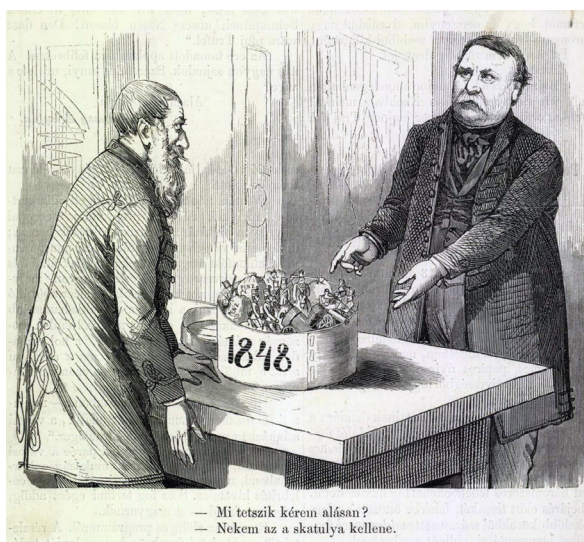
azonnal felhúszított vérebe gyanánt fognak megrohanni” – szölt a figyelmeztetés az írói pályával kacérkodó főhősnek.²⁸

Jól érzékelhető, hogy a támadások mögött egzisztenciális félelmek is meghúzódtak. Az irodalmi Deák-párt ellenzékéhez sorolható költők, írók már a neoabszolutizmus idején anyagi kiszolgáltatottságukról írtak (többben közülük a császári hivatalvállalást is ezzel magyarázták). A kiegyezéssel bekövetkező politikai fordulatban pedig nemcsak a korábbi politikai elvek feladását látták, de megélhetésüket is

veszélyben érezték a Deák-pártot támogató szellemi kör különféle vezető pozíciókba kerülése miatt.²⁹ A később a *Hamlet* bemutatója kapcsán 48 szelleméért aggódó Bulyovszky Gyula a kiegyezési tárgyalások kezdetén még a hivatalos (császári) magyar kormánylap munkatársaként dolgozott. Mint ma már ismert, Bulyovszky ugyanúgy közreműködött a 48-as forradalom programjának, a 12 pontnak a megszövegezésében, mint később az 1849 után gyűlöltté vált császári himnusz, a *Gott erhalte* magyarra

A *Pesti Napló* és a *Magyar Újság* vitája.
Karikatúra, *Üstökös*, 1868. április 11.

Deák mint pecsovics, 1848 valódi értékeinek árulója. Karikatúra, Üstökös, 1866. február 24.

fordításában. Feleségéhez írott rezignált hangvételű leveléből képet kaphatunk a hatalomhoz lojális értelmiség ellentmondásos helyzetéről és ebből következő bizonytalanságáról.

„Furcsa állapotok vannak itt. Ausztria, mely most a magyarokkal coquetirozik, mely a kiegyezést létre akarja hozni – gondol is velünk, hivatalos lapszerkesztőkkel. Citrom vagyunk, melyet ha kifacsartak eldobnak. Sokkal kedvesebb az a Deák, Eötvös, Kemény s nem tudom én ki, aki addig elene dolgozott, de most közeledést mutat, mint ez a hivatalnoksereg, mely úgyis megvan, melyet nem kell megnyerni. [...] Dolgunk elég volt éjjel nappal – írogatni a dicsőítéseket, ünnepélyeket, futkostunk, szaladoztunk, mindez kötelességszerűleg megvárta tőlünk. A jutalom? Az lehet, hogy egy szép reggel, ha valami meghódított ellenzéki egyén kínálkoznék állomásainkra, kicseppentenek s a holló sem károg utánunk. Ez a hivatalos állás Ausztriában!”³⁰

Ugyanakkor Rákosi Jenő emlékiratából azt is tudjuk, hogy a kormánypártiként számontartott értelmiségnek sem volt könnyű a helyzete, mindezekelőtt a kiegyezési kompromisszum elfogadása miatt őket érő morális elítélés és fenyegetések miatt. Visszaemlékezésében ezt olvashatjuk: „Vagy Deák-

párti vagy baloldali újságíró volt az ember. Átpártolás egyik oldalról a másikra kényes és veszedelmes dolog volt. A képviselőházban az ellenséges pártok nem különítették el magokat egymástól annyira, mint a sajtó emberei.” Ezt követően pedig a korabeli sajtóviszonyok jellemzésére leír egy történetet, miszerint egyszer a Deák-párti, valamint az Áldor Imre és Pongrácz Emil báró vezette baloldali írók, újságírók összetalálkoztak az utcán és a radikálisok akasztással fenyegették meg a kormánypártiakat.³¹

Visszatérve Ormódi munkáihoz, fontos észrevennünk, hogy azok új jelentésárnyalattal ruházták fel az 1830-as évek óta ismert pecsovics kifejezést. A reformkorban a konzervatív (udvarhű), maradi és szolgalelkű politikust nevezték így. Az imént tárgyalt írások viszont a kiegyezési rendszer és a Deák-párti kormányok feltétlen híveit illették ezzel a főnévvel, akik korábbi meggyőződésüket félredobva elárulták a szabadság és a demokrácia értékeit, éppen ezért Ormódiék szemében hazafiatlannak minősültek.

Ugyan Arany János neve nem bukkant fel az előbb említett kiadványokban, ám Ercsey Sándorhoz ekkoriban írt levelében magára is alkalmazta a pecsovics elnevezést: „Én, mint a féle megrótt, bélyegzett (keresztes) pecsovics, a legtrávolabb tartom

magamat bármely politikai érintkezéstől. Ez itt lehetséges: Szalontán ez sem lehetne. Tapasztaltam a nyáron, hogy ott szint kell vallani, másképp félóráig sem tűrik az embert.”³²

Arany sógorához írott levelében egyebek mellett arról gondolkodik, hogy mi történne, ha visszaköltözne Nagyszalontára. Ő vágyna rá, hogy szerettei körében és nyugalomban éljen, ám attól tart, hogy Biharországban (az ellenzéki világban) – ahol mindenki mindenkit ismer – idegennek érezné magát: „oly kis körben, apró hivatalos és társadalmi boszszantásoknak bizony én is ki lennék téve, jobban mint Pesten, kivált e mostani zavaros, felfordult világban.” Minden vágya ellenére tehát a fővárost alkalmasabb helynek ítéli a rejtőzködésre, a színváltás elkerülésére. De miért tartott attól, hogy nyíltan állást foglaljon politikai kérdésekben? Levelében egy indokot biztosan említ: mert pecsovics (ráadásul keresztes), sőt leveléből kiderül, hogy nemcsak ő, de László fia is.

A bináris logika szerint működő fekete-fehér politikában (amely például a kormány-ellenzék, barát-ellenség fogalom párokkal írható le) miként fog-

laljon állást az árnyalatokra érzékeny, a kifinomult fogalmazáshoz (rétegzett gondolkodáshoz) szokott szépíró-értelmiségi? Ráadásul egy olyan rendkívüli szituációban, amikor a régóta várt politikai fordulatot követően a csalódás kezd eluralkodni a közéletben: „Éretlen nép voltunk, vagyunk és maradunk mi – míg el nem veszünk” – jegyzi meg keserűen ugyanebben a levelében. A nyílt azonosulást rendkívül megnehezítette, hogy mind a kormány(párt), mind az ellenzék számos politikai és morális hibát követett el, miközben a társadalomban számos régi és új probléma várt megoldásra (lásd például a kulturális elmaradottságot). „Csudálatos az a zaj, mely a politikai pártok közt van, az az életre halálra szóló gyűlölködés, jellemtelenség, utálat” – írja 1868 márciusában Tompa Mihály is Horváth Lajos politikus barátjának.³³

Az előző fejezetben részletesen bemutattuk, hogy mik voltak azok az események, amelyek ekkoriban élénken foglalkoztatták a politikára figyelő közvéleményt, ezért most csak azokat soroljuk fel, amiket 1867–1868-ban Ormódiék is a pecsovicsok szemére vetettek. A példák szinte mindegyike a gyen-

1. Ferenc József koronázási kardvágása a pesti királydombon, 1867. június 8. Heinrich Ede vízfestménye, 1867

ge támogatottságú új politikai rendszer szimbolikus legitimációjával állt összefüggésben. Ferenc József megkoronázásával és a jogállamiság visszaállításával ugyanis a Deák-párti liberális elit nemcsak 1848 vívmányaival és szellemiségével vállalt rokonságot, de végső soron a leváltott abszolutista rendszerrel is. A múlt e kétféle örökségét egyszerre cipelte magával az új rendszer. Gondolunk itt elsősorban a budai Várban Ferenc József rendeletére 1852-ben állított Hentzi-emlékműre vagy például az idős és rokkant 48-as honvédek, illetve azok özvegyei és árvái számára biztosítandó nyugdíjak sokáig megoldatlan ügyére. Ezzel szemben a Deák-párti honatyák már 1868-ban törvényt

fogadtak el, amelyben a közös ügyes alku részeként a magyar állam terhére átvállalták az abszolutista rendszer belügy-, valamint rendőr-minisztériumi hivatalnokai nyugdíjának egy részét. Ezzel egy időben a rendszerrel szembeni tiltakozások megfékezésére az Andrássy-kormány sajtópereket indított az ellenzék egyes tagjai ellen (lásd például Böszörményi László esetét), valamint feloszlatta az 1848-as törvények teljes visszaállítását célul kitűző ellenzéki egyleteket, a demokrata köröket. Mindez igen megnehezítette a kiegyezéssel rendszert működtető kormányzati politikával való érzelmi azonosulást.

Arany rejtőzködését ekkor már egyfajta morális kritikaként is felfoghatjuk a közélet egy-egy történéssel szemben. Mindezek ellenére kénytelen-kelletlen vállalta a ráaggatott pecsovicsságot, de emögött egy szerepkonfliktus húzódott meg: Arany a tőle elvárt közéleti szerepnek (érkezzen ez az elvárás akár a kormányzati köröktől, akár a szalontai uraktól) nem tudott vagy nem akart megfelelni, és ezért bizonyos mértékig színlelt.³⁴

Eötvös József, 1867

Az alábbi levélrészletből kitűnik, hogy a pecsovicslét nemcsak a függetlenségére érzékeny költő, hanem a liberális elveire és tudói teljesítményére büszke kormánypolitikus számára is okozhatott belső konfliktust.

„Itt végre is csak pecsovic vagyok, még annál rosszabb másoknál, mert doctrinarius vagyok. Mert éppen a Pecsovicsságról szólunk, ma jött ki rendeletünk az aradi honvédegység és a Kossuth adresek iránt. Meg fogsz elégedni az eréllyel, s én csak azt sajnálom, hogy erre szükségünk volt, mit bizonyosan kikerülhettünk volna, ha mindjárt az első Honvédegylettől mihelyt alakult, megkívtunk volna alapszabályait. Most igen félek

az erélyes szavak nem fognak segíteni, s lesznek egyesek, kik nem állnak meg, míg néhányan a büntető bírót elébe nem állíttatnak. De végre is, az Ország a jelen állapotot behozta törvények által, s azoknak végrehajtását reánk bízta, s míg ez az ország a törvényeket nem változtatja meg, s mi hivatalban maradunk, kötelességünk hogy azokat végrehajtsuk, s azokat kik a törvény ellen vétének, rendre utasítsuk. Kellemetlen dolog oly embernek, ki megöszült, s eddig nem képzelte soha hogy politikai perben nem mint vádlott, hanem mint felperes állhat, de végre kötelesség s így nincs más hátra, mint hogy azt teljesítsük.”³⁵

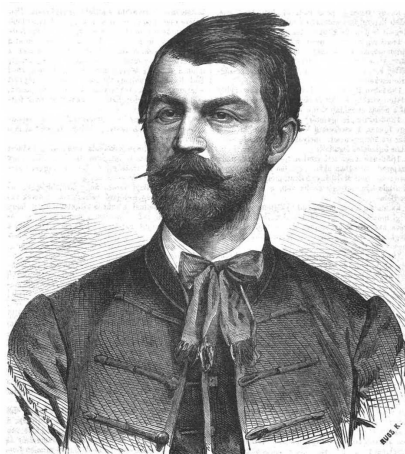
Külön érdekessége a levélnek, hogy az az Eötvös József érez Aranyhoz nagyon hasonlóan, aki kultuszminiszterként arról gyözködte a költőt néhány hónappal korábban, hogy fogadja el a rendjelet, nemcsak a király iránti tisztelet, de „más érdekek” miatt is.³⁶ Itt nincs lehetőségünk arra, hogy bemutassuk Eötvös számos önmérsztő dilemmáját, ezért csak jelezzük: szerepkonfliktusai, amelyek például a

tudósi (értelmiségi) alkat és a politikusi munka természete, illetve a liberális program és a napi politikai-társadalmi valóság, vagy éppen a szabadságjogok kiterjesztésének vágya és a hatalmi logika működése között feszült, végigkísérték miniszteri működését.³⁷ A jelen esetben: elvhű liberális-ként, de egy népszerűtlen rendszer kormánypolitikusként ő is kötelességtudóan hozzájárult, hogy politikustársát, Böszörményi Lászlót bíróság elé idézzék, valamint hogy törvényi felhatalmazás nélkül is betiltsák az ellenzéki színezetű honvédegyletek gyűlését. Tépelődsét jelzi az is, hogy hosszú beszédben szándékozott tisztázni képviselőtársai (és önmaga) előtt álláspontját a sajtószabadság hasznáról és korlátairól, valamint a Böszörményivel szembeni jogi eljárásról, ám végül nem szólalt fel a parlamenti vitában.³⁸

Utoljára hagyott szövegünk ezúttal ugyan nem egy önvallomás, de Szemere Miklós levele ugyanúgy központi témánkhoz szól hozzá. Segít megérteni, hogy miként működtek a nemzeti irodalom nagyjával szemben megfogalmazott szerepeltvárások a magánviszonyokban.

„Írod, hogy Emikéd nagy tisztelője Kossuthnak. Az Isten áldja meg! ...remélem, hogy férje is az! ... Emberekbeni hitemet veszteném el, ha még te sem volnál híve!... Barátom, fejem zúg bele, látva e köz immoralisatióját még jobbainknak is! Valóságos ragály! ...Nincs rá példa a világ históriáiban, hogy valaha nemzet ily örült dühhel ásta volna sírját! S még költőink is! Gyalázat! [...] Még Sz[ász] K[ároly] is – kit leveleiből annyira megszerettem! Ha kérdezősködtem róla már egypár, Pesten mulatott barátom szólt így hozzám: 'S te szeretheted azon embert? Az barátom még Kandónál is nagyobb hízelgője Deáknak s Andrásynak.' De hagyom e keservesen fájdalmas pontot.”³⁹

A Kossuth-hívő költő, Szemere fenti soraival mintegy kötelességként írja elő barátjának, Tompa

Tóth Kálmán. *Képes Világ*, 1867. december

Mihálynak az ellenzéki magatartást. A Szemere munkáit három kötetben kiadó Abafi Lajos is hangsúlyozza bevezetőjében, hogy Szemere a magánéletben milyen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy barátai hozzá hasonlóan vélekedjenek a közélet dolgairól. Ha mégsem így tettek, akkor a barátságot is hajlandó volt megszakítani velük.⁴⁰ Közéleti témájú versei közül pedig számos foglalkozik Szemerének a hatalomhoz való viszonyával, csalódásával a politikai fordulat utáni világban, valamint a De-

ák-párti elit köpönyegforgatásával, árulásával.⁴¹

Tompa levelezéséből azonban tudjuk, hogy noha 1865 táján még a csalfa kompromisszumoktól féltette nemzetét (lásd *Novemberben* című versét az országgyűlés megnyitása alkalmából), később Deák politikájának a híve lett, sőt, a kassai iparkamara felkérésére 1867-ben *Isten hozott* címmel köszöntőverset írt a királyi pár látogatására. Ugyanis csalódott az egymással is marakodó baloldallban: „Furcsa, sajátságos jelenet e mai napság az a baloldaloskodás, melynek készülő részleteiről beszélsz, hogy mutatkoznak nálatok is. [...] Hiszen, ha egyéb nem, megdöbbenhet az a hang és modor, mellyel egy Deákkal bánnak a közéletben, a sajtóban, ez nem vita, nem elvharc, ez becstelenedés. Meg aztán a sok honvédezés – mint emlited is – ez mind kórjelenet” – írta 1867 augusztusában Lévy Józsefnek.⁴² 1868 tavaszán pedig több ismerősével is közölte, hogy mennyire jónak találta tartalmilag (de nem stílusosan) Ráth Károly koronagyógyész vádiratát a Böszörményi-perben.⁴³

Röviden érdemes kitérni arra, hogy a Szemere által nagy hízelgése (pecsovicssága) miatt elmarasztalóan említett Szász Károly viszont miközben kormánypárti képviselő, majd minisztériumi főtitkár lett (Eötvös József munkatársa), *A gavallér politikusok* címmel egy saját magát is kifigurázó költeményt adott közre.⁴⁴ Az 1868-ban írt szatíra az új politikai elit hozzá nem értését, kapkodó felszínes-

ségét állítja a középpontba, nem kímélve a közéleti csábításoknak ellenállni képtelen értelmiséget sem. Csakhogy a helyes értelmiségi szerep megtalálása egyáltalán nem volt könnyű. Az új költőgeneráció bizonytalan feladatáról szól a „honfiség lármás zsi-vajja” közepette Arany László 1868-ban írt *Tűnődés* című verse, amelynek egy részlete egyenesen Hamlet nagymonológiát juttathatja eszünkbe: „Nem áll magasztos cél előttünk, / Mint szétríadt nyáj tépelődünk, / Megrezzent bármi nesz, / A holnap is már fél-sötétség, / Lépnénk, de visszatart a kétség, / A tett aggályba vesz.”⁴⁵

Példáinknak a végére érve, említsük még meg Tóth Kálmán költő és lapszerkesztő érdekes esetét. Tóthban ugyanis a politikai helyzet változása ellenkező előjelű döntést értelt meg: az addig Deák-párti képviselő 1868-ban áttért az ellenzéki Balközép Párt padsoraiba (döntését nem indokolta az országgyűlésben). A kormánypárt élclapja, a *Borsszem Jankó* azon nyomban tollhegyére tűzte a költő-politikust. Első számai egyikének címlapján szerepeltette, amint kötéltáncosként a Deák és Kossuth szobra közé kifeszített dróton egyensúlyoz, Kossuth felé közeledve.⁴⁶ Ezt követően pedig Hamlet jelmezébe bújtatva, Yorick koponyájával a kezében ábrázolta, sőt a rajz mellett közölte a nagymonológ elferdített változatát is.⁴⁷ E paródiában a hamleti tépelődés igen kisszerű formában jelenik meg: a *Borsszem Jankó* szerint ugyanis Tóth lépését pusztán üzleti megfontolások motiválták, tudniillik a rivális élclap, a *Bolond Miska* szerkesztőjeként így akart újabb előfizetőkre szert tenni. Ez alkalommal Shakespeare drámája nem a 48-as eszmék és a 67-es valóság konfliktusának a megjelenítésére szolgál, hanem az elvek és a súlyos kormányzati feladatok melletti kitartás, illetve a könnyű népszerűség-hajhászás szembeállításának az irodalmi eszköze. Az Arany János-féle Hamlet színházi bemutatójának időbeli közelsége már önmagában is magyarázhatja, hogy az élclap miért Shakespeare híres hőst választotta Tóth Kálmán kifigurázásához, ám esetleg közrejátszhatott a szerkesztői döntésben az is, hogy a költő ekkoriban publikálta a *Dalok egy meghasonlottól* című versét, amelyben Hamlethez hasonlította magát. Fontos

felhívni rá a figyelmet, hogy az összefüggés elvben kizárt a két Hamlet-értelmezés között, hiszen a vers ismereteink szerint először a *Fővárosi Lapok* 1868. június 14-i számában jelent meg (136. sz. 541.), azaz három héttel a műferdítés leközlése után, ám a két szöveg publikálásának időbeli közelsége és közös motívuma miatt mégsem tartjuk teljesen lehetetlenné a kapcsolatot. A vers címe utalhat Tóth közéleti dilemmáira is, ezúttal azonban inkább a költő mély magánéleti válsága sejlik fel a háttérben.

Természetesen a magyar irodalom történetének itt bemutatott néhány epizódja csak a kezdetet jelenti a kiépülő új politikai rendszer és az értelmiség összetett kapcsolatában. A korszak írói közül mindenkinek magának kellett kialakítania viszonyát az aktuális hatalomhoz, általában pedig az államhoz, amelynek az eszméje és gyakorlati szerepe a kultu-

Tóth Kálmán. Karikatúra, *Borsszem Jankó*, 1868. április 26.

rális életben egyre inkább meghatározóvá vált a 19. század második felében (erre már Arany László is figyelmeztetett esszéjében). Más utat választottak például a Kávéforrás-kör fiatal „viktoriánusai”, és másképp fogta fel írói szerepét a mamelukvilágban egész jól eligazodó, de azt kritikusan szemlélő Jókai Mór és Mikszáth Kálmán. „Ebben az egész dologban én csak azt szeretem, hogy már én sem vagyok nagyobb hazaáruló, mint a többi” – írta Arany János sógorának 1875 tavaszán, egy újabb politikai fordulat kezdőnapjaiban.⁴⁸ Arany kesernyés elégtellel állapította meg, hogy a Tisza Kálmán vezette Balközép hatalomra kerülésével korábbi bírálói

lényegében ugyanazon dilemmák elé kerültek, mint ő 1867 után.

Az egykorú írások, illetve a régebbi irodalomtörténeti munkák gyakran a bátrak és a gyávák, a morálisan kikezdehetetlen hősök és a lelki beteggé lett megalkuvók szereplehetőségeivel írták le az értelmiség és a hatalom viszonyát.⁴⁹ Reméljük, sikerült példáinkkal bizonyítani, hogy a valós politikai és magánéleti viszonyok ennél jóval sokrétebb magatartásformákat eredményezhettek. Egyaránt szerepet kaphatott bennük a színlelés, a rejtőzködés, az önfelmentés, de az önvizsgálat és az erkölcsi integritás őrzése is.

JEGYZETEK

- 1 Kerényi Ferenc: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában.) Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005. 141–151.
- 2 Arany László: A magyar politikai költészetéről. In: *Arany László válogatott művei*. (Magyar klasszikusok) S. a. r. Németh G. Béla. Bp., 1960. 248–289. (Idézet: 287.)
- 3 Németh G. Béla: A szerkesztő s a kritikus Arany. In: Uő: *Küllő és kerék. Tanulmányok*. Bp., 1981. 61.
- 4 Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. *Arany János*. Bp., 1987. 505.
- 5 Szász János: Ő tudta: Hamletnek igaza volt. *Korunk* 26 (1967) 2. sz. 155–157.
- 6 Buljovszky Gyula írása: *Nefejejs* 11. sz. 1868. március 15. 129–130. (*Társalgás az olvasóval* című rovat).
- 7 Millbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Bp., 2009. 312–324. A kérdéshez lásd még Tarjányi Eszter gondolatmenetét Arany Jánosnak az 1857-es uralkodói látogatásra készített, de végül el nem mondott *Köszöntő-dala* kapcsán: Tarjányi Eszter: Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 3. sz. 292–333. (Különösen: 322–333.)
- 8 Lásd Géher István: A magyar „Hamlet”: Arany János furcsa álcája. *Holmi* 17 (2005) 12. sz. 1511–1540.
- 9 Szilágyi Márton: Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009) [7. sz.] 779–791.
- 10 Tóth Lőrinc 1867. március 26-i felszólalását lásd *Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. IV. Pest, 1868, 71.
- 11 Fabiny Tibor felsorolását lásd William Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. Ford.: Arany János. Szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1993. 20–21.
- 12 Uo. 21.
- 13 Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal. Ellenállásunk (felhő) próbái Shakespeare-től Aranyig. In: Uő: *Per passivam resistetiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Bp., 1998. 65–81.
- 14 Lásd például: Keresztury: „Csak hangköre más”, 423–425.
- 15 Lásd például: Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány* 21 (83) (1976) 11. sz. 675–687.; Sarlós Béla: *Dedek és a kiegyezés*. Bp., 1987. 8–9. és 260.; Hanák Péter: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: Uő: *1867 – európai térben és időben*. Bp., 2001. 182.
- 16 Korompay H. János: Arany János keresztje: a kitüntetés. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012) 5. sz., 518–553.
- 17 Arany János Wenckheim Bélához, fogalmazvány [Pest, 1867. június 15.] In: *Arany János levelezése (1866–1882)*. S. a. r. Korompay H. János (Arany János Összes Művei XIX.). Bp., 2015. 624–625.
- 18 Arany János Wenckheim Bélához, 103–104.
- 19 Arany János Tompa Mihályhoz, Pest, 1867. augusztus 6. In: *Arany János levelezése*, 108–110.
- 20 *Vajda János válogatott politikai írásai*. Összeáll. Komlós Aladár. Bp., 1954. 101–107.
- 21 Lásd például: Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Bp., 2001.; Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Bp., 2007.
- 22 Benedek Gábor: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2003. 394–413.
- 23 *Pesti Napló* 1867. december 17. 291. sz. (*Különfélék* című rovat).
- 24 Vajda János nyílt levele Kemény Zsigmondhoz, 1867. december 18. In: Vajda János *válogatott politikai írásai*, 108–114. Ehhez lásd még: Komlós Aladár: *Vajda János*. 2. kiad. Bp., 1984. 155–188.
- 25 Rákosi Jenő: *Emlékezések*. 1. köt. Bp., 1927. 191–192.

- 26 Vajda János: *Magyar birodalmi politika*. In: *Vajda János Összes Művei*. S. a. r. Kozocsa Sándor. Bp., 1944. 1271.
- 27 Ormódi Bertalan: *Pecsovics naptár 1868-ra*. Pest, 1867.
- 28 Ormódi Bertalan: *Pecsovics-világ Magyarországon. Történeti rajz a jelenkorból*. Pest, 1868. 61. A műből csak az első füzet jelent meg. Ormódi személyéről bővebben: Zsoldos Jenő: Ormódi Bertalan és a függetlenségi eszme. *Soproni Szemle* 23 (1969) 4. sz. 289–296.
- 29 Az irodalmi Deák-pártról és ellenzékéről bővebben: Szabély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Debrecen, 2005. 199–216. és 309–340.
- 30 Bulyovszky Gyula Bulyovszky Lillához, Buda, 1865. június 19. (A *Sürgöny* című lap levélpapírján.) OSZK Kt. Levelestár. Személyéről: *A magyar sajtó története*. II/1. Szerk.: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp., 1985. 321–322. és 339. Az írók túlélési és megélhetési stratégiáiról a korszakban lásd Kerényi: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. 26–44.
- 31 Rákosi: *Emlékezések*, 190–191.
- 32 Arany János Ercsey Sándorhoz, Pest, 1868. február 4. In: *Arany János levelezése*, 147–150.
- 33 Tompa Mihály Horváth Lajoshoz, Hanva, 1868. március 8. körül. In: *Tompa Mihály levelezése*. II. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1964. 315.
- 34 Milbacher: *Arany János és az emlékezet balzsama*, 85–87.; Dávidházi: *Téve, menyét, cethal*, 77.
- 35 Eötvös József Andrássy Gyulához(?), Svábhely, 1867. szeptember 15. OSZK Kt. Fond IV/223.
- 36 Eötvös József Arany Jánoshoz, 1867. június 12. In: *Arany János levelezése*, 99.
- 37 Erről bővebben: Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In: *A kim-*
cset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára. Szerk.: Gángó Gábor. Bp., 2013. 329–357.
- 38 Bényei Miklós: Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszéde a mentelmi jog parlamenti vitájához. *Könyv és Könyvtár. Könyvtártudományi és Bibliográfiai Tanulmányok és Közlemények*, 30 (2008), 148–180.
- 39 Szemere Miklós Tompa Mihályhoz, Lasztóc, 1868. június 29. In: *Tompa Mihály levelezése*, 370–371.
- 40 Szemere Miklós összegyűjtött munkái. I. Bp., 1882. XVII–XVIII.
- 41 Lásd például a 2. kötet versei közül: *Válasz Szász Károlyhoz* (311–318.), *A megszelídült Honatyák* (322–325.), *Non* (341–343.), *Deák-párti meggyőződés* (344–351.).
- 42 Tompa Mihály Léway Józsefhez, Hanva, 1867. augusztus 7. In: *Tompa Mihály levelezése*, 218.
- 43 Lásd például Szász Károlyhoz, Horváth Lajoshoz és Jókai Mórhoz írt leveleit 1868. március 8. körül.
- 44 Szász Károly: *A gavallér-politikusok*. A Kisfaludy-társaság által jutalmazott Satira. Felolvastatott a Kisfaludy-társaság XIX. Közgyűlésén, 1869. február 14-dikén. Pest, Ráth, 1869.
- 45 Arany L.: *A magyar politikai költészetről*, 124.
- 46 *Borsszem Jankó* 1868. április 26. 17. sz.
- 47 Árva Hamletku. *Borsszem Jankó* 1868. május 24. 21. sz. 241. A szöveget, más Shakespeare-ferdítésekkel együtt közli: *Műferdítések és poétai rugamok. XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztái*. Vál.: Buzinkay Géza. Bp., 1983. 110–112.
- 48 Arany János Ercsey Sándorhoz, Budapest, 1875. március 26. *Arany János levelezése*, 332–333.
- 49 Lásd például: Móricz Zsigmond: Arany János írói bátorsága. *Nyugat* 24 (1931) 24. sz., 613–621.; Kosztolányi Dezső: Író és bátorság. *Válasz Móricz Zsigmondnak*. *Nyugat* 25 (1932) 3. sz. 121–131.

Liszt Ferenc és a politikai átalakulás Magyarországon 1867 után

Adott egy nagy formátumú művész és világpolgár, aki nem kíván politizálni, mégis zenéjével, magatartásával időnként politikai állásfoglalásra kényszerül, belekeveredik a politikai küzdelmekbe, a politikai szereplők felhasználják személyét, népszerűségét saját céljaikra. Ehhez járulnak még a helyét kereső

Liszt Ferenc, 1860-as évek

kulturális elit érdekérvényesítő törekvései. Mindez pedig a 19. század utolsó harmadában, a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás átmeneti és sok tekintetben bizonytalan időszakában zajlik.

A témaválasztást az is indokolhatja, hogy Liszt Ferenc magyarországi működése során olyan összetett és hosszan húzódó problémákkal volt kénytelen szembesülni, mint például a történelmi múlthoz való viszony ellentmondásossága, az emlékezés és a felejtés nehéz gyakorlata, vagy éppen az állam kulturális feladatai körül kibontakozó vita. A hazai belpolitika e témáit négy, Liszt életének utolsó két évtizedéből vett eseten keresztül kívánjuk röviden bemutatni.

Koronázási mise

Az első példa rögtön az 1867-es kiegyezés megkötéséhez, illetve Ferenc József magyar királlyá koronázásához kapcsolódik. Liszt az erre az alkalomra komponált *Koronázási miséjével* egy pillanat alatt a szimbolikus terepen folyó osztrák–magyar közjogi küzdelmek kellős közepén találta magát. Liszt maga is tudatában lehetett annak (legalábbis részben), hogy munkája nem pusztán zeneműként fog értelmeződni, hanem egyéni és közösségi hitvallásként is. Egy évvel a bemutató után úgy vélekedett, hogy miséje „jóval inkább a vallásos hazafiasság műve, mint zenei mű a szó különleges jelentésében”,¹ „elejétől végig áthatja, mégpedig egymással összhangban, kétféle alaptónusa: a magyar nemzeti érzése és a katolikus hité”.² Az egyházi dallamokat és szöveget verbunkos ritmikával ötvözte, az ünnepi ragyogás hangjaiba pedig a Rákóczi-nóta fájdalmas

dallamát vegyítette, végül művét a békéért, megbékélésért való könyörgéssel zárta. Liszt egyik – még a bemutató előtt írt – leveléből az is kiderül, hogy azt remélte: az Offertorium tétel egyfajta magyar *Gott erhalté*vá válhat, ha majd vers születik a dallamára.³ Liszt tehát hangsúlyt helyezett a nemzeti érzésre, de zenéjével a kiegyezés politikai programjának is meg kívánt felelni. A dallamok összevegyítése által kifejezett kiegyezésgondolat egyébként nem csak Lisztnek jutott eszébe 1867 táján. A Dohány utcai zsinagóga kántora a „magyar alkotmány visszaállítása” (ebben az esetben: az Andrássy-kormány kinevezése) alkalmából tartott istentiszteletre írt ünnepi kórusművet, melyben egyaránt megtalálhatók a *Szózat* és a *Gott erhalte* zenei motívumai is.⁴

Liszt egyébként már 1865 elején kifejezte szándékát barátjának, Augusz Antal bárónak, aki a kiegyezési tárgyalások elindításában is szerepet vállalt, hogy ő szeretne majd megbízást kapni a zenemű elkészítésére: „Kívánságomat ismeri. Ugyanúgy mentesen a kishitűségtől, mint a vulgáris hiúságtól, lojálisan, forrón óhajtom, hogy bízzanak meg engem a Koronázási mise megírásával, és tartsanak arra méltónak mint katolikust, mint magyart és mint zenészerzőt.”⁵ Feltehetően éppen barátjától értesülhetett Liszt ilyen hamar – még Deák *Húsvéti cikkének* megjelenése előtt – a formálódó politikai kibontakozásról. Végül az esztergomi érsektől kapott felkérésre látott neki a komponálásnak, áthágva ezzel a császári udvar merev előírásait, amelyek kimondták, hogy a koronázásra zenét csak a bécsi Hofkapelle karnagya írhat, és az udvari zenészek szólaltathatják azt meg.

Liszt minden bizonnyal egyházi és baráti kapcsolatait egyaránt felhasználta, hogy miséje felcsendülhessen a koronázás alkalmával.⁶ A források tanúsága szerint azonban magyar zenei körökben is haditerv készült Liszt művének bemutatása érdekében. Ismert zenészekből, zenebarátokból álló bizottság alakult, amelynek tagjai újságcikkeken és személyes találkozón keresztül igyekeztek elérni céljukat. Mindezt azért is fontosnak tartották, mert tudni vélték, hogy a szertartásért felelős bécsi főudvarmester, Hohenlohe-Schillingsfürst herceg, „ki mint ceremonier, itt a király felett is áll”, elutasító Liszttel szemben. Az

A Magyar koronázási mise partitúrájának első kiadása (1869) és a koronázás szertartását végző Simor János hercegprímás által Lisztnek ajándékozott karmesteri pálca

egész mögött pedig a herceg felesége áll, aki állítólag nem nézi jó szemmel édesanyja és Liszt meghitt barátságát.⁷

Végso lépésként pedig a magyar érdekek szószólójának tekintett Erzsébet királynéhez fordultak. Hosszú levelükben – melynek felolvasásával Falk Miksát, Erzsébet magyartanárát bízták meg – azt kérték, hogy a magyar zeneművészetet óvja meg „egy rideg szertartás folytán reá mért megaláztatástól”, és járjon közbe, hogy Liszt műve elhangozhassék a koronázáskor: „mi alólírottak, mint a magyar művészet gyenge képviselői, de elszánt harcosai, mi is csak Felséges Királynénkban, hazánk égből küldött nemtőjében bízunk és reménylünk. Hozzá tekintünk fel legmélyebb hódolat és kegyelettel!” – szölt a kérvény.⁸

A levélírók azonban konkrét kérésük mellett megfogalmazták gondolataikat a magyar nemzeti szellem egyedülállóságáról és fejlesztésének szükségességéről is: „Az isteni gondviselés, a különböző népfajok árjában a magyart mindeddig csodálatosképpen fenntartotta, mi is ama erős meggyőződést és önbizalmat alapítá meg keblében, hogy világhivatása, küldetése van s hogy eme nagyszerű hivatása, saját erkölcsi és szellemi nemzeties fejlődésének fokozásával aránylagos mérvben növekedik.”

Az elsődleges célt a levélírók elérték: Liszt nagy sikerű műve felcsendülhetett a koronázáskor, igaz,

az udvari előírásoknak megfelelően bécsi zenészek előadásában.⁹ Lisztet egyébként az, hogy nem ő vezényelhette saját művét a koronázáskor, kevésbé zavarta,¹⁰ sokkal inkább az bosszanthatta, hogy csak késve kapott helyet a templomban a szertartás szervezőinek figyelmetlenségéből. Végül az orgonakarzatról hallgathatta meg miséjét, majd be sem várva a szertartás végét, átsétált a Lánchídon Pestre. Amerre ment, tapsolva fogadta a koronázási menetre várakozó tömeg.

Zeneakadémia

A zenebarátok azonban nem adták fel távlati céljukat sem. Kultúrpolitikai törekvéseik sikerét ismét Liszt személyétől remélték. Kezdeményezték egy zeneakadémia létesítését, és igyekeztek elérni annak állami támogatását. Befolyásos politikusokat nyertek meg az ügynek. Augusz Antal 1870 őszén már derűlátóan jelentette: „Nemzeti nagy kérdésünk, az Országos Conservatorium törvény általi megalapítása örömmre, mint értesülök halad és a sajtó és társulatok által felkarolva napfényre emeltetik. [...] A saj-

A Régi Zeneakadémia épülete napjainkban

tó folytassa, a siker teljes eléréséig, erélyes és nem szűnő működését, az Egyletek és Társulatok irányában és nem kétlem célt érendünk, ez esetben pedig Liszt termei Pesten leendnek az összes művészet és Nemzeti műveltség és polgárisodás főbb székhelye Európában, mert a francia, angol, olasz és német elemek őt keresendik fel, a most élő művészek főnökét, irányadóját, és ezen fényes központ hazánkban és fővárosunkban fog székelni, reményleni szabad, sőt hazafiúi kötelesség hinni, hogy az egyik felén álland a Tudományos Academia Eötvössel, átellenben pedig a Művészet egyetemes Akademiája Liszt Ferencel, mily jövőendő!”¹¹

Hivatalosan Andrassy Gyula miniszterelnök kérte fel Lisztet az intézmény vezetésére, és az uralkodónál királyi tanácsosi rangot járt ki számára négyezer forintnyi illetménnyel. Találkozásukkor Deák Ferenc is biztosította, hogy „itt tartanak, nem az én kedvemért, hanem az ország dicsőségéért”.¹² Liszt tehát tisztában volt helyzetével: művészetével és magatartásával ismét nemcsak a zenét, de az új magyar állam kultúrpolitikai szándékait, illetve a polgárosodás ügyét is szolgálja. Unokafivérének erről így írt: „[R]endkívüli megtiszteltetésben részesítettek engem, mert bár ebben az ügyben én sohasem tolakodtam előre, mégis az

nevem lett az ügy hordozója, ami mindenesetre nagy terhet ró rám. Meg fogom kísérelni, hogy lelkiismeretesen megfeleljek mind a megfiztetetésnek, mind a tehernek.”¹³

A Zeneakadémia felállítására azonban csak 1875-ben került sor. A késedelem hátterében valójában annak a kérdésnek az eldöntése állt, hogy milyen feladatai vannak az államnak a kultúra területén. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumot (VKM) 1867 és 1871 között vezető Eötvös József úgy vélekedett, hogy az elsődleges cél a szilárd alapokat biztosító népoktatási rendszer kiépítése. Az állam feladata első lépésben az ország kulturális versenyképességének a megteremtése, mely ugyan kevésbé látványos, de elengedhetetlen lesz a művelt nemzetek közötti megmérettetéskor.

„Meggyőződésem az volt, hogy nem célunk már jelenleg versenyeznünk a műveltség ösvényén Európa első sorban járó nemzeteivel, hanem a verseny útját a magyar nemzet számára jövőre lehetőleg egyenget-

nünk” – fogalmazott Eötvös az 1870-es költségvetési vitában.¹⁴

A magyar állam költségvetéséből hosszú ideig csupán két kulturális terület részesült jelentősebb mértékű támogatásban: a közoktatási tárca a Magyar Nemzeti Múzeum költségeit állta, a belügyminisztérium pedig „a dalmú- s zeneképezde” elnevezésű rovatában különített el nagyobb összeget. A Nemzeti Múzeum támogatása és általában a múzeumügy fontossága nem váltott ki különösebb vitákat. A képviselők feltehetően egyetértettek Pulszky Ferencsel, a Nemzeti Múzeum igazgatójával, aki szerint a múzeumok léte és a rájuk fordított összegek az adott nemzet polgárosodottságának és hatalmi pozíciójának fokmérői.¹⁵

A zenei előadásokra, valamint a zenei képzésre fordított állami forintokat azonban annál több képviselő ellenezte. A honatyák például az operák bemutatását valamiféle luxusnak, csak egy szűk és tehetős réteg szórakozásának tartották. A szélső-

Az Andrássy út a Városliget felé nézve, 1878 körül

balpárti Simonyi Ernő a zenei képzésről hasonló módon gondolkodott: „Igen szép, művészeti dolog a zene; hanem valami nagy fontosságúnak azt még sem tartom, s még azt sem tekinteném nagyfontosságúnak, ha egész Magyarországon mindenki a leggyönyörűségesebben tudna énekelni. [...] gondoljuk csak el, mi eredménye lenne annak, ha Magyarországon mindenki művészien tudna énekelni? Ez végre is mulatság, tehát luxuscikk, de – már engedelmet kérek – abban haszon nincs.”¹⁶

A kérdést illetően még a kormánypárti oldalon sem volt egyetértés. Wahrmann Mór a zenei képzés pártolását és egy önálló zeneakadémia felállítását – legalábbis annak kezdeményezését – a társadalomtól várta. Az állam csak olyan intézmények támogatását vállalja magára, amely mögött valós társadalmi igény és elégséges civil hozzájárulás áll: „Én épen itt akarom érvényesíteni azon elvet, melynek kifejezést adott a különvélemény, és melyet magamévá teszek, t. i. hogy ne szokják hozzá a nagy közönség

mindent csak az államtól várni, és mérsékelje igényeit az állam irányában. Én szükségesnek, hasznosnak és célszerűnek tartom a zeneképezde felállítását, de azt követelem, hogy mindenki, aki ez ügyért buzog és fölhevül: hozzájáruljon, alakítsa és teremtsen meg azt úgy, amint annak idejében a színház, múzeum és akadémia nagylelkű honfiak hozzájárulása által keletkeztek.”¹⁷

Párttársának, Csengery Antalnak, az MTA alelnökének viszont az volt a véleménye, hogy még a kellő erejű társadalmi akarat hiányában is erős állami támogatásban kell részesíteni a tudományokat és a művészeteket. Vélekedése szerint a zeneakadémia felállítása mind az állam, mind a társadalom számára egy bőven megtérülő kiadás lesz.¹⁸

A bő egy évvel később megismétlődő vitában a fiatal Apponyi Albert ugyancsak a zenei oktatás állami támogatása mellett érvelt. Nemzetközi példák felsorolásával támasztotta alá, hogy a kiemelkedő fontosságú kulturális intézmények léte és állami

Az Operaház 1898 körül

működtetése lényegében civilizációs követelmény azon országok körében, ahová Magyarország is tartozni kíván. Beszédében még egy kultúrpolitikai célt jelölt meg: a zeneakadémia létrehozása a nemzet szellemi tőkájének megőrzését is szolgálni fogja (ti. a tehetséges fiatalok itthon maradnak).

„[V]ajon mi tartozik egyáltalában az állam feladatához, s mi nem? Ennek a taglalásába [...] nem bocsátkozom, mert a határvonalat meghúzni igen nehéz s annál nehezebbé válik, minél általánosabbakká válnak azok a föladatak, melyeket a társadalom fejlődésével az állam felkarol. Tény azonban az, hogy Európa minden polgáriasult államában, sőt Amerikában is, a zene igen tetemes állami segélyben részesül” – hangsúlyozta képviselői szűzbeszédében.¹⁹

Itt csak jelezhetjük, hogy ugyanez az elméleti vita a főváros fejlesztésével kapcsolatban is lezajlott. A városeyesítés idején az egyik tábor haszonelvi megfontolásokra alapozva – döntően az angol kikötővárosok mintájára – Budapestet elsősorban kereskedelmi és ipari központként, az anyagilag erős polgárság lakóhelyeként képzelte el, amely majd képes lesz önerejéből áldozni a város kulturális fejlesztésére. Álláspontjukat a legtömörebben Kecskeméthy Aurél foglalta össze naplójában: „Pest szépítéséről nem lehet szó! Csak arról, hogy kereskedelme mindenképp előmozdítottassék. Dock, entrepotok, összekötő vasút, vámház, hajózás, ez kell. Szép Pest szemre, de lakája kellemes, mint Párizs vagy Bécs soha sem lesz, sem fekvésénél fogva, mely a pusztaság szélét képezi a homok határán, sem pedig azért, mert életerejének forrása a kereskedelem, mely csúnya; gyapjú, zsír, bőrök, faggyú, kender, etc. szeméttel s bűzzel jár.”²⁰

A másik tábor viszont a fővárosra úgy kívánt tekinteni, mint a térség civilizációs és hatalmi központjára, az önálló magyar államiség jelképére, amelynek kialakítására az államnak is komolyan áldoznia kell. Végül e második, Andrássy Gyula nevével fémjelzett koncepció vált meghatározóvá. Elkezdődött Budapest szépítése és a reprezentációs terek kialakítása, a kulturális és hatalmi intézmények építése.²¹

A város egyik hatalmi-kulturális központjaként az ekkoriban nyitott Sugárutat és környékét tervez-

ték kiépíteni. Az 1873-ban kitört gazdasági válság miatt azonban megakadt e városrész fejlődése. Egy fennmaradt elgondolás szerint állami szerepvállalással kívánták fellendíteni az építkezéseket. A városban szétszórtnak, bérházakban működő minisztériumoknak és más központi hivataloknak az állam – a magántőkével együttműködve – a Sugárút mentén emelne palotákat, fellendítve ezáltal a környék ingatlanforgalmát, továbbá kulturális intézmények (például az Operaház és a Zeneakadémia) ide telepítésével megemelhették a városrész presztízsét. „A minisztériumok, intézetek s az új opera a Sugárutat és környékét kívánatos lakhellyé tennék éppen a vagyonosabb osztályokra nézve, melyek a belváros szűk és zajos utcáit mindinkább átengednék az üzleti világnak. [...] Eléretnek azon cél, mely miután az 1867-8iki évek kedvező alkalmát elszalasztott, az ország jelen anyagi viszonyai közt már úton alig volna elérhető: hogy ti. az állam a maga hivatalait és intézeteit ne legyen kénytelen tovább bérházakban tengetni, hanem saját tulajdonát képező középületekben helyezhetne el.”²²

Bár az említett terv csak részlegesen valósult meg, az állam kulturális kiadásai jelentősen bővültek az évtizedek során: a századfordulóra a VKM költségvetése megduplázódott, a belügyi tárca kulturális költségei pedig több mint a tízszeresére növekedtek. A közbejött gazdasági válság miatt végül két évvel később, 1875-ben nyílt meg a Zeneakadémia, melynek elnökévé Lisztet nevezték ki, az igazgató pedig Erkel Ferenc lett. Liszt a rárótt teendőket időnként a nyaka köré tekert kötélnak érezte, amely korlátot szab művészi szabadságának, de a tanítványok hosszú névsora jelzi, hogy megfelelt az elvárásoknak.²³

Magyar Királydal

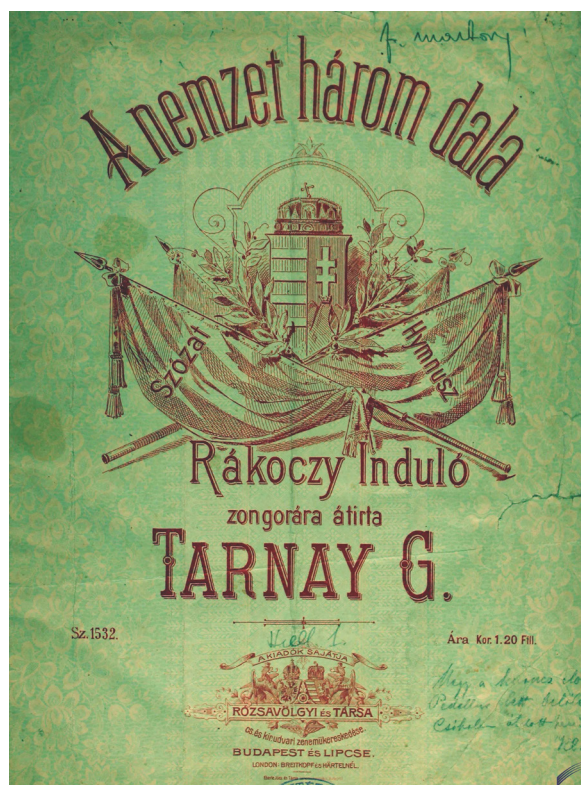
1884-ben az Operaház megnyitásával megalakult az állam által támogatott második színtársulat is (a Nemzeti Színház már a reformkor óta szubvencióban részesült). Mindkettő élén az állam által kinevezett intendáns állt, aki széles körű beleszólási joggal rendelkezett a belső működésbe.

A Magyar király-dal vezérkönyvének címlapja

Podmaniczky Frigyes intendáns és nem mellékesen Tisza Kálmán miniszterelnök bizalmasa több zeneszerzőt, így Lisztet is egy ünnepi zenemű komponálására kérte fel az Operaház megnyitása alkalmából. Liszt az eredetileg tervezett ünnepi nyitány helyett végül az építkezést anyagilag is támogató királyt dicsőítő dalt alkotott. A borítóra magyarul ezt írta: „Magyar Királydal. Egy régi magyar dallam után. Mint magyar hazámnak hű fia.”

Liszt ugyan még életében szobrot kaphatott az Operaház bejáratánál, de műve mégsem csendülhetett fel. „Sajnálattunkra azonban legyőzhetetlen akadály áll útjában e király-dal előadásának, még pedig az által, hogy annak dal-motívumai egy általánosan ismert és legmagasabb uralkodóház ellen irányult forradalmi dalból vannak kölcsönözve [...] e dal ere-

A nemzet három dala a Rózsavölgyi Kiadó nyomtatványán

dete lehetetlenné teszi nekünk a nevezett király-dal előadását a legmagasabb udvar jelenlétében s egy oly műintézet megnyitási ünnepélye alkalmával, mely létrejöttét öfelsége bőkezűségének köszöni” – szölt Podmaniczky és Erkel Sándor igazgató közös levele.²⁴

Liszt nyilvánosságra került válaszlevelében hosszan érvelt amellett, hogy miért választotta a *Hej Rákóczi, hej Bercsényi* ismert kuruc kesergő motívumait: „[M]eghatott határozott, kifejező s mesterkéletlen jellegével, azonnal elláttam egy győzelmi végzet-résszel s mit sem törődve tovább egykori forradalmi szövegének szellemével, fölkértem ifj. Ábrányi Kornélt egy új, kiválóan lojális szöveg írására, »Éljen a király« végsorral, hogy aztán magyar »király-dalom« úgy szövegileg, mint zeneileg teljes kifejezést nyerjen. Az

átváltozások, az átmódosulások úgy a művészetben, mint a közéletben nem éppen ritkaságok. [...] A zene maradjon mindenkor csak zene, minden felesleges és értelmetlen magyarázatot kizárva.”²⁵

Liszt több zenei példát is említ levelében a transzformációra: katolikus zsoltárok dallama református korálokban bukkan fel; világi operák egyházi énekekből kölcsönöznek; országok himnuszai klaszszikus dallamokra épülnek; a Rákóczi-induló pedig számtalan formában került már feldolgozásra. Számunkra azonban most a közéleti átalakulásokra (politikai fordulatokra) tett célzása a fontosabb. Liszt a *Koronázási mise* óta tudatosan törekedett arra, hogy zeneileg összebékítse a királyhűséget a magyarság dicső és küzdelmes történelmi múltjával. A botrány kirobbanása előtt néhány héttel művéről és Ábrányi lojális verséről úgy vélekedett, hogy az „egy költői és zenei kiegyezést kínál”.²⁶

Azon lehet vitatkozni, hogy szerencsés volt-e éppen egy közismert Habsburg-ellenes kuruc dalt választani, és Ábrányi nem túl magas költői színvonalú versével összehasználni, de a jó szándékot nem lehet vitatni. Mindenképpen túlzónak és sértőnek kell tartanunk az intendáns elutasítását. Arról, hogy ez a döntés Podmaniczky túlhajtott lojalitásából fakadt-e, vagy Tisza Kálmán miniszterelnök, esetleg az uralkodó utasítására született-e meg, egyelőre nem találtunk adatot.²⁷ Mindenesetre maradt a néma főhajtás és egy egyszerű zenekari tus, amikor a király megjelent páholyában. „Csodálatos, ferde észjárás ez, mely abban keresi a lojalitást, hogy a magyar királyt szembe állítja a magyar nemzet kegyeletes tradícióival. Rossz ómen ez nagyon arra nézve, mint fogja az operaház a maga hivatását betölteni. Mert ez a hivatás nem csak művészi, hanem nemzeti is. Van nekünk egy, felében még véka alá rejtett, felében pedig kevéssé és rosszul kihasznált kincsünk: a nemzeti zene. Ennek gondját viselni, ezt fejleszteni s a modern zenei alakokra alkalmazni: ez a magyar operaház egyik fő hivatása” – írta egy napilap.²⁸

Mi lehet e furcsa ügy magyarázata? Az 1867-ben hatalomra került liberális elit kitüntetett módon hivatkozott 1848 örökségére és alkotmányos múltjára, eközben azonban azzal a Ferenc Józseffel kereste a

gyakorlati kompromisszum lehetőségét, aki személyében és értékrendjében testesítette meg 48 eszméinek a tagadását. Ferenc József megkoronázásával az elit folytonosságot vállalt a leváltott abszolutista rendszerrel is. A múlt e kétféle örökségét egyszerre cipelte magával az új rendszer. E konfliktus feloldására ugyan történtek erőtlen kísérletek, ám megnyugtató megoldást nem sikerült találni. Mindebből az következett, hogy a kiegyezései rendszer szimbolikus legitimációja végig gyenge maradt, a múlt hivatalos, magyar kormányzati kezelése ellentmondásokkal terhes volt, ha lehetett, inkább a hallgatásra épített. A kormány rendszerint távol maradt például a szabadságküzdelmekkel összefüggő kegyeleti aktusoktól, és félt a függetlenségi hagyomány legcsekélyebb felemlítésétől is. Minden bizonnyal részben ezzel magyarázható Podmaniczky túlzott óvatossága.

Ugyanakkor lehet egy további oka is annak, hogy nem sikerült újraalkotni a királyi ceremóniák zenei anyagát. Már az 1867-es rendszerváltás napjaiban felmerült, hogy szükség lenne egy magyar királyhimnuszra, amely méltóképpen válthatná fel az 1849 utáni önkényuralom idején kompromittált császári néphimnuszot, a *Gott erhaltét*. Mivel új zenemű megalkotására a kiegyezés idején nem került sor, ezért a királyi ceremóniák, valamint a katonai ünnepek alkalmával továbbra is Joseph Haydn darabját játszották, viszont immár a helyreállított alkotmányosságnak megfelelően javított magyar szöveggel énekelve.

Mindazonáltal a *Gott erhalte* eljátszása időről időre tiltakozást váltott ki például az ellenzéki értelmű polgárokból és az ifjúság köréből. Éppen ezért az Országos Magyar Daláregyesület már 1882 őszén pénzdíjas pályázatot írt ki egy magyar királyhimnusz megalkotására. Közel 140 pályamű érkezett, ám az MTA első osztályának tagjaiból alakult zsűri (tagjai például Gyulai Pál, Jókai Mór, Szász Károly), valamint Erkel Ferenc nem tudott győztest hirdetni. A Daláregylet ezért hamarjában új pályázatot írt ki, amelyet ezúttal a Petőfi Társaság bírál el: „A Király-hymnus ügyében hozzám intézett becses soraidra ma válaszolok midőn annak ügye már eldőlt. Szana Tamás bizonyosan kimerítő és hivatalos formában fogja veled

tudatni, hogy a Petőfi-társaság által kiküldött bírálóbizottság a pályázatot meddőnek találta. Hymnus a 123 vers között egyetlen egy sem volt olyan, melyet a bírálók alkalmasnak ítélték volna a pályadíjra. Ez a sivár valóság. Hogy ezzel a verdikttel szemben mi a ti teendőtök: azt ti fogjátok legjobban tudni. Én csak sajnálatomat vagyok kénytelen itt kifejezni afellett, hogy nektek nem okozhattunk örömet azáltal, hogy csak oly művet is fedezhettünk volna fel az óriási verstömegben, amit figyelmetekbe ajánlhatnánk” – tájékoztatta a Petőfi Társaság alelnöke idősebb Ábrányi Kornélt, a Daláregylet titkárát.²⁹

Valójában ekkor határozhatta el Liszt Ferenc, hogy eredeti elképzelésével szemben maga vállalkozik a *Magyar Királydal* komponálására.³⁰ Az Operaház botrányosra sikeredett megnyitása után úgy tűnik, hogy a kérdés átmenetileg lekerült a napirendről.³¹

A Daláregylet negyedszázados fennállása és nem mellesleg a koronázás 25. évfordulója alkalmára azonban újra pályázatot írt ki e témában. „E dal [a *Gott erhalte*] megszólalása nem egyéb, mint a feledés fátyolának föllebbentése. Semmi sem természetesebb tehát, mint minden igazaknak, akik imádságukat nem szeretik hazudni, abbeli hő óhajta, hogy a magyar nemzetnek legyen királyhymnusa, amelytől szíve ne elkeseredjék, hanem lelkesen fölemelkedjék. Ez táplálja a törekvést, amely ma pályázat alakjában kerül ismét a szemünk elé. Ez a mozgalom bizonyítja, hogy a császárhymnuszt elviseljük, de szükségét érezzük annak és vágyát, hogy ne legyen” – írta indoklásként a *Budapesti Hírlap*.³² Az egyesület ezúttal biztosra akart menni, ezért a szöveg megírására Jókai Mórt kérte fel. A pályázatra 182 dal érkezett, köztük Erkel Ferencé is, ám az átütő siker ezúttal is elmaradt. Már Jókai versét is komoly esztétikai bírálatok érték, a dalegyesület közgyűlése pedig hangos tapsal fogadta, hogy a zsűri nem osztotta ki a pályadíjat egyetlen alkotásnak sem. „A majdnem tíz évig vajúdott királyhymnusz-hajszának ekként csakis az az egyedüli kézzel fogható és füllel felfogható eredménye lett, hogy egész magyar királyhymnusz-irodalom keletkezett, amelyből akár a világ összes császárai, királyai és fejedelmei válogathatnak tetszésük és ízlésük szerint. A magyar igazi királyhymnusz születése

Jókai Mór. Ferraris Artur festménye, 1895

még nem érkezett meg. A jövő század azonban talán ezt is meghozhatja” – összegezte a kudarcos kísérleteket id. Ábrányi Kornél.³³

Számunkra a sikertelen kísérletek azt jelzik, hogy nem volt valós akarat egy új zenemű elfogadására és emocionális befogadására. Ferenc József és az udvar számára teljesen megfelelt a császári ház himnuszaként értelmezett *Gott erhalte*, továbbá több példa is azt mutatja, hogy a nem magyar anyanyelvű közösségek a magyar nemzeteszmé elleni tiltakozásként szintén a dinasztikus lojalitást kifejező Haydn-műhöz ragaszkodtak.³⁴ A magyar közvéle-

mény pedig a *Gott erhaltéval* szemben nem annyira egy újonnan komponált, királyt dicsőítő zeneművet hallgatott szívesen (hiába írta azt Liszt vagy Erkel), hanem sokkal inkább a nemzeti sorsközösséget kifejező *Szózatot* és *Himnusz*t énekelte. Még akkor is, ha a kormány nem támogatta azt az ellenzéki törvényjavaslatot, miszerint Kölcsey és Erkel alkotását ismerje el közjogilag az „egységes magyar nemzet” himnuszának.³⁵ Ugyanakkor 1916 decemberében, IV. Károly király koronázásakor immár nem a *Gott erhalte*, hanem a *Himnusz* csendült fel, Liszt *Koronázási miséjét* pedig magyar zenészek játszották.

Liszt temetése

Az a kormány, amelyik a kuruc kesergő dallama miatt elutasította Liszt művét, 1887-ben éppen a zeneszerző magyar érzelmeit vonta kétségbe és tagadta meg, hogy Liszt hamvait állami pénzen hazaszállítsák, és magyar földben eltemethessék. Hiába említette fel ifjabb Ábrányi Kornél a Magyar Írók és Művészek Társasága, valamint az Országos Daláregyesület beadványát támogató képviselőházi felszólalásában a Londonban elhunyt Carl Maria von Weber vagy a Párizsban meghalt Rossini példáját, Tisza Kálmán válaszában csak erkölcsi támogatásáról biztosította a kérvényezők akcióját, de ahhoz anyagi segítséget nem kívánt nyújtani, mondván, Liszt ugyan terjesztette a magyar zenét, de elvitatta tőle magyar eredetét, és cigányzeneként azonosította. A politikus Lisztnek az 1861-ben magyarul is megjelent, majd 1881-ben ismételten kiadott cigányzenéről írt könyvére utalt.³⁶ A zenetörténeti kutatások azóta feltárták, hogy a cigányságra (és a zsidóságra) vonatkozó elfogult megállapítások jelentős része nem Liszttől származik, igaz, a művész élete végéig nem volt hajlandó elhatárolódni e könyvtől. Munkáját és azon keresztül személyét mind a nemzeti jelleget csorbítani igyekvő neoabszolutizmus időszakában, mind a politikai antiszemitizmustól hangos 1880-as években heves támadások érték Magyarországon.³⁷ Élete alkonyán újra megkérdőjelezték hazaszeretetét.

Liszt Ferenc mauzóleuma Bayreuthban, 1913 előtt

Mindenesetre a miniszterelnök a ’halottakról csak jót vagy semmit’, meglehetősen goromba mondat latin változatával vetett véget az ügynek. Az ellenzék részéről Thaly Kálmán ehhez még azt tette hozzá, hogy addig, míg Rákóczi fejedelem és társai földi maradványai nem térhetnek haza (az ügy 1873 óta húzódott), azt a Lisztet sem szabad állami pénzen magyar földben eltemetni, aki csak átdolgozta a kurucok indulóját.³⁸

„Az akkori kormány fejének ellenszenveskedése, az akkori kultuszminisztérium lanyha viselkedése s a legbefolyásosabb intéző körök soha nem menthető apathiaja, meghátrálása folytán” a kezdeményezés kudarcot vallott.³⁹ Mint ismeretes, Rákóczi Ferenc hamvai végül 1906-ban hazatérhettek, Liszt Ferenc sírja viszont ma is Bayreuthban található.

JEGYZETEK

- 1 Liszt Ferenc Augusz Antalhoz, Róma, 1868. április 12. Közli: *Tanulmányok*. Szerk.: Dobos Gyula (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6.) Szekszárd, 1997. 366. Erről írt már 1867. április 23-án is Mosonyi Mihálynak, lásd *Liszt Ferenc válogatott írásai*. II. Vál.: Hankiss János. Bp., 1959. 610.
- 2 Liszt Ferenc Carolyne Sayn-Wittgenstein hercegnéhez, 1868. augusztus 9. Idézi: Hamburger Klára: *Liszt Ferenc zenéje*. Bp., 2010. 107.
- 3 Liszt Ferenc Augusz Antalhoz, Róma, 1867. május 28. Közli: *Tanulmányok*, 359.
- 4 Laki Péter: *Ünnepi kórusmű a kiegyezésre*. Évkönyv 1983. 84. sz. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1984. 221–226.
- 5 Liszt Ferenc Augusz Antalhoz, Róma, 1865. február 20. Közli: *Tanulmányok*, 342.
- 6 Ress Imre: A koronázás ünnepe, 1867. A Habsurg-koronázások zenei hagyománya. *História* 34 (2012) 3. sz. 26–29.
- 7 Földényi Frigyes Falk Miksához, Pest, 1867. április 16. OSZK Kt. Fond IV/267.
- 8 Id. Ábrányi Kornél Falk Miksához, 1867. április 22. OSZK Kt. Fond IV/5.
- 9 A mise keletkezésének és bemutatásának történetéhez: id. Ábrányi Kornél: *Életemből és emlékeimből*. Bp., 1897. 112–119.; Hamburger: *Liszt Ferenc zenéje*, 105–112.
- 10 Liszt Ferenc Augusz Antalhoz, Róma, 1867. április 23. Közli: *Tanulmányok*, 356.
- 11 Augusz Antal id. Ábrányi Kornélhoz, 1870. október 13. OSZK Kt. Fond XII/39.
- 12 Az 1870 decemberében létrejött találkozóról Liszt számolt be így. Idézi Hamburger: *Liszt Ferenc zenéje*, 395.
- 13 Liszt Ferenc Eduard Liszthez, 1873. február 10. Idézi Alan Walker: *Liszt Ferenc*. III. Bp., 2003. 284.
- 14 Eötvös 1870. február 17-én elmondott beszédét lásd *Eötvös József Művei. Kultúra és nevelés*. Szerk.: Mezei Márta. Bp., 1976. 221.
- 15 Pulszky Ferenc: A múzeumokról. (1875) In: *Pulszky Ferenc kisebb dolgozatai*. S. a. r. Lábán Antal, Bp., 1914. 218–219.
- 16 Simonyi Ernő 1871. december 8-án (398. ülés) elmondott felszólalását lásd *Az 1869-ik évi ápril hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XVIII. Szerk.: Nagy Iván. Bp., 1871, 352–353.
- 17 Wahrmann Mór 1871. december 8-án elmondott felszólalását lásd uo. 346.
- 18 Csengery Antal 1871. december 8-án elmondott felszólalását lásd uo. 349.
- 19 Apponyi Albert 1873. február 8-án elmondott beszédét lásd *Apponyi Albert gróf beszédei*. Bp., 1896. 2.
- 20 *Kecskeméthy Aurél naplója*. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909. 263. 1870. június 21-i bejegyzés.
- 21 Cieger: *Lónyay Menyhért*, 223–224.
- 22 Toldy István: Emlékirat a budapesti sugárútnak állami épületek emelése által leendő kiépítése tárgyában. Beadott Széll K-nak 1876. július 20. és 1877. március 7. OSZK Kt. Fol. Hung. 1298.
- 23 A Zeneakadémia felállításáról részletesebben: Legány Dezső: A Zeneakadémia születése. In: *Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*. Szerk.: Bónis Ferenc. Bp., 1968. 75–104; Walker: *Liszt Ferenc*, 283–294.
- 24 *Nemzet* 745. (267.) sz., 1884. szeptember 27. esti kiadás.
- 25 Liszt Weimarból, 1884. szeptember 21-én írt válaszelevelét ugyancsak a *Nemzet* szeptember 27-ei számában olvashatjuk.
- 26 Liszt Ferenc id. Ábrányi Kornélhoz, Weimar, 1884. szeptember. Közli: Prahács Margit: Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek a Zeneművészeti Főiskola levéltárában. In: *Zenatudományi Tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes, Bp. 1955. 207.
- 27 Az ügy esetleges iratai sem az Országos Levéltár miniszterelnökségi (K 26.), valamint király személye körüli miniszteri (K 20. és K 21.) irataiban, sem Bécsben (HHStA Kabinettsarchiv Kabinettskanzlei-Akten, Hofarchiv Zeremonialprotokolle) nem voltak fellelhetők. (Ezúton köszönöm Fazekas István szíves segítségét.) Podmaniczky Frigyes kéziratos naplója (OSZK Kt.) ugyancsak hallgat az esetről.
- 28 Az opera-ház és a magyar zene. *Egyetértés* 1884. szept. 28. 268. sz.
- 29 Komócsy József id. Ábrányi Kornélhoz, Budapest, 1884. január 4. OSZK Kt. Fond XII/551.
- 30 Id. Ábrányi Kornél: *Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig*. Bp., 1892. 252–256.
- 31 Markian Prokopovych: Az Opera, a tömeg és a sajtó. Botrány a megnyitón: Budapest, 1884. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk.: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. Bp., 2011. 258–267.
- 32 Királyhimnusz. *Budapesti Hírlap* 1891. április 11.
- 33 Id. Ábrányi: *Az Orsz. M. Daláregyesület története*, 12.
- 34 Varga Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 5–21. (különösen: 12–13.)
- 35 Törvényjavaslat az egységes magyar nemzet himnuszáról. Benyújtja Rátkay László (384. sz.). *Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. XXVI. Bp., 1903. 333. Ehhez lásd még: Nagy Ildikó: Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 21–62.
- 36 Liszt Ferenc: *A cigányokról és cigány zenéről Magyarországon*. Pest, 1861.; Uő: *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*. Lipcse, 1881.
- 37 Hamburger Klára: Liszt cigánykönyvének Magyarországi fogadtatása. Első rész: 1859–1861. *Muzsika* 43 (2000) 12. sz. 20–25.; Hamburger Klára: Liszt cigánykönyvének Magyarországi fogadtatása. Második rész: 1881–1886. *Muzsika* 44 (2001) 1. sz. 11–17.
- 38 Az 1887. február 26-án lezajlott képviselőházi vita anyagát lásd *Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XVI. Szerk.: P. Szathmáry Károly. Bp., 1887. 56–59. Ehhez lásd még: Walker, *Liszt Ferenc*, 501–508.
- 39 Id. Ábrányi Kornél: *Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története*, 294.

II. JELKÉPEK

I. Ferenc József királyá koronázása Budán, 1867-ben. Eduard Ritter von Engerth festménye

1867 szimbolikus világa.

A dualista állam önreprezentációja a magyarországi nyilvánosságban

Miért fontos, hogy egy politikai rendszer jelen legyen állampolgárai tudatában? Milyen célokat szolgálhat az államok, birodalmak önreprezentációja? És milyen következményekkel járhat, ha az emberekben nem alakul ki valamiféle kötődés a tőlük sokszor távol és bonyolultan működő, ám életüket befolyásoló politikai intézmények iránt?

A társadalomtudományok már meglehetősen régóta figyeltek a hatalmi szimbólumok jelentőségére. Ennek nyomán lassanként a nemzetközi történettudományi kutatásokba is begyűrűzött az érdeklődés a – korábban csak az ősi társadalmak és régebbi történeti korok kapcsán tanulmányozott – szimbólumok iránt. A szimbólumok és rítusok működését immár a modern politika és az új politizálási technikák kialakulása kapcsán kezdték el vizsgálni. A politika világának folyamatos átalakulásában ugyanis a hosszú 19. századnak kitüntetett szerep jutott. Ezen évszázadot rendszerint a nemzeti ébredések és a párhuzamos nemzetépítések koraként szokás jellemezni, de egyúttal a liberalizmus korszakaként is, amely hol forradalmak révén, hol apró lépésekkel, de számos országban elhozta a jogegyenlőséget, és egyre több embert vont be a politika világába, és mindezt részben a polgári nyilvánosság új fórumain tette. Éppen ezért a tömegek és a tömegsajtó korszaka is ekkor vette kezdetét. Természetesen a birodalmak kora is ez, a nagyhatalmak látványos létrejöttével és világméretű konfliktusaival.

A sor minden bizonnyal még folytatható lenne a politika világát érintő egyéb változásokkal. Az itt felsorolt különféle folyamatok azonban abban minden bizonnyal közösek, hogy fokozott szerep jutott bennük a szimbolikus politizálásnak, hiszen az újonnan létrejött nemzetek, államok, birodalmak vagy éppen

a különállásukat hangsúlyozni kívánó hagyományos közösségek, valamint a hatalmukat a változások közepeztette is megőrizni akaró régi dinasztiák egyaránt szükségét érezték, hogy jelképek útján is tudassák létüket, szándékaikat a külvilággal, ehhez pedig változatos eszközöket és csatornákat vettek igénybe. A politikai szimbólumok tehát nem pusztán egy politikai döntést vagy cselekvést körbeölelő színes máz látványos alkotóelemei (használatuk nem egyszerű kommunikációs fogás), hanem identitást megalapozó, vagy azt megerősítő, ezáltal legitimitást biztosító jelképek és eljárások, amelyek növelhették a hatalmi intézményekben, a vezetőkbe vetett társadalmi bizalmat, kifejezhették az integrációt, erősíthették a társadalmi kohéziót, de ugyanúgy szolgálhatták az elkülönülést, jelezhették az elhatárolódást. „Nem létezik kormányzat szertartások és rítusok nélkül, bármilyen távol helyezkedjenek is el mindattól, ami mágikusnak és misztikusnak nevezhető. Kormányzási aktust nem lehet létrehozni olyan történetek, jelek és szimbólumok nélkül, amelyek ezer ki nem mondott módon jelzik és erősítik a kormányzat legitimitását.”¹

Mindezek tudatában mit mondhatunk szűkebb témánk, az 1867-ben megkötött kiegyezéssel létrejött új politikai konstrukció, a dualizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia szimbólumokon keresztül megvalósuló önreprezentációjáról? Törekedtek-e egyáltalán, és ha igen, miként a hatalomra került elit, hogy megjelenítsék valamiképp e politikai rendszert a birodalom lakói előtt? A birodalmi integráció és a patriotizmus működését, illetve mindennek a szimbolikus vonatkozásait az osztrák örökös tartományok kapcsán már többen vizsgálták, ám a Magyar Királyságot illetően még csak alig.²

Állami felségjelvények a közjogi viták útvesztőiben

Tudvalévő, hogy a kiegyezési törvények magyar és német szövege is helyenként eltérő volt, hosszú politikai és közjogi vitákra adva okot a magyar és osztrák politikusok és jogtudósok között a kiegyezés „helyes” értelmezéséről.³ 1867 megítélése körül már a kezdetektől nem volt egyetértés, ám a századfordulóra a magyar állameszme uralkodóvá válása, illetve aktuálpolitikai célok miatt a kiegyezés alapját jelentő jogi dokumentumok értelmezése körül is felbomlott az addigi minimális konszenzus. Polner Ödön közjogász például Ausztria és Magyarország államjogi kapcsolatát – szemben a korábbi felfogással és a történettudomány mai álláspontjával – „perszonálunióhoz hasonló viszony”-ként írta le a századfordulón. Éppen ezért úgy vélte, hogy valójában nincs is szükség közös állami szimbólumrendszerre: „Mivel magyar és osztrák közös állam, sem közös államhatalom nincs, nem lehet közös jelvénye, közös címere és közös zászlaja sem a két államnak.”⁴ E közjogi felfogás azonban nemcsak az egyetemi, hanem a közoktatási tankönyvekben is felbukkant, tovább erősítve a közjogi mítoszokat a magyar közgondolkodásban. „Magyarország tehát most is független és szabad állam, mely más államnak vagy hatalomnak nincs alávetve, hanem csupán saját akarata szerint kormányozható. A két államon áll, meddig tekintse ügyeit közösnek, monarchiát csupán az uralkodó személyének azonoságánál fogva képeznek, más különben egyszerűen szövetséges államok. A magyar polgárnak egyetlen hazája Magyarország” – írta gimnazistáknak szóló földrajzkönyvében Márki Sándor.⁵

Természetesen az iménti két idézet csupán kiragadott példa, és nem tükrözi a tudományos élet egé-

szének álláspontját, ám jól érzékelteti a századfordulóra megerősödő közjogi felfogást, amely a magyar állam szuverén jogait hangoztatta. Ráadásul mind Polner, mind Márki ahhoz a magasan képzett, erős nemzeti szemlélettel rendelkező kulturális elithez tartozott (a 20. század elején már mindketten akadémikusok és egyetemi tanárok), amely a dualizmus utolsó évtizedeiben véleményformáló erővel bírt a politikai vitákban.

Ezzel egy időben osztrák oldalon is vita bontakozott ki a közjogi rendszer értelmezéséről, nem meglepő azonban, hogy a Lajtán túli jogtudósok döntően az összbirodalom oszthatatlan közjogáról értekeztek, és ebből kiindulva utasítottak el minden törekvést, amely állami szimbólumokon keresztül kívánta kifejezni a Monarchia két felének paritását. A megélénkülő elméleti diskurzus mögött valójában aktuális politikai viták húzódtak, ezért a definíciós kísérletek között objektív álláspontok nemigen lelhetők fel. A közjogi csatározások sokkal inkább válságtünetként értékelhetők, melyek a különféle politikai erők együttműködési hajlandóságának a megszűnését jelezték.

Ezen elhúzódó közjogi viták középpontjába egyre inkább a szimbolikus kérdések kerültek, mivel a merev politikai rendszer keretein belül az ellenzék nem volt képes érvényesíteni érdemi programját, így sok esetben a jelképes ügyekbe, az úgynevezett nemzeti követelésekbe kapaszkodott bele, hogy megőrizze népszerűségét és saját arculatát. A címer- és zászlókérdés tehát ezért kaphatott különös politikai figyelmet a 20. század kezdetén, ám egyúttal hűen tükrözte a Monarchia bonyolult közjogi szerkezetét is.

Ferenc József – döntően elfogadva Andrássy Gyula javaslatait – 1868-ban rendeleti úton szabályozta a megváltozott közjogi helyzetre tekintettel az új államalakulat hivatalos elnevezését, tovább-

A régi hivatali középcímer, 1915-ig

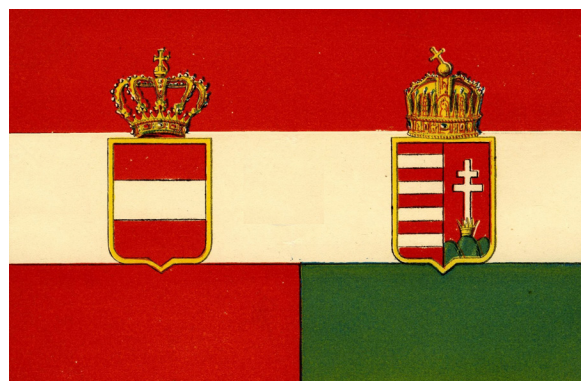
bá saját címeit. Ettől fogva például a nemzetközi szerződésekben az „Osztrák–Magyar Monarchia” megnevezést, valamint az „Ausztiai császár és Magyarország apostoli királya”, illetve rövidebben az „Ő Felsége a Császár és Király” vagy az „Ő császári és apostoli királyi Felsége”. címzést kellett használni.⁶ Andrassy az uralkodónak írt felterjesztésében és az ellenzéknek adott válaszaiban nem csekély politikusi és „nyelvészkedési” leleménnyel tett tanúbizonyságot. Miközben az Osztrák–Magyar Monarchia elnevezés mellett azzal érvelt, hogy a magyar részről többek által javasolt „»Ausztia és Magyarország« cím veszélyesnek látszik, mert végső analizisben ahhoz a viszonyhoz vezetne, amelyben Svédország és Norvégia vannak egymással”, azaz az *és* kötőszó könnyen perszonáluniós viszonyra utalhatna,⁷ addig az uralkodói címzést illetően álláspontja szerint az *és* szócska egyszerre jelzi a külföld felé a két államalakulat összetartozását, miközben érvényre juttatja a kiegyezési törvényben rögzített paritás elvét, de egyben gondosan őrzi Magyarország önállóságát is.⁸

Mindezek ellenére a Monarchia egészére vonatkoztatva az „Ausztia” megnevezés még sokáig tartotta magát (például egyes térképeken és tankönyvekben), továbbá némely nemzetközi szerződés szövege sem felelt meg teljesen az 1868-as uralkodói rendeletnek, a közös minisztériumok német nevében pedig hosszú évtizedekig a közjogilag kifogásolható „birodalom” (Reich) szó szerepelt a „császári és királyi” (kaiserlich und königlich) jelzők helyett.

Az ellenzék ugyan már a dualizmus kezdetén szóváltotta a hibákat, de Andrassy a kiegyezési törvények betűjére és a közös külügyminiszter hatásköröket tisztázó nyilatkozatára hivatkozott garanciaként,⁹ valamint igyekezett átmeneti problémának feltüntetni a hibás szóhasználatokat, amelyek nem akaszthatják meg a rendszer működését. Noha e problémák létezéséről mindenki tudott, időnként fel is bukkantak egy-egy interpellációban, a századfordulóig mégsem számítottak kardinális kérdésnek a magyar politikai életben. Az összetett közjogi rendszer működtetését illetően konszenzus mutatkozott a magyar és osztrák politikai élet szereplői körében, ezért a megoldatlan ügyek felett inkább szemet hunytak vagy áthidaló megoldá-

sokat kerestek. A századfordulóról visszatekintve a kiegyezés óta eltelt negyedszázadot Kmety Károly, a közjog egyetemi tanára „pseudohatvanhetes” korszaknak nevezte. Álláspontja szerint ugyanis az egymást követő kormányok fokozatosan eltértek a kiegyezési törvények szorosan értelmezett szövegétől, és miközben fejlesztették az országot, a közjogi szerkezetet különböző hallgatólágos engedményekkel és kodifikációs figyelmetlenségekkel lerontották: „Okvetlenül igaz, hogy ez a kor több irányban a gyors haladás, a gyors utolérésre törekvés, a gyors modernizálás kora, s igaz az is, hogy e korszak nem volt hiányában sok nagyobb szabású egyéniségnek. Ami azonban a magyar Szent Korona országainak közjogi állapotát, avagy mondjuk »államiságát« illeti, főképp az osztrák császársággal való kapcsolat szempontjából, erre nézve ez a korszak sajnos gyengülés, fennakadás, sőt visszafejlődés kora.”¹⁰ Kmety különösen igaznak tartotta e megállapítását az állami jelképek szabályozását illetően.

A rendszerváltást követően az 1867-ben kötött vám- és kereskedelmi szövetség VI. cikkelye értelmében a Monarchia kereskedelmi hajóin együttesen szerepeltették az osztrák és a magyar nemzeti színeket (vörös-fehér-vörös, illetve vörös-fehér-zöld).¹¹ Ugyanezt a zászlót tűzték ki az osztrák–magyar konzulátusok épületére is, míg a nagykövetségek homlokzatán elvben három zászló lengett: a dinasztiaié, valamint a két birodalomfél színei (ezúttal a fekete-sárga és a magyar trikolór).¹² Ugyanakkor az ellenzék többször jelezte, hogy információi szerint bizonyos külképví-

A monarchia közös kereskedelmi zászlaja 1867-től

seletek eltérnek e gyakorlattól, és nem szerepeltetik a magyar színeket.¹³

Mindazonáltal a Monarchia címereit nem alakították át 1867 után. Lényegében az Osztrák Császárság létrejöttét (1804) követően bevezetett hivatali közpécimer 1836-ban kialakított és 1866-ban kissé módosított változata volt használatban a dualizmus szinte egésze idején. Ferenc József is ezzel, a császári koronával ékített, a kétfejű sas mellére helyezett tartományi címereket összefogó pajzsot tartalmazó címeres pecséttel szentesítette a kiegyezési törvényeket. Az államalakulat elnevezése tehát 1868-ban megújult, de az azt jelképező címer továbbra is a letűnt korszak attribútumait hordozta: a császárságba olvasztott Magyar Királyság csak a többi tartománnyal azonos rangban jelent meg. Bár a heraldikai és politikai egyeztetések már a kiegyezést követően megkezdődtek a közz jogilag pontos címer megalkotása érdekében, a tárgyalások meglehetősen vontatottan haladtak, sőt hosszabb ideig szüneteltek is. A történetíró, függetlenségi politikus Thaly Kálmán így magyarázta a késlekedés okát: „kijelentem, hogy soha semmiféle tekintetből sem tarthatom fontosnak egy közös címer megállapítását, sőt ellenkezőleg teljesen szükségtelennek vélem azt. Ugyanis, ha megvoltunk 300 esztendő óta, – úgy ahogy, de valahogy csak megvoltunk – közös címer nélkül, meglehetünk ezen túl is. Volt ugyan egy idő, Mária Terézia korában különösen, mert akkor jött leginkább használatba, hogy a kétfejű sas gyomrába betették a magyar címert. Azonban valahányszor ily módon elnyelte a kétfejű sas országunk jelvényét, mindig kihányta, mert megfeküdte a gyomrát. [...] A heraldikusok sokat foglalkoztak már egy közös címer megfejtésével; de mivel az egészen non sens, nem tudták és ezentúl sem fogják azt megállapítani.”¹⁴

Gyaníthatóan az Apponyi Albert által alapított, a kiegyezést elfogadó, ám a kormány politikáját bíráló Nemzeti Párt 1892 januárjában kiadott programja emelte vissza e témát a politika napirendjére. A program szerint az a politika lehet az egyedül helyes, „mely a kiegyezésnek nemzeti tartalmát érvényre juttattja, mely a magyar nemzetet meggyőzi arról, hogy ebben a monarchiában minden tényező utógondolat nélkül át van hatva állami önállóságunk tudatától”.¹⁵ Ugyan-

csak ez a nemzeti szellemű politika lesz képes végleg felszámolni a Habsburgokkal szembeni bizalmatlanságot. A párt konkrét követelései között a címerkérdés rendezése is szerepelt, mondván: „A közös intézmények által használt címerekben és jelvényekben, sőt kifejezésekben is gondosan kerüljük Magyarországnak mint önálló államnak megjelölését; a külföld arról tudomással nem bír; állami önállóságunk csupán házi használatra szolgál, a Lajtánál megáll annak elismerése.” E program újabb bizonyítéka annak a taktikának, amellyel az ellenzéki erők igyekeztek kisajátítani az identitáspolitikai ügyeket és azokat a nyilvánosság előtt hangosan képviselni. Feltehetően ezt ismerte fel Tisza István, amikor 1903-ban meghirdetett kormányprogramjában kiemelt helyen szerepeltette a közjogi szimbólumok szabályozását: „a hadseregben és általában a közös intézményeknél használt jelvények az ország közjogi helyzetének meg nem felelnek. Kötelességének fogja tehát ismerni a kormány közreműködni a kérdés olyan rendezésében, amely az ország közjogi állásának megfelel.”¹⁶

A 20. század kezdetére tehát a kormány és ellenzéke között egyetértés jött létre abban a tekintetben, hogy a magyar állam hivatalos reprezentációja a közös struktúrán belül, illetve a külföld irányában meglehetősen hiányos. Csakhogy míg a kormány a közös jelképrendszer aprólékos kidolgozásában látta a megoldást, addig az ellenzék a kiegyezési törvényekre hivatkozva az önálló nemzeti jelvények hangsúlyos megjelenítését követelte. Az új közös szimbólumok számukra csak a közjogi kapcsolatok szorosabbra vonásának rémét vetítették előre. „Beszélt a miniszterelnök úr programjában a magyar zászló és címer kérdéséről is, de fájdalom, oly hangon és keretben, amely minket nem elégített ki, amely ellenkezőleg, nagy aggodalomra adott okot, mert azt mondta a t. miniszterelnök ur, hogy programmba van véve a közös jelvény és zászló, a dualizmusnak, a paritásnak megfelelő megoldása. [...] A mostani állapot ugyanis csak tűrt állapot, tolerari posse, amelytől megszabadulni tudunk, de ha a nemzet önként belemegy a közös jelvény és zászló elfogadásába, akkor ez egy óriási lépés lesz a beolvasztási politika felé, és ez az összbirodalmi eszme megnyilvánulása” – reagált a kormány

A paritás elve. Karikatúra, Bolond Miska, 1867. ???

programjára egy függetlenségi képviselő.¹⁷ A radikális ellenzék elképzeléseit talán a legrészletesebben a már idézett Kmety Károly, a budapesti egyetem jogászprofesszora, nem mellesleg pedig 1905-től a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője foglalta össze.

Röpirata abból az alapállításból indul ki, miszerint a kiegyezés értelmében „a monarchiában semmi és senki más nincs, mint a két független állam, semmi más hatalom nincs, mint a két állam főhatalma”, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia nem rendelkezik (harmadik szereplőként) önálló államisággal, nem önálló jogalany. Éppen ezen megfontolásból nincsenek a Monarchiának közös állampolgárai, sőt közjogilag értelmetlen annak területéről és határaitól beszélni, a közös szimbólumokat pedig a sarkalatos törvények által előírt legszükségesebb mértékre kell leszorítani: „Veszedelemesebb kihatású új közös ügyet,

új közös intézményt nem is tudunk gondolni, mint egy közös osztrák–magyar címet és lobogót.”¹⁸ Mivel a kiegyezési törvények alig foglalkoznak e kérdéssel, így e problémakör nem minősül közös ügynek. Ezek szaporítása helyett a nemzeti jelképek következetes megjelenítésére van szükség mind a diplomáciai épületeken, mind az „összes hadsereg” alakulatainál (kerülni kell a „közös” jelzőt), mind pedig az uralkodói ceremóniák alkalmával. Kmety a heraldikailag pontos magyar címer és nemzeti lobogó, valamint a megalkotásra váró osztrák címer és zászló együttes szerepeltetését javasolja a közös felségjelvények helyett, e megoldás épp eléggé jelzi a közösséget, további hangsúlyozására ezért nincs is szükség. Megítélése szerint a Habsburg családi címer és zászló használata államügyekben szintén közjogellenes, ezért e jelvények alkalmazását csak az uralkodó és családtagjai nem hivatalos programjai esetében tartaná helyesnek. Konceptiója értelmében tehát, ha Ferenc József magyar királyi minőségében vesz részt valahol, akkor kötelező lenne a magyar színek kizárólagos használata (például a budai Királyi Palotában), ha pedig közös ügyi ceremóniára kerül sor (például a delegációk fogadására Ausztriában), akkor a magyar és osztrák zászlónak egymás mellett kellene lobognia.¹⁹

A leghosszabban természetesen a hadsereg zászlóhasználatával foglalkozik. Siet leszögezni, hogy elhibázottnak tartja a kormánypárt által diadalként ünnepelt 1889-es uralkodói rendeletet, amely bevezette a „császári és királyi” (k. u. k.) haderő megnevezést.²⁰ Ez utóbbi ugyanis nem szerepel a kiegyezési törvényekben, viszont elhomályosítja az 1867-ben kodifikált „magyar hadsereg” kifejezést.²¹ Elgondolása értelmében a hadsereget dualista módon kellene átszervezni, amely révén osztrák- és magyar-honos alakulatok jönnének létre. A magyarországi csapatoknál kizárólag a magyar nemzeti színeket és jelvényeket lehetne használni. Érvelése szerint a változtatás fokozná a csapatok harci szellemét. Egyedül a haditengerészet esetében látott gondot, mivel ott nem létezett magyarhonos matrózokból álló csapattest, de addig is, míg ilyenek kialakításra kerülnének, bevezette volna az osztrák és a magyar zászló együttes használatát.

A monarchia hadserege, 1910 körül

Kmety javaslatának politikai célját sem hallgatta el: „Ha a magyar zászlóval és Szent István birodalmának államiságát jelképező címerrel fognak ékeskedni az összes hadsereg magyar csapatai, hatóságai és intézetei, elemi erővel és gyorsan fogja e sereget áthatni a tudat, hogy a magyar államhoz tartozik, vagyis a magyar állameszme és érzés.”²² A nemzeti érzés erősítésén túl a szimbolikus politikában általa javasolt fordulat határozott üzenet lehetne a „nemzetiségi agitatio” számára is.

Fontos hangsúlyozni, hogy Kmety röpirata ugyanabban az évben jelent meg, amikor Ferenc József egy nagyszabású galíciái hadgyakorlat után kiadott chlopyi hadparancsában ragaszkodását fejezte ki katonai felségjogaihoz, továbbá hitet tett a közös hadsereg egysége mellett, amely védelmet biztosít „valamennyi néptörzsnek” a Monarchiában. Az

uralkodó e mondatait egyértelmű válasznak szánta mindazoknak, akik törekvéseikkel egyoldalúan fel kívánják lazítani a hadsereg belső szilárdságát.²³

A zászló- és címerkérdés megoldását a kormányzó Szabadelvű Párt felbomlása és az ellenzék kormányra kerülése közel egy évtizeddel elodázta. Utóbbiak ugyanis a szimbolikus politika terén sem tudták megvalósítani nemzeti programjukat, a Monarchia közös jelképeinek kidolgozásában viszont nem voltak érdekeltek. Végül csak az ellenzék bukása és a Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt győzelme után, 1912-ben alakult egy osztrák és magyar szakértőkből, valamint kormányhivatalnokokból álló bizottság arra, hogy közös nevezőre hozza a különböző közjogi és heraldikai elképzeléseket. A források tanúsága szerint csak Tisza István miniszterelnök kitartásának és végső soron a háborús helyzetnek köszönhető, hogy 1915 őszére megszületett a megállapodás. Tisza ugyanis úgy vélte, hogy e jelképek fokozhatják a harci kedvet, valamint

a kisebb és nagyobb közösségek összetartozásának tudatát: „Nagyon régóta foglalkozom ezzel a kérdéssel, tudva, éppen az ilyen dolgok milyen nagy helyt foglalnak el a néplélekben.”²⁴ Meggyőződését sikerült átültetnie a világháborús erőfeszítések közepette az agg uralkodóba is, aki úgy nyilatkozott, hogy szeretné ezúttal átfogó módon rendezni e kérdést. Tiszának sikerült elfogadtatnia Ferenc Józseffel a dualizmus és a paritás jegyében, hogy a kétfejű sas kizárólag az osztrák birodalomfél címerében szerepeljen, valamint hogy a magyar címer és a nemzeti színek azonos rangban jelenjenek meg a közös felségjelvényeken. Az osztrák politikusok és jogtudósok lényegében kész tényekkel szembesültek, és e koncepción már csak kisebb változtatásokat tudtak elérni. A heraldikai kérdések megoldása után azonban ismét előkerültek az elnevezésbeli problémák. Tisza ugyanis kínosan vigyázott arra, hogy elkerülje a magyar ellenzék szokásos közjogi ellenvetéseit: „tág teret nyitnánk beláthatatlan közjogi szörszálhasogatásoknak annak a kérdésnek felvetésével, hogy ez a közös címer a monarchiának vagy a monarchia két államának közös címere-e?”²⁵ Ezzel azonban részben engedett ellenfelei érveinek, amellyel módszeresen elbizonytalanították a kiegyezési törvények korábbi értelmezését. Hiába érvelt a külügyminiszter és az osztrák miniszterelnök azzal, hogy ha törvényesen szabad beszélni Osztrák–Magyar Monarchiáról, akkor annak paritásos jelvényét is néven lehet nevezni,²⁶ Tisza ragaszkodott a körülményesebb megfogalmazáshoz. Maga tisztázta a Monarchia külügyminiszterével az új katonai zászlók méretét és az azt szegélyező nemzeti színű háromszögek pontos elhelyezését – mindezt a világháború második évének hadi és politikai eseményei közepette.²⁷

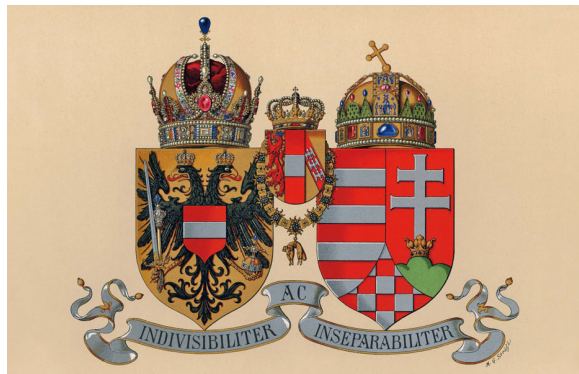
Az 1915. október 11-én kibocsátott uralkodói kézirat, illetve az azt követő kormányrendelet végül az „osztrák–magyar monarchia közös intézményeinek használatára szolgáló címer tárgyában” tartalmazott intézkedéseket.²⁸ A rendelet mintegy öt oldalon keresztül ismertette a közös intézmények, tehát nem a monarchia egésze, hanem pusztán a két állam közös szervei hivatali, úgynevezett közép címereinek, illetve egyszerűsített kiscímereinek közjogilag pontos leírását. A közép címerben az Osztrák Csá-

szárság és a Magyar Királyság önálló, koronás címerpajzsát a Habsburgok dinasztikus címere, valamint az uralkodó által adományozható legfontosabb három érdemrend kötötte össze. A címereket alul a Pragmatica Sanctio „indivisibiliter ac inseparabiliter” jelmondata – mint az 1867-ben létrejött közjogi rendszer fundamentuma – fogta össze.

Az uralkodó ugyanazon nap kibocsátott hadi- és hajóhadparancsában elrendelte a hadsereg jelvényeinek évtizedek óta várt átalakítását is. Ettől kezdve a katonai zászlók egyik oldalán a közös kiscímert, a másik oldalán pedig az uralkodó monogramját, valamint a császári és királyi koronát kellett ábrázolni. A zászló alapszíne a korábbi sárga helyett fehér lett, és váltakozva fekete-sárga és vörös-fehér-zöld háromszögek szegélyezték. A lobogóknak csak fokoza-

Az új, közös közép címer, 1915-től

Az új, közös kiscímer horvát színekkel, 1916-tól

tos lecserélését írta elő az uralkodó. A hadihajóknál azonban ettől eltérő – és az ellenzék által kifogásolt – módon nem engedélyezte a magyar trikolórt, helyette a dinasztikus címer mellett az „ősi magyar vörös-fehér címer” szerepelt (azaz, vizuálisan ez csekély változtatást jelentett).

Az előzmények ismeretében nem lepődhetünk meg azon, hogy a szimbolikus kérdések ezt követően sem kerültek nyugvópontra. Egyrészt azért, mert a horvát politikusok joggal vetették fel, hogy kiemelt közjogi állásuk ellenére nemzeti szimbólumaik nem kaptak helyet a közös kiscímeren. A magyar országgyűlés az 1916. évi XV. törvénycikk elfogadásával úgy rendezte a kérdést, hogy a kiscímerben található magyar címerpajzson helyet szorított a horvát színeknek. Másrészt a tudományos köntösbe bújtatott közjogi polémia is tovább folytatódott az osztrák és magyar folyóiratok hasábjain. Az osztrák közjogászok zömét ugyanis váratlanul érte Tisza István akciójának sikere, és értetlenséggel fogadták az 1915. októberi uralkodói kéziratot. „A császári kézirat a címerkérdésről megjelent, de senki sem érti, hogy ennek miért kellett megtörténnie. Véleményem szerint államjogilag kicsi a jelentősége. Ausztria, amely ezáltal hivatalosan létrejött, csupán a februári alkotmány alapján álló királyságok és országok foglalatára marad. Kétlem, hogy a magyar urak a kettős zászlót, amelyet egyik felén a kétféjű sassal túl gyakran fúj majd a szemeik elé a szél, különös lelkesedéssel fogják fogadni. Az egész dolog semmi több egy kipukkadtt félhivatalos buboréknál!” – írta például naplójába Joseph Redlich osztrák közjogász és politikus.²⁹

A vita ezúttal a címereket összefogó és a feloszthatatlan és elválaszthatatlan együttbirtoklásra utaló szavak, tágabban pedig a teljes Pragmatica Sanctio közjogi értelmezése körül bontakozott ki. Anélkül, hogy részletesebben ismertetnénk a vitát, jelezzük, hogy az osztrák felfogás szerint a föloszthatatlanság és szétválaszthatatlanság elve lényegében kizárja a Monarchiától független államiságok létét. Ennek megfelelően a Lajtán túl az osztrák örökös tartományok örökösödési rendjét szabályozó 1713-as uralkodói rendelkezések kiadásának 200. évfordulójáról összbirodalmi szelvényben emlékeztek meg például a polgári és katonai

iskolák ünnepein.³⁰ Az 1915-re megalkotott közös címer paritásos szimbolikájával valójában ezt a felfogást kérdőjelezte meg. Az osztrák közjogászok épp ezért egyfelől megpróbálták kisebbsíteni a változtatás jelentőségét, másfelől pedig a címer alatt elhelyezett szalag szövegébe kapaszkodva igyekeztek továbbra is az összmonarchia koncepciója mellett kitartani.

A magyar kormány válaszlépésként egy szakértői testületet állított fel, melynek feladata az lett volna, hogy a magyar törvényhozás által becikkelyezett örökösödési törvények – melyek kimondták Magyarország alkotmányos viszonyainak változatlan megőrzését is – 200. évfordulójára, 1923-ra állítson össze egy reprezentatív művet. A kormány bevallott célja ugyanis az volt, hogy „az osztrák *pragmatica sanction*ak ezt a hivatalos jellegű és a magyar u.n. *pragmatica sanctio* jelentőségét elhomályosító ünneplését a [...] magyar *pragmatica sanctio* kétszáz éves évfordulójának megünneplésével ellensúlyozza”.³¹ A bizottság el is kezdte a külföldi és a magyar levéltári anyag összegyűjtését, bevonva a munkálatokba a korszak vezető hazai történészeit és közjogászait, valamint a fiatal generáció jeles képviselőit. A világháború eseményei és a Monarchia összeomlása azonban megakadályozta a válaszkiadvány elkészülését.³²

A címerkérdéshez visszatérve, akadt olyan a magyar tudósok közül, aki feltételelesen elismerte az osztrák kritikákra válaszul, hogy az új címer inkább perszonáluniós kapcsolatra utal, ám a közös ügyi kapcsolat ennél pontosabb megjelenítése „túlhajtott részletezés” lenne csupán, ráadásul elhomályosítaná a paritásos dualizmust és a két állam szuverenitását.³³ Wlassics Gyula akadémikus, a közjogi viták aktív szereplője az osztrák kollégáknak címzett válaszában azt javasolta, hogy a további tudományos csatározások helyett – tudomásul véve az uralkodói elhatározást – a közös feladat immár a „két állam törvényes önállóságának *loyalis* elismerésében” „keresni az erőforrást”. A cél pedig egyfajta összetartozás-érzés megteremtése lehetne: „Ausztria és Magyarország között a lelki összhangnak oly bensőségesnek kell lenni, hogy ez a harmónia a két állam állandó néplelki sajátságává fejlődjék.” Ehhez azonban a Lajtán innen és túl még sok akadémikoskodást kell legyőz-

ni az iskolai tankönyvektől a közjogi irodalomig, a kis községektől a kormányokig és parlamentekig – fogalmazta meg reményét 1916-os írásában.³⁴

Akadémikus társa, Polner Ödön egyetemi tanár, aki éveken keresztül tagja volt a kormányzati címerbizottságnak és helyet kapott a Pragmatica Sanctio évfordulóját előkészítő grémiumban is, egészen másként vélekedett a két állam lehetséges harmóniájáról és munkájuk értelméről: „alig telt el három év, s a feloszthatatlannak és elválaszthatatlannak minősített kapcsolat szétvált és feloszlott annak tanúságaként, hogy természetellenes kapcsolatokat erőltetett magyarázatokkal és erőszakos eszközökkel összetartani nem lehet.”³⁵

A kettős monarchia intézményeinek reprezentációja

A delegációk

Amikor a Monarchiáról készült legújabb angolszász monográfiák a monarchiatudat fokozatos kifermődésével mellett érvelnek, rendszerint a közös bürokráciát és a hadsereget, illetve a *Kronprinzenwerk* tiszteletre méltó vállalkozását említik példaként.³⁶

Csak hogy az új politikai berendezkedést jelképező hatalmi intézmények központja továbbra is döntően Bécsben volt, még hozzá rendszerint a korábban is kormányzati célokra használt császári épületekben, a változás tehát legfeljebb a feliratokban volt észrevehető. Budapesten azonban még ennyire sem hagyott nyomot a dualista berendezkedés, hiszen a Béccsel azonos közjogi rangra emelkedő székesfőváros a századfordulón éppen a nemzetállami reprezentáció kialakításán fáradozott az országgyűlés monumentális palotájának és több honi minisztérium új épületének a felhúzásával. A közös intézmények közül láthatóvá lényegében csak az osztrák delegáció 1894-ben elkészült kétemeletes palotája, valamint az Osztrák–Magyar Bank magyarországi székháza vált.

A delegációk a kiegyezési közjogi szisztéma, azaz a dualizmus hamisítatlan „találmányai” voltak. Az 1867. évi XII. törvénycikk értelmében minden második évben a magyar főváros biztosított helyet a Monarchia közös költségvetését jóváhagyó két 60-60 fős parlamenti küldöttség tanácskozásának (32. §). Az osztrák és a magyar bizottság azonban – a látogatást is kerülendő egy valamiféle közös törvényhozásnak – szigorúan külön tanácskozott (35. §), még földrajzilag is meglehetősen távol egymástól: a ma-

Bécs 1900 körül

gyarok rendszerint a Nemzeti Múzeumban, az osztrák küldöttek pedig az Akadémián ülészetek, majd átmeneti megoldásként a Hungária Szálló termeit bérelték ki. Az alkotmányos közösség reprezentálása szempontjából méltatlan helyzetet végül az oldotta meg, hogy a századfordulón az osztrák fél felépítette saját palotáját Budapesten, amely az Akadémia utca 17. alatt állt.³⁷ A tárgyalások idején itt helyezték el a gyorsírókat, a sajtó képviselőit és a kiszolgáló személyzetet is. Hamarosán kiderült, hogy még ez az épület is szűkös, ám bővítésére már nem került sor. A magyar delegáció 1903 után már az új Országházban tartotta értekezleteit.³⁸

Igen hamar világossá vált, hogy a törvényi elveket és a politika gyakorlati szempontjait összhangba kell hozni egymással, mert egyes vitás vagy kényes (katonai, költségvetési) kérdéseket pusztán szikár üzenetváltásokkal nem lehetett elsimítani. Éppen ezért szükség volt a két fél informális találkozóira is. A feszültségeket általában egészen szűk körű ebédeken simították el, melyekre csak a küldöttségek meghatározó tagjai voltak hivatalosak. Emellett azonban általában sor került a két delegáció egészének az összejöveteleire is. A közös ebédek, vacsorák, finom francia pezsgővel és cigányzenével, valamint a kulturális

programok (például opera-, színházlátogatások, hajókirándulás a Dunán) egyrészt tehát közvetlen politikai célokat szolgáltak, másrészt a kölcsönös bizalmatlanság oldását célozták, végül, de egyáltalán nem utolsósorban olyan reprezentációs alkalmat jelentettek, melyekkel a magyar politikusok a dualista paritás jegyében Budapest birodalmi székváros jellegét kívánták tudatosítani, demonstrálni. „A Birodalmi Tanács delegációja a másik birodalomfél fővárosában különlegesen szívélyes fogadtatásra talált. Ami az idegenek vendéglátását illeti, ahhoz a magyarok ősidők óta igen jól értenek. Emellett azonban természetesen mindabban, amit a bécsi delegáció tagjainak mutattak és kínáltak, egy kis sovinizmus is szerepet játszott.

A magyarokat bizonyára az a szándék is vezérelte, hogy megmutassák osztrák szövetségüknek, hogy Budapest magában hordoz min-

*A Nagykörút Budapesten
1890 körül*

kelléket, ami őt egy nagyvárossá teszi” – idézte fel élményeit egy osztrák szemtanú.³⁹ Mindez persze csak időlegesen sikerülhetett: a delegációk, valamint a közös miniszterek és hivatalnokaik mindössze néhány hétre költöztek le Bécsből a magyar fővárosba. Működésük pedig többnyire rejtve maradt a polgárok előtt.

Közös bank és pénz

Az Osztrák–Magyar Bank – az osztrák bankmonopólium lejárta után – 1878-ban kezdte meg paritásos működését. A pénzintézet élén a kormányzó állt, akit az osztrák és magyar pénzügyminiszter javaslatára az uralkodó nevezett ki. A kormányzói tisztséget felváltva magyar és osztrák állampolgár töltötte be. Magyar személy először 1892-ben kapott kinevezést a bank élére, Kautz Gyula addigi alkormányzó személyében. A bank magyarországi központja a századfordulóig a József (nádor) téren működött, 1905-ben azonban felépült Alpár Ignác tervei alapján reprezentatív palotája a Szabadság téren. A főváros e teret szánta a hazai pénzügyi élet új központjának, hiszen szintén itt áll a tőzsde palotája, valamint számos más bank és gazdasági társaság székháza. A vidéki lakosság számára az Osztrák–Magyar Bank fiókhálózatát jelentették meg a kiegyezéssel létrejött államközösséget. Az első világháború kitöréséig 42 magyarországi városban létesített fiókhálózatot a bank, rendszerint új építési beruházás keretében.⁴⁰

A birodalom mindkét felében azonos volt a fizetőeszköz, melyet az Osztrák–Magyar Bank bocsátott ki. A fémpenzeken Ferenc József uralkodói profilképe, valamint a Magyar Királyságban vert forintérméken a többször pontosított magyar kiscím, míg az úgynevezett ausztriai vereteken az Osztrák Császárság kiscímere volt látható, a századfordulótól pedig jellemzően a császári, illetve királyi korona. A pénzérmékkel ellentétben a papírpénzek formátumán tükröződött a duális államszerkezet. A bankjegyek ugyanis a Lajtán innen és túl azonos megjelenésűek voltak, egyik oldalukon magyar, másik oldalukon azzal megegyező német feliratokkal. A közös bank létesítését kimondó 1878. évi XXV. törvénycikk elő-

Az Osztrák–Magyar Bank 1905 körül

írta továbbá, hogy „az osztrák–magyar monarchia címerét” is szerepeltetni kell a papírpénzekben. Mint hosszabban ismertettük, e törvényi rendelkezés betartása komoly közjogi és heraldikai akadályokba ütközött, ezért végrehajtását felfüggesztették (vö. 1880. évi XIII. törvénycikk). A századforduló előtt ezért a bankjegyeken állami felségjelvény nem, csak az uralkodó profilja volt látható.⁴¹ A forintot (gulden) 1892-ben felváltó pénznem, a korona esetében viszont a papírpénzek egyik oldalán a birodalmi kiscímert, a másikon pedig a magyar közép címet ábrázolták (viszont az uralkodó képmása eltűnt). Ugyancsak ekkortól figyelhető meg, hogy a német feliratok mellett az adott címlet értékét a császári tartományokban élő minden etnikum nyelvén feltüntették, a magyar bankjegyzoldal viszont továbbra is egynyelvű maradt.

Az „összes hadsereg”

A közjogi kiegyezést rögzítő törvény (1867. évi XII. törvénycikk) elismerte az uralkodó kizárólagos, tehát miniszteri ellenjegyzéshez nem kötött jogát a hadsereg „egységes vezérletére, vezényletére és bel-szervezetére” (11. §), azaz a haderő belső életének a szabályozására és operatív irányítására. A magyar országgyűlés ellenőrző szerepe lényegében a működés keretfeltételeinek, azaz a hadügyi kiadások mértékének, valamint az éves újonclétszám nagyságának

Ezerkoronás bankjegy két oldala 1902-ből

és a szolgálati idő hosszának a meghatározására korlátozódott. A magyar politikai vezetésnek azonban hosszú tárgyalások nyomán sikerült elérnie a magyar honvédség felállítását, amely az „összes hadsereg kiegészítő része” lett, költségeit pedig a magyar állam fedezte.

Az ország védelmi rendszerét szabályozó 1868. évi XL. törvénycikk három szintet hozott létre: (1) a császári és királyi közös hadsereget és haditengerészetet, amelyet tízévenként meghatározott arányban az osztrák és a magyar állam együttesen finanszírozott; (2) az előbbit támogató, de a belső rend fenntartására is bevetendő honvédséget (részletesebben az 1868. évi XLI. törvénycikk szabályozta), (3) valamint a rendkívüli háborús helyzetekben alkalmazható népfelkelést (1868. évi XLII. törvénycikk). A cislajtán tartományok hármas védelmi rendszerét hason-

lóképpen szabályozták (a két alsóbb szint elnevezése a Landwehr és a Landsturm volt). A törvény az általános és személyes hadkötelezettség elvét mondta ki, és a 20. életévüket betöltött férfiakat három-, később kétéves sorhadi és további hétéves tartalékos szolgálatra kötelezte a közös hadseregben.⁴²

1868-ban a Monarchia haderejének hadi létszámát 1 millió főben határozták meg, amelyből 800 ezren a közös hadseregben (ebből 329 ezren Magyarországról besorozva), 115 ezren az osztrák Landwehrben, 80 ezren pedig a magyar honvédségben szolgáltak. A „boldog békeidők” évtizedei során azonban ennél jóval kevesebb katona szolgált ténylegesen: a szárazföldi haderő békelétszáma az első világháború küszöbén 450 ezer fő volt.

A közös hadsereg ezredeinek vezényleti és szolgálati nyelve egységesen a német volt, de a Magyar Királyság területén állomásozó ezredeknél ezt a nyelvet rendszerint csak az adminisztrációban használták, valamint a néhány tucatnyi vezényszó hangzott el németül. A mindennapi érintkezésben azonban, ha az ugyanazon etnikumhoz tartozó katonák létszáma elérte az ezred állományának 20 százalékát, akkor az ő nyelvük is használható volt, mert így próbálták minél hatékonyabbá tenni a katonák gyakorlati kiképzését. A soknemzetiségű Magyarországon nem számított ritkaságnak egy ezreden belül akár három vagy négy különböző etnikum és nyelv sem. Ugyanakkor az is előfordult – különösen az erdélyi sorozású ezredeknél –, hogy a Magyar Királyság területén a kötelező német nyelv mellett csak valamelyik nem magyar etnikum (jellemzően a román) anyanyelvét lehetett hivatalosan használni a laktanya falain belül, tehát az államnyelvet nem.⁴³

Ferenc József és környezete, miként azt a dualizmus évtizedei során többször egyértelművé tette, a közös hadsereg nemzetek feletti, dinasztiahöz hű és az összbírodalom védelmét szolgáló fegyveres testületként tekintett, amelynek egységes szellemét és erejét nem bonthatja meg semmiféle különállás. Ezzel szemben a magyar ellenzék idegen testként, abszolutista maradványként szólt a közös hadseregről.

Az ellenzék és nyomában a magyar közjogtudósok egy csoportja megkérdőjelezte az uralkodó kato-

nai felségjogait, továbbá a paritás elvét hangoztatva a hadsereg nemzeti jellegét kívánta erősíteni a Magyar Királyság területén, például a magyar nyelv kötelező használatával vagy a nemzeti színek alkalmazásával. Álláspontjuk szerint a kiegyezés nem kétoldalú szerződés, hanem olyan törvény, amely egyoldalúan, a parlamenti többség akaratából módosítható, sőt a jogilag korlátlan törvényhozás a királlyal együtt birtokolja a teljes szuverenitást, ami az uralkodó kizárólagos (rezervált) jogainak tagadását jelentette. Az alkotmányos monarchia helyett tehát már a parlamentáris kormányzás modelljét látták bele az 1867. évi XII. törvénycikkbe. A kiegyezés szövege lényegében ekkor vált végleg bizonytalanná. A politikusi beszédekben, majd pedig a jogászai szövegekben egyre gyakrabban bukkant fel az állam szó, amely a magyarság szupremácia- és szuverenitásigényének a kifejezője lett egy soknemzetiségű birodalomban.⁴⁴

E markáns felfogásbeli különbség hosszú időszakokra képes volt megbénítani a dualista politikai rendszer kompromisszumokra épülő működését. A budapesti és a bécsi parlament a századfordulón – részben eltérő okokból, de – egyaránt hangos volt a kormányellenes erők tiltakozásától, botránypolitizálásától. Mindez pedig jelentősen késleltette azokat a hadseregfejlesztési reformokat, melyeket a háborúra készülődő többi európai nagyhatalom már bevezetett.

Felfokozott politikai időszakokban több incidensre is sor került a közös hadsereg tisztjei és az ellenzéki érzelmi újságírók, egyetemisták, politikusok között például egy-egy katonai koszorúzás, provokatív újságcikk vagy éppen a császári himnusz eljátszása kapcsán. Ezen eseteket a sajtó hajlamos volt felnagyítani és botrányná dagasztani, amelyek hosszú hetekig lázban tartották a szenzációkra fogékony és nemzeti érzésekkel átitatott közvéleményt. Úgy tűnik az adatok fényében, hogy az 1880-as évek kezdetétől sűrűsödtek meg az ehhez hasonló konfliktusok. Ilyen volt például a függetlenségi párti Bartha Miklós esete, aki a frissen alapított kolozsvári *Ellenzék* című lap szerkesztőjeként keveredett véres ellentétbe a közös hadsereg két tisztjével. A lap kifogásolta a közös hadsereg osztrák tisztjeinek a magyar

A k. u. k. hadsereg tiszti egyenruhái, 1896

A magyar honvédség egyenruhái 1873 körül

nemzeti érzéseket állítólagosan sértő magatartását. A szóban forgó tisztek hamarosan felkeresték a szerkesztőséget, ahol némi szóváltás után összekaszabolták Barthát. Az ellenzéki újságíró szerencsésen felépült a mintegy kéttucatnyi vágásos sérüléséből, sőt egy évvel később fölényesen megnyerte a képviselőválasztást Kolozsvárott, lapja pedig 65 évfolyamot ért meg. A két osztrák tisztet lefokozták, és másik állomáshelyre vezényelték, ám végül egy hónapi lak-tanyafogsággal megúszták az ügyet.⁴⁵

Egy évvel az iménti esemény után egy fővárosi eset váltott ki országos visszhangot. A Budapesten állomásozó műszaki alakulat osztrák századosa egy vendéglői ebéd során azzal a kérdéssel provokálta

magyar tisztársát, hogy Ferenc József parancsára vajon használná-e fegyverét a magyar alkotmány és a lakosság ellen. A magyar hadnagy kikényszerített válaszában a hazaszeretetet az uralkodó iránti lojalitás fölébe helyezte, mire felettese feljelentette őt. Az ügy vége az lett, hogy a katonai becsületbíróság a magyar hadnagyot megfosztotta tiszti rangjától.⁴⁶ A magyar közvélemény természetesen heves tiltakozással fogadta a döntést, az ellenzék pedig díszkardot csináltatott a magyar hadnagynak, továbbá petíciós mozgalmat indított a törvényhatóságok körben, amelyhez immár kormánypárti városok és vármegyék is csatlakoztak. „Fájdalmasan esik tapasztalnunk, hogy nemzetiségünk s alkotmányunk iránti köteles tisztelet a közös hadsereg tisztikarának igen sok tagjainál éppen nem tapasztalható, sőt inkább azon sajnos körülményről kell meggyőződést szerezni, hogy ezen nemzetünk és alkotmányunk védelmére hivatott tiszti testület számos tagjai elfogult fajgyűlöletüknél fogva a magyar nemzet és alkotmány iránt nem csak, hogy ellenszenvvel viselkednek, hanem ezen ellenszenvből folyó mély gyűlöletüknek a polgárság irányában minden alkalommal kifejezést adni sem átallanak” – írta például Bereg megye a képviselőházhoz intézett feliratában.⁴⁷ Az önkormányzatok elsősorban a tisztképző intézetek oktatási programjának átalakítását és az elavult szolgálati szabályzatok felülvizsgálását kérték, valamint javasolták „a hadseregnek a Monarchia mindkét államában törvényesen fennálló alkotmányra” való felésketését (Somogy vármegye). Mindennek pedig az a célja, hogy „a katona alkotmány és hazaszereteten nőjön fel, őt a vezényszó rideg teljesítésén kívül mint embert alkotmányos kötelemeinek felismerésére kell vezetni” (Szatmárnémeti).

„Nem vesszük le a kalapot, kedves osztrák ármádia, ha nyolcvanezer rezes bandát állítanak elénk s mind a nyolcvanezer a Gotterhaltét harsogja. Föltett kalappal, gyűlölettel, undorral kiáltjuk önök felé, voltaképpen nem is önök felé, mert önök csak *eszközök*, hanem az önöket elbutító rendszer felé: Most már *tessék megállni vagy ütni!* Nem tűrjük tovább, hogy gyalázzanak, pofozzanak bennünket azok, akiket mi tartunk, mi tűrünk, mi öltöztetünk cifra

ruhába s akik a mi adófilléreinkből játszhatják végig az életüket. [...] Nem vesszük le a kalapot soha többet, tiszt urak. Ha kell, a lábunkkal tiporjuk és tapossuk ki azt, ami haladó, modern életünkbe rekedt, darab középkort, amit militarizmusnak neveznek. Svarcgelb bábuk, cifra osztrák generális urak, megtudjuk és meg fogjuk önökkel értetni, hogy ez az ország itt Magyarország s itt mi vagyunk az urak: dolgozó polgárok” – írta például Ady nagy hévvel 1902-ben egy újabb botrány kapcsán,⁴⁸ amely ezúttal abból támadt, hogy egy újságíró, aki tartalékos tiszt is volt, nem vette le a kalapját a császári himnusz eljátszásakor a hadapródiskolában tartott ünnepélyen. A büntetés ebben az esetben is a tiszti rangtól való megfosztás volt.⁴⁹ Ugyancsak rontotta a közös hadsereg megítélését, hogy nagyobb tüntetések vagy zavargások esetén a kormányzat a belső rend helyreállítására szintén a császári és királyi alakulatokat vette igénybe, tehát rendszerint nem a honvédség került szembe a polgári lakossággal.

A felsorolást hasonló ügyekkel (lásd például a párbajokat) még lehetne folytatni. Mindazonáltal, ha nemcsak a botrányokra figyelünk – amelyeket számosságuk ellenére mégiscsak rendkívüli eseményeknek kell tekintenünk a dualizmus öt évtizedes története során –, hanem a civil társadalom és a közös hadsereg mindennapos együttélésére is pillantást vetünk, árnyaltabb képet kaphatunk.

A közös intézmények közül – a papírpénz mellett – minden bizonnyal a k. u. k. hadsereg volt leginkább jelen az állampolgárok életében. Évről évre fiatal férfiak tízezrei vonultak be a Magyar Királyság területéről, hogy megkapják kötelező sorkatonai kiképzésüket, és hogy keresztülmenjenek egy három, majd két évig tartó szocializációs folyamaton, amely során elsajátították a kötelességtudatot, átértékelték a bajtársiasság eszméjét és a soknyelvű, sokvallású hadsereg keretei között valamelyest megismerkedhettek a birodalmi összetartozás érzésével is.⁵⁰ Mindez természetesen a tisztikarra különösen igaz volt, melyben a magyar etnikum aránya enyhe emelkedést mutat: a hivatalos statisztikák szerint a 19. század végén a magyar tisztek aránya nem érte el a 8 százalékot, az 1910-es évek elején viszont már megkö-

zelítette a 11 százalékot. Ugyanakkor a tartalékos tisztek között a magyarok aránya 24 százalék körül mozgott a századfordulón (ennek előfeltétele a középiskolai végzettség, az egyéves önkéntes szolgálat és a sikeres tartalékos tiszti vizsga volt).⁵¹

Az 1883 kezdetétől életbe lépett változtatásoknak köszönhetően az ezredeknek állandó hadkiegészítési körzetük lett, és gyakrabban is állomásoztak toborzási körzetükben. Továbbá Magyarországról a katonákat csak magyarországi ezredekbe lehetett besorozni, a katonai vezetés pedig törekedett arra, hogy a Magyar Királyság határain belül állomásoztassa azokat. E változtatások hatására ugyan csökkent a Monarchia megismerésének lehetősége, de az intézkedés egyben mérsékelte a hadsereg működési költségeit, továbbá javította az ezredek és a helyi lakosság viszonyát, hiszen tartósabb kapcsolat alakulhatott ki a katonák és az adott település között, ráadásul a régióból került ki az ezred legénysége is.⁵²

A közös hadsereg tisztikarának életkörülményei (fizetésük, lakhatásuk) fokozatosan javult a kiegyezést követő évtizedekben, és növekedett presztízsük is a társadalomban; mint említettük, egyre többen találták vonzónak – átmenetileg vagy életreszólóan – ezt a hivatást. Ugyancsak erre utal, hogy az aktív katonatisztek 30-40 százaléka kötött házasságot, a családalapítás pedig elősegítette beilleszkedésüket a helyi társadalomba.⁵³

A magyar történettudomány mind- eddig nem szentelt különösebb figyelmet azoknak az egyesületeknek, amelyeket a közös hadsereg kiszolgált tagjai hoztak létre. E veteránszervezetek – melyeket magyar nyelven rendszerint hadastyánegyleteknek neveztek – célja alapvetően az önszegélyezés volt (például betegség vagy halál esetén anyagi támogatás nyújtása), de az alapszabályokban hangsúlyosan megjelenik az uralkodó iránti hűség és a bajtársiasság érzésének ápolása is. „Az egylet célja terjesztetni és ápolni a becsületes szel-

A magyar újoncok Bécsbe érkezése. Vasárnapi Ujság, 1875. március 28.

lemet, amely a császári királyi közös hadsereget lelkesíti, és a minden veterán által jól ismert katonai erényeket, u. m. hűség és ragaszkodás a királyhoz és hazához, becsületesség, feddhetetlenség és az előjárók és törvények iránti tisztelet; bajtársi szeretet és egyetértés, rend, mértékletesség és pontosság a kötelességek teljesítésében stb. Ezen erények és tulajdonságok szorgalmas ápolása által a veterán a társadalom egy és hasznos tagja lesz és marad” – fogalmazott egy Vas megyei egylet alapszabálya.⁵⁴ „A király és a haza iránti szeretetet a tényleg szolgálatban állott hadastyánok és az állampolgárok között cultiválni és terjesztetni” – szölte a fővárosi székhelyű hadastyánegylet szabályzata.⁵⁵

A hadsereg szocializációs és öntudatformáló hatásáról, a párhuzamos identitások, azaz a bajtársi közösség, illetve a kis- és a nagyhaza iránti kötődés kialakulásának a lehetőségéről szól a budapesti hadastyánszervezet lapjának egy írása: „A hadastyán, ha egyszer kilépett a tényleges szolgálatból s bajtársaival a hadastyánok táborába lép, fontos, egész életére nézve lényeges methamorphozison esik keresztül. A tényleges hadi szolgálat előtt ugyanis kizárólag a magyar állam honpolgára volt. Midőn szolgálatba lépett, akkor a zászló becsületének ügye foglalta el

Ferenc Ferdinánd főhercegről elnevezett hadastyánegylet emlékérmé, 1899

keblében a főhelyet, s az egész monarchiát egyenlően szolgáló bajnökká lett. Kinek életében nem volna ez fontos mozzanat, ki ne érezte volna a változást, mely testében és lelkében e nagy esemény folytán beállott? Majd hosszú idő múlva kivetkőzik bajnoki egyenruhájából s polgári állású társai közé jut ismét, kik között ismét egy szűkebb haza fiának érzi magát s feltámad lelkében a röghöz való ragaszkodás, a szülőföld szeretete. Ez a második nagy változás a harcfi életében, mely a katonát ismét polgárrá teszi. De a békés és háborús szolgálatban átélt viszontagságok, örömök és fájdalmak annyira összefűzték őt Mars fiaival, hogy többé nem képes emlékéből az átélt események emlékeit kiírtani.”⁵⁶ Ugyanakkor a monarchikus összetartozás, a nagyobb haza iránt érzett lojalitás határait világosan jelzi, hogy német és magyar nyelven megjelenő lapjaik hasábjain az önálló, nemzeti keretekben való szervezkedés igénye fogalmazódik meg: „Közös fejedelmünket a múltban épp oly hűn és teljes szívből szolgáltuk, mint osztrák bajtársaink, így jogosultak vagyunk arra, hogy saját bánatunkat és örömlünket önállóan viseljük s jólétünket függetlenül előmozdítsuk. Semmiképp sem legyen azonban ezek alatt az értve, hogy osztrák bajtársaink iránt ellenszenvvel volnánk s hogy nem lennénk részvétellel az ő ügyeik iránt.”⁵⁷

A veteránszervezetek általában augusztus 20-án és Ferenc József születésnapján, valamint egyéb alkalmakkor (például egyházi ünnepeken, egyleti évfordulókon) az adott település utcáin katonazenés felvonulást tartottak, illetve elhunyt tagjaik temetésén vettek részt testületileg, amely eseményeken az egyesület által készített egyenruhában és egyleti zászlóikkal jelentek meg. A tehetősebb veteránszervezetek emlékérmeket is verettek, továbbá részt vettek a Monarchia Lajtán túli egyesületeinek a felvonulásain. A Baranya megyei szervezet például működésének negyedszázados évfordulóján egész napos programot rendezett Pécsen, együttműködve a város más

(civil) egyesületeivel. Az ünnepi istentiszteletet és a felvonulást követően a polgári lakosság szórakoztatására az angol-búr háború egy-egy jelenetét adták elő, illetve a katonáélet tipikus mozzanatait jelenítették meg élőképek formájában: az újonc bevonulását, a kaszárnyai életet, a csatatérre elvonulást, a közkatona búcsúját menyasszonyától, a visszatérést a harcterről, a leszerelést és a hadastyánok verbuválását. A zenét az egylet zenekara, valamint egy tiroli katonazenekar szolgáltatta. Az eseményt közös vacsora és utcabál zárta.⁵⁸

A közös hadsereghez köthető egyesületek nemcsak a polgári lakossággal igyekeztek jó kapcsolatokat kialakítani, de többségük nyitott volt a 48-as honvédek irányában is. Több alapszabályban szerepel, hogy a szabadságharc honvédei is csatlakozhatnak az egyesülethez. A pécsi veteránegyletet egy ideig egy 48-as honvéd vezette, a Vas megyeiek pedig részt vettek például a körmenői Kossuth-szobor avatásán.⁵⁹

A tíz évvel a közös hadsereg létrejötte után, 1878-ban készült országos egyesületi statisztika mindössze 13 hadastyánegyletet sorol fel, a szervezetek taglétszámát pedig – a pártolótagokkal együtt – összesen 3015 főben adja meg a kimutatás.⁶⁰ Az évtizedek során azonban a számuk és tagságuk minden

bizonytal gyarapodott, hiszen egyre többen estek át a közös hadsereg formáló hatásán. Ugyanakkor beszédes, hogy a fővároson kívül a statisztika szerint csak a Dunától nyugatra elhelyezkedő és németek által is jelentősebb számban lakott településeken jöttek létre veteránszervezetek. Tudomásunk van róla, hogy a századfordulón már a Bánságban és Erdélyben is működtek hadastyánegyesületek, ám úgy tűnik, hogy a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl továbbra is érintetlen maradt. A cislajtán területeken virágzó katonai kultúra és élénk egyesületi élet – az osztrák

A Pécsi Veterán Segélyzők és a Baranyai Hadastyán Egylet díszéreme, 1900-as évek

tartományokban 1880-ban már minimum 883 veteránszervezet létezett, a korszak végére pedig számuk legalább megháromszorozódott⁶¹ – tehát csak lassan terjedt át a Magyar Királyság területére, és úgy tűnik, hogy a túlnyomó részben magyar etnikumú ezredek és települések nem voltak fogékonyak az ilyen típusú önszerveződésekre. Adataink szerint kellő előfizető híján az egyleti lapok is hamar megszűntek és a több alkalommal szorgalmazott országos hadastyánszövetség terve sem valósult meg.

Nemzetközi porondon

A Monarchia önreprezentációja kapcsán a világkiállításokon való részvételtől is érdemes röviden szólnunk. Ha jobban megvizsgáljuk a kiállítások történetét, akkor abban inkább az elkülönülés szándéka, Ausztria és Magyarország önállóságának hangsúlyozása érhető tetten. A kiegyezést követően lényegében csak 1878-ban állított ki a Monarchia mindkét fele közös, egy minden nemzeti jelleget nélkülöző, neoreneszánsz csarnokban. 1873-ban viszont a bécsi világkiállítást Ausztria önállóan rendezte, ahová Magyarországot a többi külföldi állammal együtt hívták meg. Az 1900-as párizsi kiállítást pedig Magyarország a nemzeti különállás („erős faji jelleg”) és az önálló magyar állam reprezentációjára használta fel, az ezeréves múltat hangsúlyozó történeti tárlat pedig az európai nagyhatalmi legitimáció igényét fejezte ki. Érdekesség még, hogy a kiegyezés közelgő 50. évfordulója kapcsán megfogalmazódott egy magyar világkiállítás terve is 1917-re, amely ugyancsak az önálló államiság, valamint az ország kulturális és gazdasági fejlettségét hirdette volna, de paradox módon a társadalom számára „bizonyíthatná azt is, hogy helyes úton járunk, és hogy nem volna célszerű a közjogi alapot mint valami ruhadarabot máról holnapra ötletszerűleg kicserélni”.⁶²

Meglehetősen hasonlóan alakult az Osztrák-Magyar Monarchia versenyzőinek részvétele az újkori olimpiai játékokon. A fokozatosan emelkedő presztízsű nemzetközi sportversenyen Magyarország a kezdetektől részt vett, méghozzá saját nemzeti színeiben. Sőt, Ausztria mellett önállóan jelent

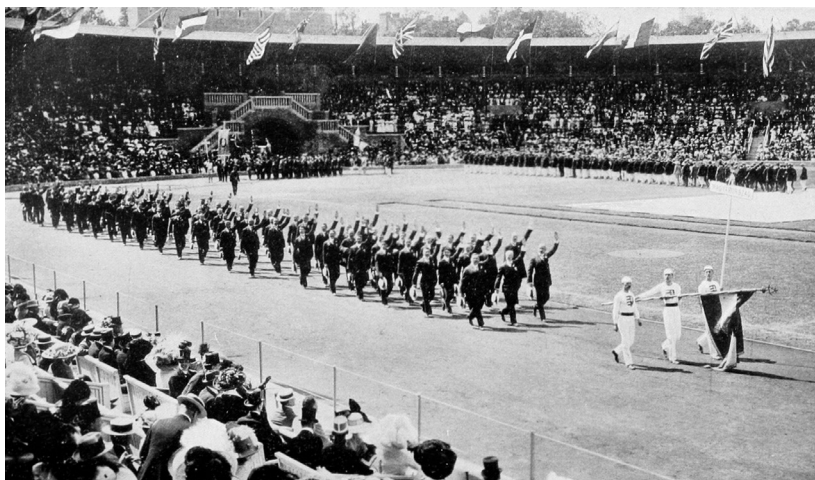
A Monarchia pavilonja az 1878-as világkiállításon

meg Csehország is, ami egyértelműen ellentétes volt a közjogi helyzettel (később Ferenc József a magyar sportszövetség önállóságát elismerte, a csehekét azonban nem).

Kivételt csak a háború előtti utolsó viadal, az 1912-ben megrendezett stockholmi olimpia jelentett. Mivel a svéd betűrend szerint Magyarország (és Csehország) megelőzte volna Ausztriát, ezért bécsi nyomásra és a szervezők kérésére „a magyar csapat hallgatagon az Ausztriát követő Csehország után vonult fel a megnyitásnál, máskülönben az előbbi olimpiákon szerzett és tényleg gyakorolt önállóságát ott is mindenben kidomborította, s ezen jogához a jövőben is ragaszkodik” – jelentette ki a magyar olimpiai bizottság.⁶³ Az eredményhirdetéskor egy nagyobb fekete-sárga lobogót és egy kisebb nemzeti

A magyar pavilon az 1900. évi párizsi világkiállításon. *Le Petit Journal*, 1900. március 11.

A magyar csapat az olimpia megnyitóján, Stockholm, 1912

zászlót húztak fel a svéd szervezők, akik maguk is átértékelték e szimbolikus ügy fontosságát, hiszen alig néhány évvel korábban, 1905-ben bomlott fel Svédország és Norvégia közel száz évig tartó uniója.⁶⁴ Azt, hogy miként alakult volna a hivatalos reprezentáció a következő olimpián, nem tudhatjuk, mert az ügyet a világháború kitörése, majd pedig a Monarchia megszűnése végleg levette a napirendről.

Itt említendő meg, hogy a kiegyezéssel nem ment végbe a birodalom népeinek jogi integrációja, a közjogi különállások hangsúlyozása miatt ugyanis nem jött létre közös állampolgárság, továbbá nem sikerült megnyugtatóan rendezni Bosznia-Hercegovina lakóinak közjogi státusát sem: létrehozták számukra a tartományi illetőséget, szülőföldjükön kívül azonban külföldinek számítottak a Monarchiában.⁶⁵

Tudományos és művészi reprezentáció

Ami a Rudolf trónörökös kezdeményezésére létrejött *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* című könyvsorozatot illeti, az valóban azzal a szándékkal indult útjára, hogy elmélyítse a Monarchia népeinek összetartozását és a nemzetek feletti birodalmi hazafiság tudatát. E szellemiség jegyében Ferenc József pedig úgy döntött, hogy a kötet sorozat bevétele a Monarchia diplomataképző intézményének, a Konzuli Akadémiának az új épületére fordítsák.⁶⁶

„Mennél behatóbban vizsgáljuk az egyes népcsoportok jó tulajdonságait és sajátságait, úgy szintén azoknak egymástól szellemi és anyagi tekintetben való kölcsönös függését, annál nagyobb mértékben fog erősülni azon összetartozandóság érzete, melynek hazánk népeit egymással össze kell kapcsolni. Azon népcsoportok, melye-

ket nyelvük, szokásaik és részben eltérő történelmi kifejlődésük a népesség többi alkotó részeitől elkülönítettek, azáltal, hogy nemzeti egyéniségük a monarchia tudományos leíróinál az őket megillető elismerésre talál, bizonyára kellemesen lesznek érintve, s ezáltal egyszersmind felhíva arra, hogy szellemi súlypontjukat az Osztrák–Magyar Monarchiában keressék” – írta a *Kronprinzenwerk* bevezetőjében Rudolf főherceg.⁶⁷ E gondolatot hivatott tükrözni az első kötetet nyitó illusztráció is. A metszeten, amelyben a szerzők Ferenc Józsefnek ajánlják munkájukat, Austria és Hungaria allegóriája látható a császári és a királyi koronákkal, fölöttük pedig az uralkodó arcképe. A kép háttérében a két főváros sziluettje sejlik fel. Az osztrák kiadás nyitóképe hasonló tematikájú, ám ott a városok képe helyett a két országot összekötő kanyargó Duna jelképezi az összetartozást.

A magyar kiadás, amelynek főszerkesztője Jókai Mór volt, 1887 és 1901 között jelent meg. A 21 kötetes, gazdagon illusztrált tekintélyes méretű könyvsorozat azonban inkább lett maga is egy emlékmű, mint „valódi népkönyv”. Nem övezte egyöntetű egyetértés már a vállalkozás alapkoncepcióját sem, a századfordulóra pedig jelentősen visszaesett a magyar nyelvű kötetek példányszáma is.⁶⁸

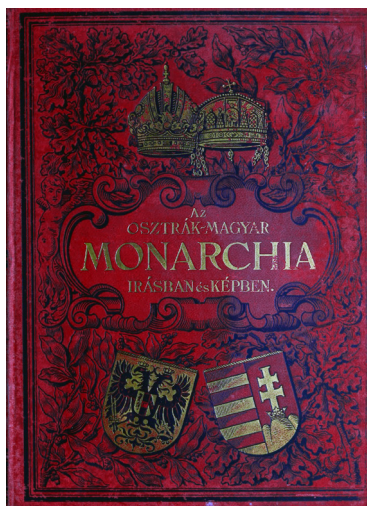
A magyar és osztrák közjogtudósok között folyt élénk és meglehetősen átpolitizálódott vitákról már hosszabban szoltunk. Miközben azonban az osztrák jogászképzésnek része volt a Monarchia teljes közjogi szerkezetének tanulmányozása, tehát a Magyar Királysággal kapcsolatos alapvető ismeretek

elsajátítása is, addig magyar oldalon ezt sokáig mellőzték. 1913-ban Eöttevényi Nagy Olivér kassai jogakadémiai tanár volt az első, aki magyar nyelvű tankönyvet írt az Osztrák Császárság politikai intézményeinek működéséről.⁶⁹ Kezdeményezte továbbá, hogy az osztrák közjog választható tárgyként kapjon

helyet a magyar jogi felsőoktatás minden intézményében. Sietett azonban leszögezni, hogy javaslatával nem az összmonarchia eszméjét kívánja terjeszteni. Akciója sokkal inkább függetlenségi indítatású volt: „Ausztiria ellen sem hadakozhatunk az ő viszonyaik ismerete nélkül s minthogy köztünk különösen a közjogi ellentétek élesek, éppen közjogi helyzetüket nem szabad ignorálnunk. [...] Kapcsolatunk ellenére is sok tekintetben ellenséges a viszony mi köztünk és Ausztiria közt. Mi jobb: az-e, ha nem ismerjük ellenfelünket, vagy az, ha ismerjük őt?”⁷⁰

A közös pénzügyminisztérium szolgálatában álló magyar történész, Thallóczy Lajos viszont gyakorlati megfontolásból szánta rá magát egy kézikönyv elkészítésére. A közjogi rendszer bonyolult működését látva, mindennapos használatra szánt, közérthető útmutatót írt osztrák és magyar hivatalnokoknak, hogy könnyebben eligazodjanak munkájuk során. Különösen azt kívánta bemutatni, hogy az 1867-ben elfogadott alaptörvényeket a politikai élet miként értelmezte és alkalmazta a gyakorlatban. Tankönyve azonban kézirat formájában maradt.⁷¹

Hasonló felismerés vezette azokat a magyar kormánypolitikuskat is, akik Mikszáth Kálmánt arra biztatták a századfor-

A *Kronprinzenwerk* magyar kiadásának címlapja és a mű képes ajánlása Ferenc Józsefnek

I. Ferenc József magyar huszártábornoki egyenruhában. Barabás Miklós festménye, 1883

Erzsébet királyné koronázási díszruhában. Barabás Miklós festménye, 1884

dulón, hogy készítsen egy közjogi regényt, hogy az olvasók jobban megérthessék a kiegyezés államjogi rendszerét. Az alapvetően angol közönségnek szánt műbe azonban az írónak beletört a bicskája: haláláig mindössze három rövid fejezet készült el Az *amerikai menyecske* című művéből, amelyet a rendszer összeomlásának hónapjaiban végül fia fejezett be.⁷² A mű alapötletét egy amerikai hölgy és bátyja utazása jelenti a Monarchia közjogilag fontos helyszínein. Lényegében egy horvát képviselőt keresnek, aki házassági ígéretet tett, és pénzt csalt ki gazdag amerikai menyasszonyától. Először Zágrábba mennek a szabor ülésére, majd Budapestre az országgyűlés helyszínére, ám végül a horvát honatyát a delegáció ülésén találják meg Bécsben (ti. a horvát képviselők részt vettek a magyar törvényhozás és a delegációk munkájában). A meghíúsult esküvő miatt kiábrándult amerikaiak egy erdélyi medvevadászat során találják meg a boldogságot. Bokaficam következtében ugyanis hosszabban elidőznek egy székely családnál, ahol Deák Ferenc „pompás aranyrámban” kifüggesztett arcképe kapcsán megismerkednek a kiegyezés közjogi rendszerével, és egyúttal mindketten szerelemre lobbannak egy-egy magyar ember iránt. A történet kettős esküvővel zárul, mindketten Magyarországon telepednek le, sőt az amerikai férfi elhatározza, hogy állampolgárságot szerez, és képviselő lesz.

Az integráció megjelenítése szempontjából talán a legsikeresebb irodalmi vállalkozásnak Jókai Mór *A jövő század regénye* című munkáját tekinthetjük, amely „úgy alkot újra egy Habsburg-mítoszt, hogy ezt egy magyar nemzeti perspektívával kapcsolja össze”.⁷³ Az 1872-ben megjelent utópikus műben az immár Buda központtal működő kettős Monarchia uralkodója Habsburg Árpád, óraműpontossággal üzemelő parlamentjében pedig minden itt élő etnikum saját nyelvén szólalhat fel a tökéletes egyenjogúság értelmében.

A képzőművészek – szemben 1848/49 szimbólumaival – igencsak ritkán választották alkotásaik témájaként a kiegyezést vagy az osztrák–magyar együttélést. Rendszerint az uralkodópár és a koronázás helyettesítette a közjogi megegyezés ábrázolását.

A cigánybáró első bécsi bemutatójának plakátja, 1885

Ennek legfőbb oka minden bizonnyal az, hogy a bonyolult és hosszadalmas tárgyalásokon kiformalódó jogi és politikai egyezség meglehetősen nehezen ragadható meg vizuálisan. A művészek ezért igyekeztek például Deák Ferenc ábrázolásához kötni, illetve valamilyen allegóriában utalni a megbékélés magasztos értékére (a kérdéssel a következő fejezetben részletesebben foglalkozunk). Erre láthatunk kísérletet a Nemzeti Múzeum lépcsőházában (1875, Than Mór), Deák Ferenc mauzóleumában (1887, Székely Bertalan) és a sokat bírált Deák-szobor talapzatán a mai budapesti Széchenyi téren (1887, Huszár Adolf), de említhetjük Szárnovszky Ferenc soha el nem készült kiegyezés allegóriáját (1896) is. Általában a kézfogás-motívum és/vagy két hasonló korú fiatal emberalak igyekszik megjeleníteni az osztrák–magyar kiegyezést. Közös bennük azonban, hogy egyik említett

*A kiegyezés megítélése a 19. század végén.
Bolond Istók, 1909. december 19.*

ábrázolás sem kapott a közönség számára könnyen értelmezhető és jól látható központi helyet az alkotásokon. Ausztriában sem akarták különösebben megörökíteni az elvben paritáson nyugvó kiegyezési konstrukciót, sokkal inkább a birodalmi egység-állam eszméjét kívánták erősíteni a köztéri alkotásokkal.⁷⁴

A kiegyezés eszmeiségét, az államközösségi integrációt egyértelműen kifejező további művészi alkotásokat nem is nagyon tudnánk sorolni. Rejtett módon persze a megbékélés, az osztrák–magyar együttélés gondolata más művekben is felbukkant: ilyenként szokás említeni Liszt *Koronázási miséjét* vagy a Jókai és Johann Strauss együttműködéséből született *A cigánybáró* című operettet, ám kérdéses, hogy a közvetett politikai üzenet mennyire tudatosult a közönség fejében.⁷⁵

A korban népszerű politikai karikatúrák már a kezdet kezdetén lyukas hordóként ábrázolták a közös pénzügyeket, amelyből pazarlóan folyik el a pénz az újonnan létrejött intézményekre és a bürokráciára. A Monarchiát összefűző közös ügyeket pedig két egyformán lyukas cipőjű ember egymás mellé állításával jellemezték. A kiegyezésbe vetett bizalmat sugalló összeölelkező fiatal pár képét a századfordulóra felváltotta az Ausztriát és Magyarországot összeférhetetlen házastársakként ábrázoló rajz, sőt egy osztrák élclap már Káin és Ábel alakjával írta le a birodalom két felének viszonyát.⁷⁶

Ferenc József mint jelkép

A politikai integrációt legfőképp a dinasztia és annak feje, Ferenc József jelenítette meg a birodalom népei számára. Láthatták őt olcsó képeslapokon, pénzeken és szobrokon, nevével találkozhattak a tankönyvekben, illetve például utca- és emléktáblá-

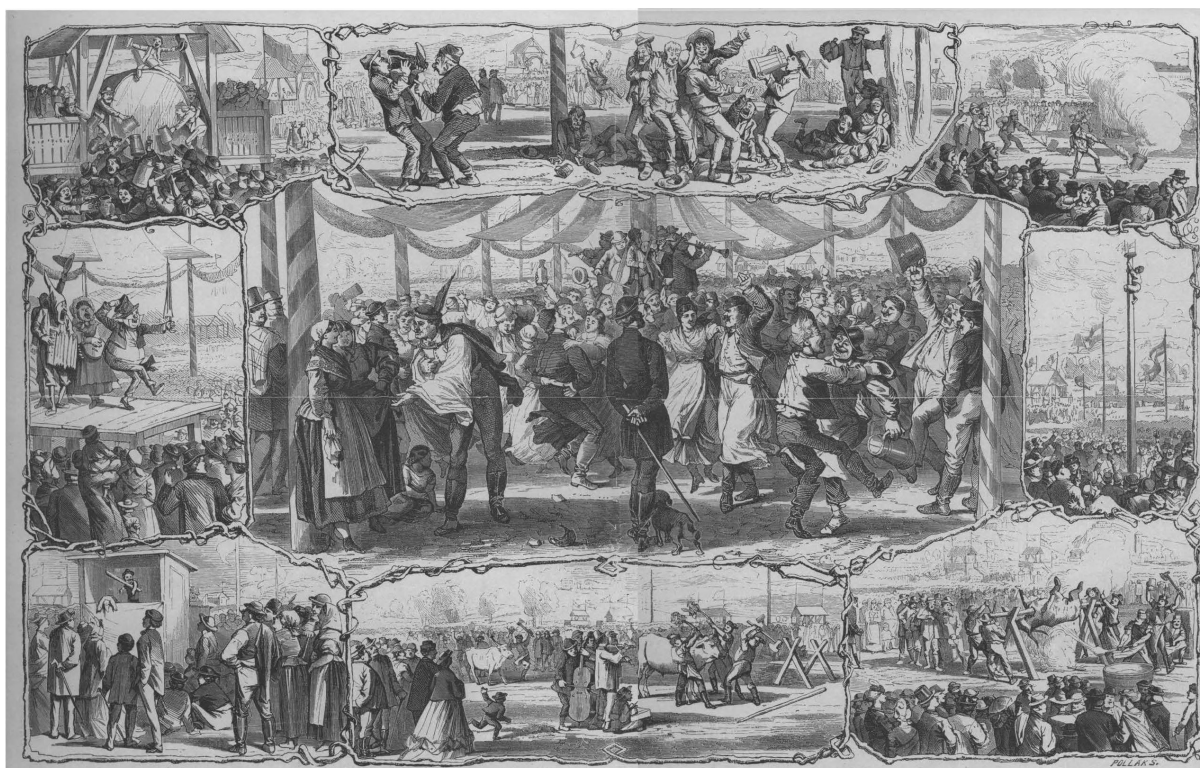
„Közös ügyek”.
Az Üstökös albuma I., 1866

kon. Valójában a hosszú kiegyezési tárgyalások sikeres lezárását is az 1867. júniusi koronázás tudatosította leginkább a széles tömegekben.⁷⁷ Ezért volt különösen fontos, szimbolikus jelentősége annak, hogy 1792 óta ekkor került sor először erre a közjogi tette a nemzet fővárosában, ráadásul úgy, hogy a koronázási szertartás nem korlátozódott csupán a budai várra, hanem áterjedt a pesti oldalra is, így a városi lakosság szélesebb köre is bizonyos mértékig részesévé válhatott a rendszerváltásnak. Több tízezer ember tolongott a főváros utcáin, akik egy jelentős része vidékről utazott Budapestre, hogy láthassa például a király eskütételét, mellyel ígéretet tett az ország törvényeinek és alkotmányos szokásainak a megtartására. Azok számára pedig, akik nem lehettek jelen az eseményen, a képes újságok, az erre az alkalomra kiadott díszes albumok vagy a külön is árult metszetek, színezett fotográfiák vitték el a

politikai fordulat hírét és a koronázás látványát.⁷⁸ Természetesen nemcsak maga a ceremónia volt a szimbolikus politizálás kiemelkedő megnyilvánulása, hanem annak a hét ellenzéki politikusnak a tüntető kivonulása is a fővárosból, akik így jelezték tiltakozásukat a formálódó politikai rendszerrel és végső soron az uralkodóval szemben (őket később a „hét kuruc”, illetve a „cinkotai magyarok” névvel illették, mert a fővároshoz közeli település vendéglőjében töltötték a napot).⁷⁹

A kutatások azt jelzik, hogy az uralkodó iránti lojalitás még a kiegyezés után is hosszú ideig mesterségesen fenntartott és táplált volt, a kedvező uralkodói imázs kialakításáért a bécsi udvarnak és a magyarországi iskolarendszernek sok tennivalója akadt.⁸⁰ Ilyen gesztus volt például a koronázási ajándék uralkodói felajánlása a 48-as honvédek segélyezésére, de szintén ezt szolgálta a kiegyezés körüli

A koronázáskor rendezett népnepély képei. Jankó János rajza, 1867

Páholybelépő a koronázásra

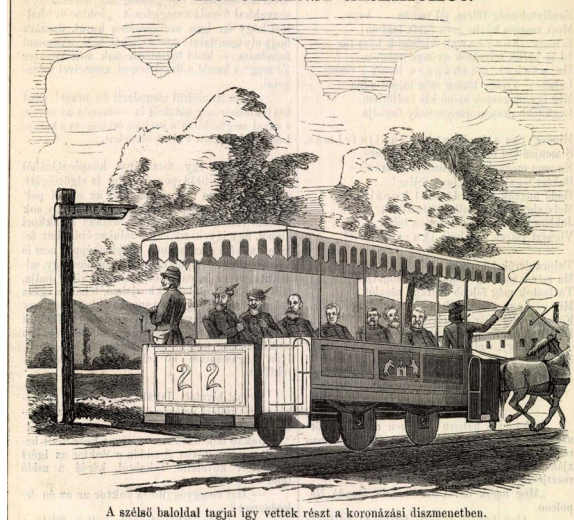
években Erzsébet királyné tudatos előtérbe állítása. Az „ősbűnt” nem lehetett végleg kitörölni az emberek emlékezetéből, hiszen Ferenc József trónra lépése egybeesett a magyar forradalom és szabadságharc eseményeivel, bár a dinasztia és 1848 kultuszának összebékítésére is történtek kísérletek. Ferenc József uralkodásának 50. évfordulóján, 1898-ban például törvényileg nyilvánították ünnepnappá Magyarországon április 11-ét, a 48-as törvények uralkodói szentesítésének napját.⁸¹

A fennálló politikai rendszert erősítő új közösképző szimbólumok megalkotására a mindenkori kormányzat sikertelenül tett kísérletet (például április 11. ünnepelése hamar elhalványult), a nemzet által őrzött jelképekkel viszont az 1867-es kiegyezés írott és íratlan szabályai miatt nem azonosulhatott. Rendre kifulladás például azok a kezdeményezések, amelyek egy magyar királyhimnusz megalkotását célozták, leváltandó a „legsomorúbb nótát”, a *Gott erhaltét*. Dalegyleti felhívásokra ugyan számos vers és dallam született (esetenként még ismert szerzőktől is, mint például Jókai és Erkel Ferenc) a király dicséretére, de közülük egy sem tudott közkedveltté válni, így a császári és királyi intézmények képviselői részvételével megtartott ceremóniák zenei koreográfiáját nem sikerült újraalkotni.⁸²

Hasonló ellenérzés tapadt a fekete-sárga színhez: „Nekünk a fekete gyász, nekünk a sárga epe. Szemfedője hazánknak a fekete, a sárga rabsága nemzetünknek” – írta például a *Budapesti Hírlap* 1892-ben.⁸³ Az ellenzék ennek megfelelően gyakran kifogásolta e színek szerepeltetését a hazai hivatalos ünnepségeken, illetve a schwarz-gelb zászló használatát a Budavári Királyi Palota oromzatán. Mivel azonban e színek az uralkodó személyét jelképezték, így kénytelen-kelletlen beletörődtek a látványába. Mindazonáltal a magyar közjogi gondolkodás élesen elválasztotta egymástól a császári és királyi funkciókat (jóllehet, azok Ferenc József személyében egyesültek), ezért ragaszkodott a magyar udvartartás elvéhez, valamint az önálló királyi rezidencia fenntartásához és reprezentatív bővítéséhez (lásd a gödöllői kastély és a budavári palota átépítését).

Az egyre vehemensebbé váló magyar közjogi törekvések e szimbolikus kérdésben egyébként sok tekintetben sikerrel jártak a századfordulón. A hazai politikai elit azt ugyan elfogadta, hogy takarékosági és gyakorlati okokból Ferenc József állandó magyar udvartartást nem tartott fenn Budán, hiszen általában csak néhány hetet tartózkodott Magyarországon, ám a kibontakozó Szent Korona-tanra támaszkodva nem mondott le a magyar udvartartás elvéről.⁸⁴ Ezzel szemben az osztrák közjogászok zömének az volt az álláspontja, hogy az udvartartás az uralkodó személyéhez kötődik, tehát oszthatatlan (azaz közös), így mindig ott van, ahol épp a császár és király tartózkodik. Úgy tűnik, e kérdésben a magyaroknak sikerült meggyőzniük az uralkodót, mert 1893-ban rendeletben mondta ki, hogy minden olyan közjogi aktusnál, amely a magyar korona országait érinti, kizárólag magyar udvari méltóságviselők teljesíthetnek mellette szolgálatot. Öt ilyen eseményt nevesít az uralkodói rendelet: a koronázást, a magyar országgyűlés megnyitását és berekesztését, a közös ügyi delegáció fogadását, a nemzeti ünnepélyeket, illetve a magyarországi egyházi és állami vezetők eskü- vagy fogadalomtételét.⁸⁵ Ezt követően pedig sikerült törvénybe foglalni a magyar főudvar-

Ez is koronázási díszmenet.

A szélső baloldal tagjai így vettek részt a koronázási díszmenetben.

A „cinkotai magyarok”. Karikatúra, Ludas Matyi, 1867. ????

nagy bírósgát (1909. évi XVI. törvénycikk), melynek a hatásköre kiterjedt a királyi ház tagjainak és magyarországi birtokainak peres ügyeire.

Tagadhatatlan, hogy a 19. század végére lezajlik a Ferenc József-kép átalakulása. Mikszáth már egy 1888-as írásában úgy érzékelt, hogy a „nép szívébe Kossuth mellé lassan-lassan bejutott a király is”, amit ő a fokozatosan megváltozó közhangulat jeleként értékelt.⁸⁶ A családi tragédiáktól sújtott idős, mégis sokat dolgozó király iránti rokonszenv azonban nem azonosítható a rendszer iránti érzelmi elköteleződéssel. Igaz, találunk arra is példát, hogy a parasztházak szobafalán Ferenc József és Kossuth képe egymás mellett függött, de hogy mit is fejezhetett ki e jelenség, azt jól megvilágítja a néprajzosok által gyűjtött mondás: „Meghalt Ferenc József, oda a boldogság, meghalt Kossuth Lajos, oda az igazság!”⁸⁷ Azaz, a királyt a letűnt jólét és biztonság jelképének, míg Kossuthot az elveszett törvényesség és szabadság szószólójának tekintették. E mondatban

tehát a paternalista gondoskodás és a nemzeti érdekek értékrendszere került egymás mellé. Továbbá itt érdemes megemlíteni, hogy noha életében többször felmerült, halála után pedig az emléket becikkelyező 1917. évi I. törvénycikkben az országgyűlés el is határozta, hogy a fővárosban méltó szobrot fog állítani Ferenc Józsefnek, erre nem került sor. Ferenc Józsefnek az osztrák tartományokkal szemben Magyarországon – ismereteink szerint – mindössze egyetlen köztéri szobrot emeltek: Budapesten az ezredévi emlékmű uralkodószobrai között kapott helyet 1906-ban.

A birodalom másik felével kapcsolatban pedig az újabb esettanulmányok arra szolgáltatnak bizonyítékokat, hogy miközben a nemzetek feletti intézmények (például a közös hadsereg, a birodalmi bürokrácia, a katolikus egyház) átpolitizálódtak a századfordulóra, és egyre kevésbé voltak képesek erősíteni az állampatrióta értékrendet, addig az uralkodó szerepe fokozatosan megváltozott: a depolitizáló, folklorizáló és egyre inkább vallásos köntösbe öltöztetett Ferenc József szinte egyedülként testesítette meg ezt az eszményt.

*Az Ybl Miklós által átépített budai királyi vár és a Várkert.
György Géza akvarellje*

Az iránta érzett dinasztikus hűség azonban minden további nélkül összefért egy szűkebb földrajzi területre vonatkozó erős hazafisággal (tartományi/etnikai nacionalizmussal) és esetenként a birodalom más népeivel szembeni nyílt ellenérzéssel.⁸⁸

Monarchiatudat és nemzetépítés

Széles merítésű áttekintésünket ekképp összegezhethetjük: kétségtelen, hogy a kulturális és gazdasági kölcsönhatások több „monarchikumot” is kitermeltek (ilyen volt például a magaskultúrában a térségre jellemző építészeti és zenei formanyelv vagy az írói problémalátás rokonsága), álláspontunk azonban mégis az, hogy a birodalom egészét átfo-gó összetartozás-tudat nem alakult ki. Leginkább azért nem, mert a bonyolultan működő és a mindennapokban alig érzékelhető politikai intézményekkel csak meglehetősen kevesen tudtak érzel-mileg azonosulni, hiányzott a személyes kötődés, valójában a birodalom egyik népe sem volt teljesen elégedett a kiegyezéssel létrejött konstrukcióval.⁸⁹ Az 1867-es alkudozási folyamat az alattvalóktól távol zajlott, a végbement rendszerváltás pedig nem igényelte különösebben a közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például népszavazást, ün-nepi tömeggyűléseket), sőt inkább tartott az effé-le akcióktól. Az új politikai berendezkedés sokkal inkább az állampolgárok passzív belenyugvására épített, melyért cserébe viszonylagos biztonságot és prosperitást kínált. A polgárok számára lényegében egyedül Ferenc Józsefben testesült meg a rendszer (erre tudatosan törekedtek is). A birodalmi patriotizmust a dinasztiahűség pótolta, ugyanakkor bizonyos mértékig az uralkodó személye akadálya is volt a kiegyezéssel rendszer iránti bizalom elmé-lyülésének. Egyrészt azért, mert 1849 öröksége (pél-dául a Kossuth-kultusz miatt) végigkísérte Ferenc József uralkodását, másrészt pedig azért, mert a király iránti lojalitás kikerülhetővé tette a dualista államközösség melletti elköteleződést még a közös adminisztrációban dolgozó magyar hivatalnokok számára is.⁹⁰

*Ferenc József és Kossuth Lajos portréi egymás mellett a falon.
Borsszem Jankó, 1916. ????*

Még a kiegyezés védelmében könyvet író ifjabb Andrassy Gyula, későbbi közös külügyminiszter sem a két tagállam polgárainak összetartozását gondolta fontosnak kifejleszteni, hanem sokkal inkább a két birodalomfél saját belső kohézióját kívánta megerősíteni: „Ha a monarchiát nem né-zük mesterségesen összetákoltt alkotásnak, s ha nem akarjuk az erőt, amely összetartja, a dynastia iránt érzett lojalitásra reducálni, éltető elvét abban kell találnunk, hogy történelmileg kifejlődött egy-ségek létök állandó és nagy érdekeit a legjobban a monarchia kötelékei között tudják biztosítani és előmozdítani. A monarchia sziklaszilárd talapzata: ez egységek hazafias önérzete. Csak ebből meríthet a monarchia eszméje is erőt.”⁹¹

Amiről a rendszer egyik alapítójának fia beszél, az valójában annak kimondása, hogy a kiegyezés megkötése az államépítő magyar nacionalizmusnak adott zöld utat. A hatalomra került magyar sza-badelvűek a széles belügyi autonómiát egyre inkább

Ferenc József allegóriája. Georg Conröder festménye

az ezeréves múlttal rendelkező önálló államiság, az Ausztriától való függetlenség és a nemzetiségekkel szembeni szupremácia fikciójának a hangoztatására használták fel. Az integráció helyett tehát a különbözőség sulykolásában voltak érdekeltek, amelyhez pedig erőteljesen igénybe vették a szimbolikus politizálás eszközeit.⁹²

Valójában e nemzetiesítő törekvésnek volt a része az is, hogy Ferenc Józsefet megpróbálták „kísajátítani”. Az uralkodó megkoronázásának és az alkotmányosság helyreállításának 40. évfordulóján elfogadott emléktörvény (1907. évi XXVIII. törvény-cikk) a kórház-, könyvár- és múzeumépítésen túl arról is rendelkezett, hogy Árpád fejedelem feltételezett óbudai sírja fölé újból templomot emel. Ez utóbbi döntés szoros összefüggésben állt azzal az ekkor már egy évtizede tartó igyekezettel, amely a Habsburgok és az Árpád-házi királyok rokonságát bizonygatta.⁹³ „Bölcs királyunk, Árpád vére / Maradj néped nagy vezére / Tied, ha kell, ősi bértünk / Életünk és vérünk!” „Zengjen földön s égen: / Árpád-Habsburg háza, népe és hazája / Áldott egységben öröklétig éljen!” – hirdette például egy alkalmi költemény.⁹⁴

Ferenc Józsefnek Árpád fejedelemtől való vérségi leszármazásának hangoztatása, méghozzá az ellenzéki Függetlenségi Párt alelnökének, Thaly Kálmánnak a hathatós közreműködése mellett paradox módon már a századfordulós, pártokon átívelő magyar nacionalizmus birodalmi vágyait is jelezte.⁹⁵ A magyar politikai gondolkodásban ugyanis felerősödtek azok a vélemények, amelyek szerint Magyarországnak fel kell készülnie, hogy átvegye a föderalizmus veszélye miatt egyre gyengülő Ausztria szerepét a Monarchián belül (például a Budára költöztetett uralkodóval). A fajok harcában Magyarországnak céljai eléréséért ugyanis szüksége van az 1867-es közjogi rendszer fenntartására, mert ez szavatolja nagyhatalmi státuszát és önálló állami létét.⁹⁶ Bánffy Dezső volt miniszterelnök szerint ezért idővel pontosabb lenne a „Magyar-Osztrák Monarchia” elnevezés használata. Úgy vélte azonban, hogy Magyarországnak ahhoz, hogy ezt a vezető szerepet sikeresen betölthesse, egységes magyar nemzetállammá kell válnia, jogalkotását és belpolitikáját tehát e szándéknak kell

alárendelnie. E fejtegetés értelmében tehát a tagállami nacionalizmus és annak erőteljesebb szimbolikus megjelenítése voltaképp a Monarchia szilárdabbá tételét is szolgálni fogja.⁹⁷

A magyarhoz hasonlóan az osztrák elit sem volt különösebben érdekelt a dualista struktúra szimbolikus legitimálásában, hiszen a politikai egyezség megkötésében lényegében nem vehetett részt, a létrejött reálunió ünneplése pedig az összbirodalmi álmok végleges feladását jelentette volna. Mint ahogy a regionális identitások megőrzését és a föderatív törekvéseket is akadályozta volna a kettős monarchia bármilyen erőteljesebb reprezentációja.

Az 1867-ben létrejött új politikai struktúra tehát hiányt szenvedett legitimáló szimbólumokban, mindazonáltal a Monarchia nem ezért hullott szét, hiszen ilyen helyzetében is képes volt öt évtizedig fennmaradni és hozzájárulni a régió gazdasági és kulturális fejlődéséhez. Sőt, Magyarország modern kori történelmének leghosszabb ideig fennálló alkotmányos berendezkedése jött létre a kiegyezéssel. Megítélésünk szerint azonban a dualista rendszer legitimációs problémája egyértelműen kihat a kiegyezés utókori megítélése körüli bizonytalanságra: a 19. századi magyar politika ezen alapvetően sikereket eredményező kompromisszuma a mai napig nem vált a nemzeti emlékezet szerves részévé.⁹⁸

Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy míg a politikai rendszerek akár egyik napról a másikra felválthatják egymást, a közgondolkodás megváltoztatása igen lassú folyamat, ezért az évszázados bizalmatlanságok leküzdésére és az integráció elmélyítésére a dualizmus öt évtizede talán nem is volt elegendő. Már csak azért sem, mert a Monarchia politikai gépezete nem telepedett rá az állampolgárok mindennapjaira, hanem pluralisztikus berendezkedése folytán sokkal inkább egy „kulturális commonwealth”-ként működött,⁹⁹ amely teret biztosított az egymással is rivalizáló nemzeti mozgalmaknak.¹⁰⁰ A meglehetősen keserű és véres 20. századból visszatekintve pedig joggal tűnhet az Osztrák-Magyar Monarchia a béke, a humanitás és a kultúra fellelegvárának, ahogy azt Helmut Rumppler írja könyvében.¹⁰¹

JEGYZETEK

- 1 Gianpietro Mazzoleni: *Politikai kommunikáció*. Bp., 2006. 115–116.
- 2 Az Osztrák–Magyar Monarchia területére vonatkozó bőséges szakirodalomból a teljesség igénye nélkül lásd *Steinernes Bewusstsein I. Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern*. Hrsg. Stefan Riesenfellner. Wien 1998.; *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Eds.: Maria Bucur – Nancy M. Wingfield. West Lafayette 2001.; Daniel L. Unowsky: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette 2005.; *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Eds.: Laurence Cole – Daniel L. Unowsky. New York 2007.; Nancy M. Wingfield: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge (USA) 2007. A jóval csekélyebb magyar szakirodalomból lásd Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004.; „A királyhűség jól bevált útján...”: *Rendi és nemzeti kötődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között*. Szerk.: Glässer Norbert – Zima András – Nagyillés Anikó. Szeged 2016.; Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Bp., 2017.; Varga Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 5–21.
- 3 Stourzh Gerald: A kettős Monarchia „jogi természete” és politikai struktúrája: egy történeti fenomenológiai kísérlet. In: *A kiegyezés*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2004. 584–591. Bővebben: Gerald Stourzh: Der Dualismus 1867 bis 1918: zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hrsg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch. Bd. VII. Wien, 2000, ÖAW, 1177–1230.
- 4 Polner Ödön: *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában*. Bp., 1891. 167. Hasonló álláspontot vallott például: Bozók Árpád: *Az Osztrák–Magyar Unió*. Bp., 1891.
- 5 Márki Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajza a gymn. 3. oszt. számára*. Bp., 1887. 58.
- 6 *Budapesti Közlöny* 1868. november 15. 264. sz.
- 7 Andrássy Gyula: Promemoria für Titelfrage. A fogalmazványt idézi: Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. 1. köt. Bp., 1910. 524.
- 8 *Gróf Andrássy Gyula beszédei*. I. Kiad.: Lederer Béla. Bp., 1890. 383–397.
- 9 Uo. 295–301.
- 10 Kmety Károly: *Elmélkedés a magyar nemzeti címer és lobogó jussáról*. Bp., 1903. 9.
- 11 A m. kir. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 1869. márt. 10-én kelt hirdetménye az osztrák–magyar monarchia tengeri kereskedelmi hajói által használandó új lobogó behozatala iránt. In: *Rendeletek Tára*, 1869. Pest, 1870. 216–217.
- 12 Varga: *Egy össze nem álló kép*, 9–10.
- 13 Lásd például Szapáry Gyula miniszterelnök válasza a Nemzeti Párt kritikájára, 1892. március 24-én. Az *1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. Bp., 1892. 366–367.
- 14 Thaly Kálmán 1880. március 8-i felszólalását lásd *Az 1878-dik évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. X. Bp., 1880. 365–366.
- 15 *Magyarországi pártprogramok, 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003. 155–156.
- 16 Tisza István 1903. november 6-i beszédét (329. ülés) lásd *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XVIII. Bp., 1903. 282.
- 17 Hellebronth Géza 1903. december 22-i felszólalását (362. ülés) lásd *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XX. Bp., 1904. 394.
- 18 Kmety: *Elmélkedés*, 19–20.
- 19 Uo. 39–41.
- 20 *Budapesti Közlöny* 1889. október 20. 244. sz.
- 21 Kmety: *Elmélkedés*, 29–31.
- 22 Uo. 15.
- 23 *Budapesti Közlöny* 1903. szeptember 18. 212. sz.
- 24 Tisza István Papp I. János aradi görög keleti püspökhöz, Budapest, 1914. november 12. *Gróf Tisza István Összes Munkái. Levelek*. II. Bp., 1924. 288.
- 25 Tisza István Burián István külügyminiszterhez, Budapest, 1915. szeptember 8. *Gróf Tisza István Összes Munkái. Levelek*. IV. Bp., 1927. 55–56.
- 26 Lásd Burián István külügyminiszter és Tisza István táviratváltásait, 1915. szeptember 12. és 14. között. Uo. 61–65.
- 27 Tisza István Burián István külügyminiszterhez, Budapest, 1915. szeptember 24. Uo. 71–73.
- 28 *Budapesti Közlöny* 1915. október 12. 236. sz.; *Igazságügyi Közlöny* 1915. november 27. 11. sz.
- 29 Joseph Redlich: *Schicksalsjahre Österreichs. Die Erinnerungen und Tagebücher Josef Redlichs 1869–1936*. Hrsg. Fritz Fellner – Doris A. Corradini. Band 2. Wien. 2011. 90–91. (1915. október 11. és 13.)
- 30 Die Pragmatische Sanktion. Autentische Texte samt Erläuterungen und Übers. Hrsg. Gustav Turba. Im *Auftrage des k. k. Ministerpräsidenten Carl Grafen Stürgkh*. Wien, 1913. Az ünnepségekről: Wiener Abendpost. *Beilage zur Wiener Zeitung* 1913. április 19. 90. sz.
- 31 Tóry Gusztáv igazságügyi államtitkár Takáts Sándorhoz, a képviselőház levéltárához, Bp., 1913. augusztus 12. OSZK Kt. Levelestár.
- 32 A munkálatok anyaga megtalálható: *Pragmatica Sanctio* 200. éves jubileumára tervezett kiadványt előkészítő történeti albizottság iratai. MNL OL P 2262.
- 33 Barabási Kun József: Bernatzik tanár és az új címerrendezés. *Magyar Figyelő* 1917. 2. sz. 13–31.

- 34 Wlassics Gyula: *Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország: Jäger, Tezner, és a közös intézmények címere*. Bp., 1916. 11 és 15. Buzás János: Az osztrák–magyar közjogi vita történetének kérdéséhez (Friedrich Tezner a dualisztikus államkapcsolat jogi természetéről). In: *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből XVIII–XIX. század. Jogtörténeti Értekezések* 12. sz. Szerk.: Kovács Kálmán. Bp., 1982. 7–20.
- 35 Polner Ödön: *Emlékeim. Nagyapától*. Szerk.: Havass Miklós. Bp., 2008. 324.
- 36 John Deak: *Forging a multinational state. State making in imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, 2015.; Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge–Massachusetts, 2016.
- 37 *Építészeti Szemle* 2 (1893) 4. sz. 237–238. Az épület 1918-ban a csehszlovák, majd az osztrák nagykövetségé lett, 1946-tól a Magyar Dolgozók Pártja vette birtokba.
- 38 Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp., 2006. 29–36.
- 39 [Heinrich Pollak:] *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. 2. Band (1868–1873) Wien, 1895. 97. A városépítész és a hatalmi reprezentáció kapcsolatáról lásd például: Heiszler Vilmos: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). *Budapesti Negyed* 9 (1995. ősz). 173–192.; Fabó Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In: *Az egyesített főváros*. Szerk.: Gyáni Gábor, Bp., 1998. 164–212.
- 40 *Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig, 1816–1924*. Szerk.: Bácskai Tamás. Bp., 1993. 269–270.
- 41 Bővebben: Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Bp., 2003. 417–419.
- 42 Balla Tibor: A dualizmus korának hadtörténete. In: *Magyarország hadtörténete*. III. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 2015. 209–254.
- 43 Lásd például: Bartók László: *Egy hadfi naplója*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2015. 25.; Tamara Scheer: Figyelen kívül hagyott kiegészítés? Az Osztrák–Magyar Monarchia dilemmája a közös hadsereg ezrednyelveinek tükrében. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*. Szerk.: Szarka László. Bp., 2017. 193–205.
- 44 Péter László: *Az Elbától keletre*. Bp., 1998. 222–224.
- 45 Ferenczi Szilárd: Bartha Miklós Kolozsváron. A politikus, a hírlapíró és a botrányhős. In: *Bartha Miklós és kora*. Székelyudvarhely, 2013. 7–33.
- 46 *Fővárosi Lapok* 1881. szeptember 10. 205. sz. és 1882. január 22. 18. sz.
- 47 Törvényhatósági feliratok a polgárság és katonaság közötti súrlódások mérséklése tárgyában. MNL OL K 26. 1882-IA-45. 173. d.
- 48 Nem vesszük le a kalapot!... Büntetés a Gotterhaltéért. (1902. július 28.) In: *Ady Endre összes prózai művei*. 3. köt. S. a. r. Koczkás Sándor – Vezér Erzsébet. Bp., 1964. 100–102.
- 49 Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, 37–42.
- 50 Tangl Balázs: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 3. sz. 670–694.
- 51 Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály, 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., 1999. 165. és 314–315.
- 52 Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Bp., 1993. 78–79.; Tangl: Ezredideológiák és ezredkultúrák, 682–685.
- 53 Deák: *Volt egyszer egy tisztikar*, 153–156. és 180.
- 54 Alapszabályok a „hadastyán egyletnek” Gyanafalván a sz. gotthárdi járás, Vas megye, Magyarországon. Felsőgyőr, 1880. OSZK Kny B. 1.668 (Magyar és német nyelvű kiadvány.)
- 55 Az első magyar hazafias hadastyán-, női segélyező egyesület alapszabályai. Budapest [1887]. OSZK Kny. C. 5.315 (Magyar és német nyelvű kiadvány.)
- 56 A hadastyánok országos egyesületének kérdéséhez. *Hadastyánok Lapja*. A fővárosi hadastyán-egylet közlönye, 17. sz. 1882. július 2.
- 57 Az osztrák hadastyán-szövetségről. *Első Magyarországi Hadastyán Újság*. A magyarországi hadastyán-egyletek hivatalos közlönye, 1. sz. 1878. augusztus 20.
- 58 Meghívó. Méltóságos bonyhádi Perczel Miklós úr fővédnöksége alatt álló Baranya megyei Katona-Hadastyán- Betegsegélyező Egylet 1901. évi július 7-én (vasárnap) 25 évi fennállásának emlékére a túl felsorolt pontok szigorú betartása mellett örömmünnepelet rendez, melyre t. uraságotat és b. családját meghívja. OSZK Kny D. 7.427.
- 59 *A Vas megyei aggbarcos egyesület 50 éve*. Összeáll.: Pintér József. Szombathely, 1934.
- 60 *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. (Hivatalos Statisztikai Közlemények.) Szerk.: Vargha Gyula, Bp., 1880. 522.
- 61 Laurence Cole: *Military Culture & Poular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford, 2014. 130.
- 62 Székely Miklós: Az ország tükre. *Magyar építész és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világhiállításain*. Bp., 2012. 153. és 244.
- 63 *Magyarország olimpiai mozgalmának krónikája*. Szerk.: Kutassi László. Bp., 1994. 54.
- 64 Kutassi László és Erwin Niedermann: *A magyar és az osztrák olimpiai mozgalom története 1918 előtt*. Bp., 1990. 62–63. és 122–123.
- 65 Szabó Szilárd: *Bosznia–Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878 és 1918 között*. Debrecen, 2011.
- 66 Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. Bp., 2017. 136.
- 67 Rudolf trónörökös főherceg: Bevezetés. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. I. . Bp., 1887. 5–17.
- 68 Christiane Zintzen: Vorwort. In: „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild”. Aus dem „Kronprinzenwerk” des Erzherzog Rudolf. Hg.: Uő. Wien, 1999. 9–22.; Vajda György Mihály: *Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918*. Bp., 1994. 110–134.

- 69 Eöttevényi Nagy Olivér: *Osztárak közjog*. Bp., 1913.
- 70 Eöttevényi Nagy Olivér: *Az osztárak közjog tanítása*. Bp., 1913. 10–12.
- 71 Somogyi: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*, 138–142.
- 72 Mikszáth Albert: *Az amerikai menyecske*. Mikszáth Kálmán ötlete nyomán. Bp., 1918. A mű keletkezéséről lásd Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. II. Bp., 1920. 115–117.
- 73 Szilágyi Márton: Amikor betelik az idő... A jövő század regénye. In: *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. Szerk.: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2013. 273–284.
- 74 Selma Krasa-Florian: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien, 2007.
- 75 Batta András: *Álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Bp., 1992. 93–107.; Csáky Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Bp., 1999. 68–72.
- 76 Buzinkay Géza: Német Michel és Magyar Miska. Nemzeti sztereotípiák a karikatúrában. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Szerk.: F. Dózsa Katalin. Bp., 2004. 329–335.
- 77 Varga Bálint: A kiegyezés ritualizációja: Ferenc József megkoronázása. *Magyar Tudomány* 178 (2017) 12. sz. 1578–1583.
- 78 Tomsics Emőke: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp., 2015.
- 79 Sebestyén Sándor: Ki volt a „hét cinkotai magyar”? *Honismeret* 30 (2002) 6. sz. 62–68.
- 80 Fónagy Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig*, 13–48.
- 81 Hanák Péter: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uó: A kert és a műhely*. Bp., 1988. 112–129.
- 82 Nagy: *Himnusz, Szózat kontra Gotterhalte*, 35–37.
- 83 *Budapesti Hírlap* 1890. augusztus 9. 10. évf. 218. sz.
- 84 Wlassics Gyula: Az udvartartás jogi természete. *Budapesti Szemle* 1917. 172. köt. 491. sz. 169–210.
- 85 *Budapesti Közlöny* 1893. november 26. 274. sz.
- 86 Mikszáth Kálmán: Hazahíják az öreget. *MKÖM*. 77. CK. XXVII. Szerk.: Rejtő István. Bp., 1983. 72–73.
- 87 Landgraf Ildikó: Megtorló császár – megtevesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban In: *Mindenek Gyűjtemény II.: Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapjára*. Szerk.: Gulyás Judit – Tóth Arnold. Bp., 2005. 127–140.
- 88 Daniel L. Unowsky: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, 2005.; *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Eds.: Laurence Cole – Daniel L. Unowsky. New York, 2007.
- 89 Hanák Péter: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. *Világosság* 19. (1878) 3. sz. 151–157.; Urbansitsch, Peter: Pluralist Myth and Nationalist Realities: The Dynastic Myth of the Habsburg Monarchy – a Futile Exercise in the Creation of Identity? *Austrian History Yearbook* 35 (2004) 101–141.
- 90 Somogyi: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban*, 45–46.
- 91 Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Bp., 1896. 437.
- 92 Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Bp., 2017.
- 93 A Thaly Kálmán által készített leszármazási ábra egy részletét közli: *Századok* 31 (1897) 567–570. A Habsburgok nacionalizálásáról bővebben: Gerő: *Képzelt történelem*, 79–126.
- 94 Vikár Béla: *Árpád és Habsburg vagy a király kegyelele. Ünnepi költemény a múltból és jelenről a magyar nép számára*. Bp., [1898.] 9–10. és 32. Az Árpád-kultuszról: Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok, Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Bp., 2012. 152–163.
- 95 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uó: Múltból a mának*. Bp., 2004. 121–158. (különösen: 138–144.)
- 96 Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*. Bp., 1899. 1–18.
- 97 Bánffy Dezső: *A magyar nemzetiségi politika*. Bp., 1902.
- 98 Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.
- 99 Oskar Kokoschka: *Életem*. Bp., 1974. 20.
- 100 Stefan Berger – Alexei Miller: Building Nation In and With Empires – A Reassessment. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: Stefan Berger – Alexei Miller. Bp., 2015. 1–30.; Gyáni Gábor: A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögéből. *Buksz* 29 (2017) 2. sz. 151–156.
- 101 Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. (Österreichische Geschichte. 1804–1914. Hrsg. Herwig von Wolfram) Wien, 1997, 15. Ehhez lásd még Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordulatai. A Monarchia visszapillantó tükörben. *Európai Szemle* 8 (1997) 4. sz. 81–93.

Deák Ferenc írásban és képben. Miként ábrázolható a kiegyezés?

A nemzetközi politikatudományi szakirodalomban ma már széles körben elfogadott nézetnek számít, hogy minden politikai rendszernek és kormánynak szüksége van szimbólumokon keresztül megjelenített közösségformáló történetekre és rítusokra, amelyek legitimálják az éppen aktuális politikai berendezkedést vagy a kormányzati döntéseket. A modern politika által is előszeretettel alkalmazott mítoszoknak és szertartásoknak egyszerre lehet konzerváló és megújító erejük, azaz megerősíthetik a fennálló rendszerbe vetett hitet, növelhetik a társadalom lojalitását a hatalmi intézmények és az elit iránt, lecsendesíthetik az esetleges kételyeket az egyes kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban, de egyúttal a jövőre nézve is felhatalmazást biztosítanak a hatalom birtokosai számára politikájuk további folytatásához. A szimbolikus politizálás akkor lehet igazán hatásos, ha olyan értékekre és érzelmekre alapoz, amelyek benne rejlenek az adott közösség gondolkodásában. Az ily módon kivívott közbizalom tartóssága pedig végső soron a politikai elit döntéseinek eredményességétől és a politikai intézmények hatékonyságától függ (azaz a hibás kormányzati működés előbb-utóbb törvényszerűen aláássa a rendszer iránti lojalitást, még az ügyesen alkalmazott politikai szimbólumok ellenére is).¹

A szimbolikus politizáláshoz és a (nemzet)állami reprezentáció kibontakozásához kiváló terepet biztosítottak a 19. század folyamán robbanásszerű fejlődésnek induló városok, amelyek nagy forgalmú nyilvános terei kézenfekvő helyszínül szolgáltak a központilag szervezett ünnepeknek vagy éppen emlékművek állításának. A művészi eszközkészle-

tet pedig mindehhez a romantika, illetve később a historizmus kínálta.² A 19. század végére a politika meghódította a városi köztereket – sőt, újabb reprezentatív helyszínekkel gyarapította számukat – és változó minőségű szobrokkal népesítette be azokat. A kritikusok ekkor már egyenesen szoborrállítási lázról, emlékmű-dühről írtak, amely hatalmába kerítette a politikai élet irányítóit és nyomukban az igényeket kiszolgáló művészeket. Témánk szempontjából különösen érdekesek az országok fővárosaiban, a hatalmi reprezentáció központjaiban elhelyezett azon emlékművek, amelyek az adott politikai rendszer alapító mítoszára és/vagy alapító atyjának érdemeire emlékeztették a városi polgárokat. E törekvés legszembetűnőbb példája szűkebb korszakunkban minden bizonnyal a Bismarck-kultusz volt. A Német Császárság egyik „alapító atyja”, Otto von Bismarck még életében szobrot kapott Bad Kissingenben 1877-ben. A századfordulón pedig már 166 szobrát tartották nyilván kül- és belföldön.³ Politikai fordulatok esetén persze – legalábbis szerencsés esetben – az ellenkánon-teremtés szándékával ugyanazon városi térben rivális mítoszok és alternatív hősök is megjelenhettek (lásd például Párizs köztársasági és monarchikus emlékműveit).⁴

E szerteágazó kutatási téma mindössze egyetlen vonatkozását kívánjuk ezúttal megvizsgálni. Milyen szerepet játszott a kiegyezés „alapító atyjának”, Deák Ferencnek a személye és kultusza az 1867-ben létrejött rendszer szimbolikus reprezentációjában? Mennyire volt ez tudatosan formált a hatalmon lévő elit részéről?

A kiegyezés vizuális reprezentációjának problémái

Az 1867-ben megkötött osztrák–magyar kiegyezés és annak nyomán létrejött új államjogi kapcsolat, amelyet reálunióként, illetve dualizmusként jellemez a történettudományi szakirodalom (e kifejezések már egykorúan is felbukkantak), fennállása öt évtizede alatt meglepően ritkán vált például képzőművészeti alkotások témájává, és nem igazán kapcsolódott hozzá emlékező rítus sem, szemben 1848 tavaszának forradalmi eseményeivel. Ennek egyik oka kétségkívül az, hogy a bonyolult és hosszadalmas tárgyalásokon kiformalódó jogi és politikai egyezség meglehetősen nehezen ragadható meg vizuálisan. Ugyanakkor ez mégsem szolgálhat elegendő magyarázatul, hiszen a politikai fordulatokat jelző jognyilatkozatokat vagy az új alkotmányok megszövegezését más országokban is tárgyalások előzték meg, ünnepélyes elfogadásukat vagy magát a kodifikációs folyamatot mégis ikonikus festményeken örökítette meg a közeli utókor. Gondoljunk csak John Trumbullnak a Függetlenségi nyilatkozat (USA, 1776) tervezetét megvitató kongresszusi ülésről 1819-ben készített tablójára vagy Robert Harrisnek a kanadai államszövetséget előkészítő québeci gyűlést (1864) ábrázoló festményére 1883-ból. A norvég alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját (1814) pedig Oscar Wergeland örökítette meg 1885-ben.

További magyarázatként szolgál a kiegyezés hiányos reprezentációjára, hogy a szövegét tartalmazó törvények becikkelyezése vagy kihirdetése nem vált ünnepnappá, szemben például 1848. március 15-ével vagy éppen az áprilisi törvények szentesítésének dátumával.

A Függetlenségi Nyilatkozat, 1776. John Trumbull festménye, 1819

Ugyan az Andrássy-kormány kinevezésekor sor került spontánnak mondható utcai ünneplésre, a házak ablakainak kivilágítására, ám azt is tudjuk a fennmaradt forrásokból, hogy a fővárosiak felfokozott hangulata mennyire ellentmondásos volt: Deák Ferencet halálosan megfenyegették, a falakon pedig 1867 februárjában plakátok jelentek meg, amelyek hazaárulónak bélyegezték a kiegyezés híveit.⁵ Ráadásul az év későbbi hónapjaiban Kossuth Lajos Kasszandra-levele és a nyomán kibontakozó sajtóvita az 1867-es rendszerváltás megítélését hosszú időre morális szintre helyezte. Mint köztudott, Kossuth a nemzet halálát látta az úgymond hátsó szobák mélyén megkötött elvtelen alkuban. Kossuth itthoni hívei pedig immár nyíltan is hazaárulóknak nevezték az 1848-ban kivívott jogok feladóit, akik a kiegyezés megkötésével az országot idegen érdekeknek szolgálatják ki. A későbbi években is az ellenzék különféle

társadalmi akciókkal (például petíciós mozgalommal vagy demokrata körök szervezésével és megyei határozatokkal) igyekezett megkérdőjelezni az új politikai rendszer legitimitását. Ehhez társult még az országban élő néhány nem magyar etnikai közösség vezetőinek elutasítása. 1869-ben a kormánypárt bizalmas tanácskozásán Andrássy miniszterelnök maga is így nyilatkozott: „A népnek 9/10 része ellenünk, az értelmiségnek pedig 9/10 része mellettünk van ugyan, de a teret napról-napra veszítjük lábaink alól.”⁶

Ez az aggodalom feltehetően eltúlzott volt, azt azonban érthetővé teszi, hogy a rendszerváltással hatalomra került kormányzati elit miért kerülte, hogy az osztrák–magyar kiegyezés aktusa köré közösségi élményt adó társadalmi megerősítést (például ünnepi tömeggyűléseket) szervezzék. A rendszer megteremtői ugyanis a kialakult közhangulat, valamint a kompromisszumokkal gyakorta együtt járó belső

A norvég alkotmányozó gyűlés, 1814. Oscar Wergeland festménye, 1885

kétélyek és csalódások miatt maguk is bizonytalanok voltak társadalmi támogatottságukban. A rendszer valójában egész fennállása alatt híján volt az érzelmi azonosulásnak (még azok sem lelkesedtek érte különösebben, akik elfogadták azt), így világos jelképrendszer sem volt kialakítható, amely megerősíthette volna legitimitását. Ráadásul azon kevés próbálkozás is, amelyet az egy mást követő kormányok tettek a szimbolikus politizálás terén, 1848 kultuszát erősítette, hiszen a Deák-párti, majd szabadelvű kormányok magukat szintén a 48-as értékek örökösének tekintették, a rendszerváltás programját pedig – a jogeljárás teóriája ellenében – az áprilisi vívmányok minél teljesebb helyreállítására építették. Jól látszik ez abból is, hogy nemzeti ünnepé 1898-ban e törvények szentesítését emelték (április 11.).⁷

Pontos dátumot persze nehéz is lehetett volna kijelölni az új rendszer szimbolikus kezdőpontjaként, hiszen a kodifikáció kitöltötte az egész évet, ráadásul a magyar törvények az állampolgárok számára nehezen érthető közjogi és gazdasági rendelkezéseket tartalmaztak, ám a mindennapjaikban is érzékelhető, például a személyes szabadságukat érintő jogkiterjesztést nem (szemben 1848-cal). Fontos kivétel ez alól a magyarországi zsidóság, amely számára az új politikai rendszer első törvénye (1867. évi XVII. törvénycikk) polgári és politikai jogegyenlőséget biztosított. Az úgynevezett emancipációs törvény a zsidó emlékezetben bizonyítható módon összekapcsolódott a kiegyezéssel.⁸

Valójában a hosszú kiegyezési tárgyalások sikeres lezárását az 1867. június 8-i koronázás tudatosította leginkább a széles tömegekben és a külföld előtt is. Ezenfelül pedig e politika- és médiatörténeti esemény arra is alkalmat adott a több új elemet tartalmazó patinás szertartás révén, hogy az autonómiáját visszanyert magyar állam fővárosán és alkotmányos hagyományain keresztül megmutassa nemzetállami erejét.⁹

Erzsébet királyné koronázásának emlékére vert aranyseton elő- és hátlapja, 1867

A későbbi évtizedek során is rendszerint a koronázásról készült alkotások helyettesítették a közjogi megegyezés ábrázolását, a rendszer ünnepnapjaként pedig a koronázás évfordulói funkcionáltak. Bizonyos mértékig hasonló feladatot látott el az uralkodópár és különösen Erzsébet királyné magyarországi kultusza és művészi reprezentációja, bár ebben az esetben az elsődleges cél természetesen a Habsburg-ház és az uralkodó ambivalens megítélésének tudatos javítása volt.¹⁰

Úgy tűnik számunkra, hogy azon ritka esetekben, amikor a koronázás megörökítésén túl mégiscsak ábrázolásra került a kiegyezés, a kormányzati politikusok és elvárásaik nyomán akaratlanul a művészek is igyekeztek azt Deák Ferenc személyéhez kötni, ezért a továbbiakban erre az összefüggésre irányítjuk figyelmünket.

Deák Ferenc kultusza és a politikai rendszer legitimációja

Látszólag kézenfekvőnek tűnik a kiegyezést Deák Ferenc alakjával azonosítani, hiszen oroszlánrész volt abban, hogy megindulhattak a tárgyalások az uralkodó és a magyar politikai elit között, elvi útmutatásával irányt szabott a kibontakozásnak, konkrét szövegjavaslataival nehéz pillanatokban lendítette tovább a tárgyalásokat, politikusi és emberi tekintélyével pedig sok esetben erőt és hitet adott híveinek. Deák személye és „szövetségi politikája” igen hamar történeti távlatba került: a kiegyezés megalkotóját hívei a béketeremtő Bocskai Istvánnal, Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel helyezték azonos rangra.¹¹ E szemléletmód a dualizmus egészében jellemző maradt, sőt kihatott Deák utókori értékelésére is.¹²

Csakhogy Deák már a kiegyezés előkészítése során is hangot adott időnként nemtetszésének, a

Deák Ferenc 1867 körül

kompromisszum megkötésének szimbolikus pillanataiban pedig igyekezett háttérbe húzódní: nem vállalt semmilyen formális tisztséget az új kormányzati rendszerben, és nem vett részt a koronázás szertartásán sem. Előbbit közvetlen munkatársa így magyarázta: „Szóval mindenből látszott, hogy ő megijedt a kiegyenlítéstől, megijedt az azután bekövetkezendő teendőitől, a húsvéti cikk végső következményétől. [...] Fél minden felelősségtől, fél, hogy nem populáris dolgokat is fog kellene véghez vinnie.”¹³ Távolmaradását a koronázástól pedig egészségi állapotával és puritánságával magyarázták hívei, a történelmi szakirodalom viszont bizonyos mértékű elhatárolódást olvas ki e magatartásból.¹⁴

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezést követő években Deák egyre növekvő távolságtartással figyelte a róla elnevezett kormánypárt, a Deák-párt politikáját. A kiegyezés rendszere mellett továbbra is kiállt, az ellenzéki támadásokkal szemben rendre védelmébe vette azt, ám pártjától mind több kérdésben tért

el a véleménye: „[A Deák klubban] lekiabálták, mint egy kortestanyán. Láthatta az öreg úr, amit én rég mondok, hogy neki többé nincs pártja, vagy csak legfeljebb 40–50 egyénből áll” – írta híve, Csengery Antal.¹⁵ Ekkor vált szállóigévé állítólagos mondása: „Az ördög a ti vezérete, nem én!” Többször kifogásolta az új politikai rendszer anomáliáit: a korrupciós jelenségeket, valamint a liberális program fokozatos háttérbe szorulását. 1873-tól kezdve pedig súlyosbodó betegsége miatt kivonult a napi politizálásból, így jobbra csak elbeszélésekből értesült pártja belső harcairól és felbomlásáról.

A kiegyezés reprezentációjának komoly akadályát jelentette Deák Ferenc puritán habitusa is, amelyel következetesen ellenállt minden személyét érintő feltűnő ünneplésnek. Évtizedekkel később Mikszáth Kálmán találóan így fogalmazott: „semmi se dicséri e nemzet politikai érettségét jobban, mint a Deák-kultusz. Csak nagy népnek lehet ilyen szürke, cicoma nélküli nagy embere.”¹⁶ Igénytelen, feltűnéskerülő életmódját, „szeplőtlen becsületességét” még ellenfele, Kossuth Lajos is elismerte, aki szerint Deák republikánus erényeket gyakorolt monarchikus viszonyok között. Az ország azonban már nem követhette vezére magatartását, mert a kiegyezés a magyar társadalom erkölcsi romlását eredményezte: „a 67-diki mű, a depravatio [züllöttség] pandora-szelencéjét nyitotta rá a nemzetre”, amely negatívan hatott az intézményrendszer működésére is. Kossuth nyílt levél formájában közzétett nekrológiájában tehát úgy foglalt állást, hogy a rendszer és annak alapító atya morálisan nem azonosítható egymással, noha végső soron a kiegyezést Deák szörnyű tévedésének tartotta.¹⁷

Maga Deák is, amennyire lehetősége engedte, igyekezett megakadályozni, hogy személye köré kultusz épülhessen: a koronázás alkalmával elutasította, hogy az uralkodó kitüntetésben vagy valamilyen ajándékban részesítse (csak az uralkodópár egyszerű fényképét fogadta el) és annak is ellenállt, hogy hívei még életében kiadják beszédei gyűjteményét. Természetesen már a reformkor óta jelentős tisztelet övezte, jól mutatja ezt például a hagyatékában fellelhető számos díszoklevél és dedikált fénykép, emlékalbum is,¹⁸ de a látványos kultuszteremtés csak a közéletből

való végleges távozása után vette kezdetét (1874-ben már közteret neveztek el róla a fővárosban).

Deák Ferenc temetése és Zichy Mihály festménye

Deák 1876. január 28-án bekövetkezett halálakor nyíltan beindult a központilag szervezett kultuszépítés, amely jól érzékelhetően a kiegyezési rendszer szimbolikus reprezentációját is szolgálta. A rendszer alapító atyjának állami temetése a hivatalos Magyarország első nyilvános gyászszertartása volt 1867 után, amely régi formákra épített, de merőben új típusú tömeglátványossága volt Budapestnek.¹⁹ Előképként legfeljebb Batthyány Lajos (1870), esetleg Eötvös József (1871) temetése említhető a korszakból, ám az 1848-as első felelős minisztérium kivégzett miniszterelnökének újratemetésében a kiegyezéssel hatalomra került politikusok nyíltan nem vállalhattak szerepet, az Andrássy-kormány első elhunyt miniszterének gyászszertartása pedig külsőségekben szerényebb volt, és a fővároson kívül ment végbe.

A rendszer szimbolikus megerősítésének szándéka már a temetés körüli hetekben tetten érhető volt. A kultuszteremtés első számú motorja a Magyar Tudományos Akadémia volt, amely még a régi Deák-párti elit irányítása alatt állt, vezetői Deák közvetlen munkatársai voltak a kiegyezés idején (például Lónyay Menyhért és Csengery Antal). Már Deák halálának másnapján rendkívüli gyűlést tartottak, ahol elhatározták, hogy Deákot az Akadémia oszlopcsarnokában fogják felravatalozni, alakját festményben, emléket pedig „ó dai költeményben” örökítik meg, amelyre nyílt verspályázatot írtak ki. A beérkezett, meglehetősen egyenetlen színvonalú negyven pályamű közül végül Szász Károlynak, a Deák-párt egykori képviselőjének verse került ki

győztesként. A pályázatot bemutató tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy Deák halálakor lényegében már készen állt az a – nemzeti emlékezet közhelyeiből építkező – szimbólumrendszer, amely évtizedeken át a Deák-kultusz alapját fogja jelenteni.²⁰ E költői képek legtöbbször

Deák alakját szakrális magasságokba emeli, tényleges jellemvonásait idealizált jelképpé formálva (torzítva), így a puritán és zárkózott „öreg úr” igen hamar a magyarok Mózesévé, Messiássá, esetleg „nagy alkotmány-apostollá” vált a költeményekben. Ugyanakkor arra is figyelmeztet az elemző, hogy bár a kiegyezés az ígért földjeként, illetve megváltásként értelmeződik a versekben, de a Deák politikai pályájából vett konkrét példák rendszerint 1861-nél megállnak, amikor a politikus még az egységes nemzeti akarat szószólójának számított.

A hivatalos megemlékezések másik szervezője a kormány és a kormánypárt voltak. A Deák-párt és a legnagyobb ellenzéki párt, a Balközép egyesülésével 1875-ben létrejött Szabadelvű Párt felvállalta Deák politikai örökségét. A párt megalakulásakor, az akkor már visszavonult Deákot felkérték, hogy elsőként ő írja alá a Szabadelvű Párt tagsági ívét, a pártklub egyik szobájában pedig elhelyezték portróját. Érthető tehát, hogy Tisza Kálmán kormánya emléktörvényben sietett megörökíteni „Deák Ferencnek a haza körül hosszú évek során át szerzett érdemei”-t, továbbá elrendelte, hogy a fővárosban közadakozásból emeljenek méltó emléket az elhunytnak (1876. évi III. törvények).

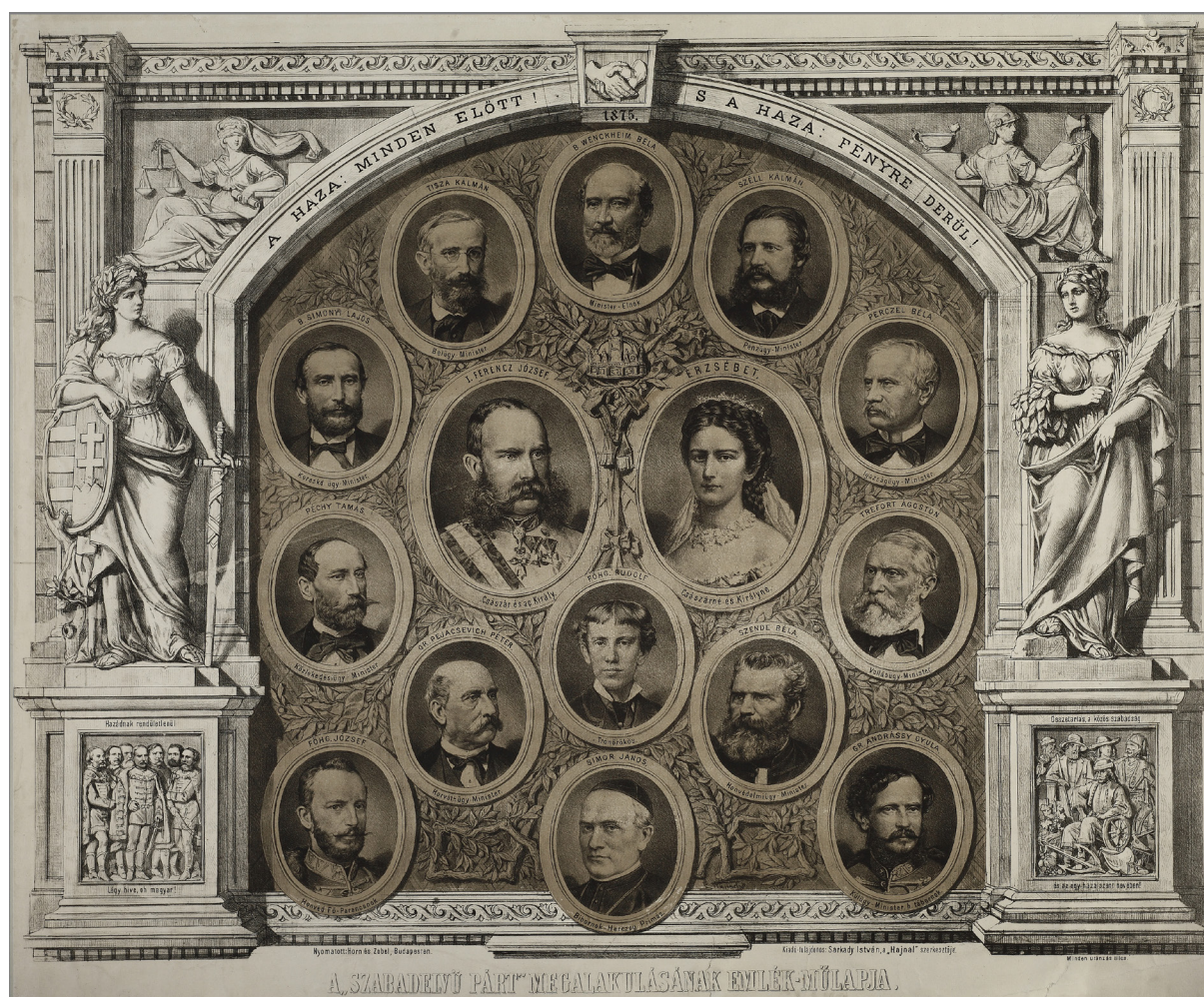
E lépésnek ugyan volt előképe, hiszen 1848 tavaszán, a polgári alkotmányosság kezdő pillanatában az országgyűlés az előző évben meghalt József nádor emléket iktatta törvénybe, ezúttal azonban többről volt szó. Úgy véljük, hogy Simonyi Ernő a Függetlenségi Párt nevében joggal tette szóvá, hogy a kormány nem csupán Deák emberi nagyságát kívánja meg-

Deák Ferenc festett selyem halotti címere

örökíteni, hanem a „törvény erejével és autoritásával kimondja azt, hogy Deák Ferenc politikai működése érdem volt a hazára nézve”, ezáltal pedig a kiegyezést követő kormányok politikáját szentesíti. Érvelése szerint, míg József nádor a napi politika szintje fölött állt, és közfunkciót töltött be, addig Deák egyértelműen pártpolitikus volt, akinek legnevezetesebb alkotása, a kiegyezés hasznossága fölött csak az utókor mondhat véleményt, kortársi megítélése ugyanis rendkívül bizonytalan. Simonyi úgy látta, hogy Deák életművében alig van valami maradandó, hiszen

még saját pártja is megszűnt, az ország pedig súlyos adósságokkal küzd. A Függetlenségi Párt nevében az állami temetéshez hozzájárult, de az emléktörvényt elutasította.²¹ Az országgyűlés azonban változtatás nélkül nagy többséggel elfogadta a törvényjavaslatot. „Sajátságos helyzetben volt Tisza ezen törvényjavaslattal szemben. Ő, ki nyolc éven át ellenezte Deák politikáját, ő, ki az 1867ki kiegyezés által létrehozott intézményeket átkos intézményeknek nevezte a képviselőházban, ő nyújtotta be a javaslatot Deák érdemeinek törvénybe iktatása iránt. [...] És ezen ke-

A Szabadelvű Párt megalakulásának emléklapja, 1875

Tisza Kálmán. Pálffy Béla festménye

lepcét a jobboldali ellenzék a régi Deák párt híveivel egyetértve készítették számára és ő szépen megadta magát, félvén, nehogy valami módon Széll Kálmánt vagy Kovách Lászlót [azaz, Deák legszorosabb híveit a kormánypártban] megsértse” – kommentálta az országgyűlés döntését Simonyi.²²

Mindazonáltal a függetlenségi ellenzék is zavarban volt Deák személyének és politikusi pályájának megítélésekor. Helfy Ignácot érezhetően megrendítette Deák halálhíre, és kegyelettel kívánt adózni ellenfele emléke iránt. Leveléből kitűnik azonban, hogy pártjában nem mindenki osztozott érzéseiben: „Bármiként ítélünk is az ő politikai működése felett, bármennyire károsnak, vészesnek tartjuk is az általa létrehozott művet: lehetetlen merengve meg nem állani a férfi ravatala előtt, lehetetlen, hogy a kedély el

ne boruljon újabbkori történetünk egyik nagy alakja eltűntén. Ez körülbelül az az érzés, a felfogás, melynek én pártunk részéről kifejezést adni óhajtottam volna. De nem bírtam azt a pártnál keresztülvinni. Sőt, olyanforma nyilatkozat fog a holnapi Egyetértésben megjelenni, melynek prózai fordítása körülbelül ez: Bánjuk is mi, hogy elpatkolt, de miután az egész ország siratja, hát mi nem akarunk hangosan nevetni. Azt fogják mondani, hogy szívtelenek és míveletlenek vagyunk.”²³

Helfy később is elégedetlen volt pártja ellentmondásos magatartásával (ti. se nem méltatták az elhunytat, se nem tiltakoztak Deák kultusza ellen), mindazonáltal politikai haszonszerzést gyanított a hivatalos gyász mögött. Erzsébet királyné megjelenését a koporsónál a szimbolikus politizálás tudatosan megtervezett, rafinált lépésének tartotta csupán: „igen finom sakkhúzás volt a királyné tegnapi megjelenése Deák ravatalánál! Ezer beszéddel s százezer vezércikkkel nem bírnók ellensúlyozni a benyomást, melyet a finomul kiszámított jelenet nemzetünk fogékony kedélyében előidéz. Ügyesek, roppant ügyesek.”²⁴

Simonyi Ernő, aki jelen volt Deák nagyszabású temetésén, néhány pillanatra maga is a közhangulat hatása alá került. Ő is úgy ítélte meg, hogy a kormányzat igyekezett felhasználni az eseményt népszerűsége növelésére, ugyanakkor észlelte a spontán kegyelet és kultuszképződés megnyilvánulásait is. „A temetés maga nagyszerű volt. Nem a pompát értem, melyet az ország költségeire kifejtett a rendezőség, hogy politikai kapitálist [tőkét] csináljon a gyász esetből az új kormány számára, hanem inkább a népsokaságot, amely a temetésen részt vett. [...] Több nap múlván már el Deák halála óta az emberek itt a fővárosban mintegy fanatisálták egymást az esemény nagyszerűsége és nagy jelentősége felett. Pedig Deák már több mint két éve halott volt a közéletre nézve. [...] Itt azt hitték az emberek, hogy Deákban az egész emberiség elvesztette legjobbjai egyikét és így az egész emberiségnek gyászolnia kell kimúltát. Megütközéssel vették, hogy a király személyesen nem jelent meg a temetésén, és még azt sem tartották volna túlzásnak, ha a pápa maga eljött volna őt temetni,

vagy ha az orosz cár vagy legalább Bismarck jelent volna meg a ravatal előtt hódolatát kifejezni a nagy halottnak. [...] A temetés közben ismételve hallottam azon megjegyzést, hogy az olyan nagyszerű mint volt a koronázás. Ez főleg e nagy néptömegre vonatkozó volt” – tudósította Kossuthot az eseményekről.²⁵

Hasonló érzelmekről tanúskodik Táncsics Eszter és Csorba Géza közös naplója is. Az alapvetően ellenzéki érzelmű házaspár (elvégre Táncsics Mihály lányáról és vejéről van szó) és környezete ugyancsak megrendülten fogadta Deák halálának hírért. Beszámolójukban azonban már megtalálható a formálódó kultusz több kelléke is: „már gyászzászlók lobogtak a ködös, hideg léghen, fájdalmasan jelentve, hogy a Magyarok Mózese, nagy prófétája, a haza bölcsé, Európa nagy státusférfia, a haza atyja, a kedves »öregúr«, a nagy Deák Ferenc, meghalt. Ez a rémhír futotta be a fővárost; mindenki megtudta ezt rögtön; mindenki megdöbbsent; mindenki zsibbadni érzé ereit s gondolkozni se mert, csak ámult. [...] A gyászlobogók egyre szaporodtak; a fájdalom hullámai mind távolabb verődtek, a villanyosság gyorsaságával. A hír bejárta az országot, a szomszédos és távoli államokat bámulatos sebességgel.”²⁶ Az érzelmegazdag emlékező sorok még hosszan folytatód-

nak a naplóban. Csorba Géza – talán az akadémiai felhívás hatására – azonnal két verset is írt Deák halálára. Természetesen részt vesznek a temetésen is, kíváncsiságtól és a megrendültség érzéseitől áthatva körbejárták Deák ravatalát, másnap pedig az utcai tömegben nézték végig a temetési menet elhaladását.

Megtapasztalva a fővárosi lakosság természetes reakcióit, valamint a kiegyezési rendszer híveinek megtervezett akcióit, mind Helfy, mind Simonyi levélben fordult Kossuthhoz, mert szerették volna megtudni, hogy ő miként vélekedik a „haza bölcséről”. Kossuth válaszában központi gondolatát már említettük: Deák jellemének tisztaságát szembeállította a kiegyezés romlottságával. Miközben tehát Deákról beszélt, a politikai rendszer felett mondott ítéletet, nagyrészt megismételve a Kasszandra-levélben hangoztatott nézeteit a közös ügyes alku várható irtózatot következményeiről. Írásának megrendítő erejét nem a kiegyezés megkötése óta jól ismert gondolatok adják, hanem azok a feltárulkozó érzelmegazdag mondatok, amelyek az 1867-ben közzétett levele után ismét átélhetővé tették a közvélemény számára Deákhoz fűződő ellentmondásos viszonyát. Meglehetősen kegyeletsértő módon korábbi barátját az emberi szenvedés iránti érzéketlenséggel vádolta meg: az emigráns Kossuthot ért családi tragédiák idején ugyanis Deák nem nyújtott vigasztalást, pedig még gyermekének

Deák Ferenc temetési menete.

Vasárnapi Ujság, 1876. február 20.

keresztapjául is Deákot választotta, sőt tiszteletből a Ferenc nevet adta fiának. Továbbá Deákot kishitűnek festette le, aki tekintélyét felhasználva nemzetét ösztöneivel és történelmi hagyományaival ellenkező politikai döntésre bírta rá. Ezt követően levelében saját közelgő halálára terelte a szót, ami azonban szűk családján kívül senkit se fog érdekelni. Mindenesetre Helfyt arra kérte, hogy a levelébe csúsztatott cipruságot, a gyász és a feltámadás jelképét, helyezze Deák sírkápolnája küszöbére.

Kossuth azonban maga is bizonytalan lehetett abban, hogy szabad-e így fogalmaznia barátból lett ellenfele temetésekor. Noha számítania kellett volna rá – hiszen nem először esett meg vele ilyesmi –, hogy levele a nyilvánosság elé kerül, úgy tűnik, ezúttal cserbenhagyta politikusi érzéke. De az sem kizárt, hogy utólag némileg megbánhatta eleve nyilvánosságnak szánt levele bizonyos gondolatait. Mindenesetre felháborodottan tiltakozott az ellen, hogy a függetlenségi párt lapja, az *Egyetértés* közzétette mondatait: „telegraphice tiltottam volna le a közlést, mert nevetséges, sőt compromittáló dolognak tartom privát érzelmeim szentélyét nyilvános fitogtatás által profanáltatva látni, oly alkalommal mely részemről nyilvános felszólalást teljességgel nem csak nem provocálhatott, de nem is igazolhat. Én Helfy Ignácnak írtam, nem a publicumnak.”²⁷

Csak azután enyhült meg, hogy hívei részletesen beszámoltak levele hatásáról. Arról tudósították, hogy a Szabadelvű Párt képviselői közül is sokan, és nem csak a korábban ellenzéki Balközép tagjai, elismeréssel és meghatottsággal olvasták Kossuth szavait. Ám ennél is lényegesebbnek tartottak hírt adni az egyszerű polgárok érzéseiről: „[L]ehet képzelni, minő hatása volt az igazság fönséges szavainak a népre, melyre a mostani alkotmányosság nem hozott semmi üdvöst. Az utcákon csak a Kormányzó úr levelét vásárolták, olvasták. A hordárok leültek

Kossuth Lajos

csoportokban lépcsőkre, s az öregebb közülök fennhangon olvasá a hazafias hő szavakat. Hallottam hangsúlyozni: »feladta Magyarországot s belőle Lajthániát csinált«. A bérkocsis a bakon ülve olvassa Kossuth levelét. A gyümölcsárusnő kosara mellett sat. sat. Mintha mindenki »saját szívének dobbanásait, saját vágyait látná mintegy tükröből visszasugárzani«. Az elmúlt dicső napok emléke látszott tündökleni az arcokon» – írta például Leövey Klára.²⁸ Helfy Ignác pedig így számolt be tapasztalatairól: „Nem is szólok a népről, amelynek érzelmnyilvánulása itt-amott valóban megható. Így például egy Józsefvárosi szatócs, kinél a napokban feleségemmel valamit vásároltam, amint megtudta, hogy ki vagyok (feleségem mindig vezetéknevemen nevez) rám borult s ott stante pede [azonnal] elkezdte nekem szavalni Kormányzó úr levelét s elszavalta végig a német, francia, latin s angol szavakkal együtt! Ilyen és hasonló jelenetet akárhányat idézhetek.”²⁹

Hetek múltával Simonyi Ernő is bevallotta, hogy tudatosan szembement Kossuth szándékával, amikor nyilvánosságra hozta a szóban forgó levelet. „De a levél olyan volt, hogy lehetetlen volt annak nagy horderejét azonnal fel nem ismerni és ellentállani a vágnak, hogy az közzététessék. A levél magánlevél volt és »in camera sinceritatis« írva, és volt mint Kormányzó úr mondja »legbensőbb kedélyéletemnek emanatioja«. De hisz épp ez volt, ami az összes magyarországi közönség szívéhez a kulcsot megtalálta és ez volt, ami a levélnek azon varázshatását szülte, melyet az országszerte gyakorolt, mert mindenki érzte, hogy amit ön ír, azt szívből írja, az a valóság és nem hypochrisis. Másrészt nem volt a levélben egy szó sem, amely az író jellemének vagy érzelmeinek vagy politikai álláspontjának, múltjának vagy jellemének csak a legkisebb mérvben is árthatott volna, ellenben az ügynek az 1867ki Parisi levél óta semmi nem használt annyit mint ezen levél közzététele.

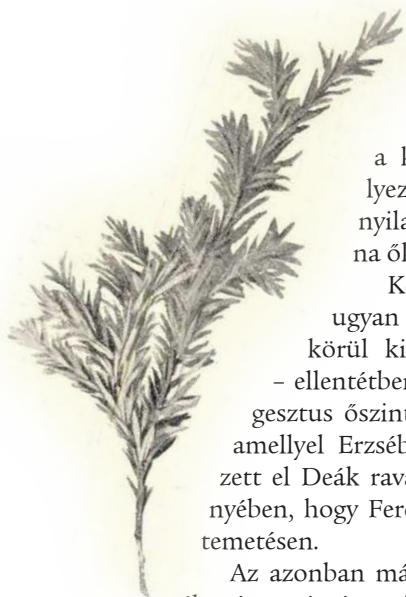
A levelet áhitattal olvasta minden ember az ország egyik végétől a másikig. Ezer meg ezer példányban nyomatott az ki és adatott el. Közöltetett valamennyi magyar és német lap által.”³⁰ Simonyi tehát hatását tekintve a Kasszandra-levéllal állította párhuzamba Kossuth mostani szavait. Vélekedése szerint Kossuth ismét bebizonyította, hogy bíráló szavainak milyen súlya van az emberek körében, és a kormány tevékenysége során (például a gazdasági kiegyezés esedékes megújításakor) ezt nem hagyhatja figyelmen kívül.

Mint említettük, Kossuth hívei magyarázkodó és magasztaló levelei hatására megbocsátotta az *Egyetértés* akcióját. Mondatai hatását a romantikus regények által keltett érzésekhez hasonlította, amelyek amilyen gyorsan keletkeznek, olyan gyorsan el is múlnak. Híveivel ellentétben nem gondolta, hogy bírálata valódi befolyást gyakorolna a politikai életre. (Abból azonban, ahogy levelének jelentőségét kisebbiteni próbálta, kiérzünk némi megbánást is.) „Bosszantott a dolog. És méltán. De hát túl vagyunk rajta. Én jóformán már azt sem tudom, mit írtam volt, mert nem tartottam meg egy példányt sem a lármát csinált parentatióból. Az érzelmős lányok s gömbölyű kávésnők pedig kiket az olvasmány mint egy sensationális novella egy múló percig excitatioba hozott, rég kipihenték az emotiót” – írta Helffynek.³¹

A történések valóban azt mutatják, hogy Kossuth levele csupán néhány hétig foglalkoztatta a szenzációra fogékony városi közvéleményt, a sajátos nekrológ keltette izgalom hamar elült. Deák kultuszát ellenfele akciója nem kezdte ki. A kormánypárti lapok igyekeztek elmellőzni a kossuthi kritikát, a sajtó egy másik része pedig a levél retorikai értékét dicsérte, és a Deákot méltató részleteket emelte ki. Érdemi bírálatnak csak a régi Deák-párti táborhoz tartozó és a kultusz alakításában fontos szerepet játszó Gyulai Pál vetette alá a szóban forgó levelet. Kossuth írását a szónoki megszerkesztettség szempontjából Antonius gyászbeszédéhez hasonlította, Shakespeare *Julius Caesar* című drámájából. És mint ilyet, alapvetően szónoki műnek, színpadi alkotásnak tekintette, amelyben több a közönségnek szóló színészi pátosz, mint a valós emberi érzés (az is

inkább sértett hiúság). Gyulai is felidézi a kiegyezés küszöbén támadt konfliktust Deák és Kossuth között: „ezelőtt mintegy kilenc évvel, Kossuth nem éppen úgy bánt Deákkal, amint barát baráttal szokott [...] Kossuth a barát álarcában közeledett Deákhoz, midőn csapást mért reá, éppen mint most a gyászruhát ölti fel, midőn emlékét eltorzítja. Mindkét levél erkölcsi értéke ugyanaz. Deák sohasem bánt így Kossuthtal.”³² Gyulai épp ezért hiteltelennek tartotta azt az erkölcsi pozíciót, ahonnan az emigráns politikus bírálta Deákot, és álságosnak mondta a Kossuth által választott formát is (ti. magánlevél alakjában, de tudatosan a nyilvánosságnak szánta mondanivalóját). Ezt követően sorra megcáfolta a levél politikai állításait és a Deák jellemére vonatkozó kritikákat: Kossuthtal ellentétben Deák sohasem hitegette nemzetét bizonytalan vágyálmokkal, és némán tűrte a méltatlan gyanúsítgatásokat. Végül pedig azzal nyugtatta Kossuthot, hogy a nemzet nem fogja elfelejteni az ő érdemeit sem.

Külön érdekes, hogy mi lett a Kossuth által küldött cipruság sorsa. A fennmaradt forrásokból úgy tűnik, hogy a gyászszertartás kormányzati szervezői mérlegelve a helyzetet, amellet döntöttek, hogy Kossuth e kegyeleti gesztusát – mivel az emléktárgy elhelyezését megakadályozni úgysem igen tudták volna – beemelik a Deák-kultuszba. Helfy beszámolójának tanúsága szerint kormánypárti politikusok és a polgármester megpróbálták rábeszélni, hogy a cipruságot ne a sírkápolna küszöbére, hanem méltóbb módon, magára a sírra helyezze rá.³³ Helfy erre nem volt hajlandó, ezért temetőőrökkel figyeltették Deák sírját, akiknek azonnal jelenteniük kellett, amint Helfy felbukkan a kápolnánál. Erre az eseményre Kossuth levelének megjelenése után mintegy két héttel került sor. Háromnegyed órával később Kammermayer Károly polgármester és Baross Gábor képviselő, a gyászbizottság tagja már meg is jelent a helyszínen. A cipruságot bevitték a kápolnába, és ezzel a gyászkeretes felirattal látták el: „Kossuth Lajos, 1876. mart. 11.” Helfy a történethez, melyről részletesen beszámolt Kossuthnak, a következő találó megjegyzést fűzte: „Méltóztassék elhinni, hogy ezekben az emberekben nem lett volna meg a bátorság Kossuth Lajos nevét

Kossuth Lajos ciprusága

a király s királynée mellé helyezni, ha a közvélemény hangos nyilatkozata nem bátorította volna őket reá.”

Kossuth elhíresült levelében ugyan sok mindent bírált a Deák körül kibontakozó kultuszban, ám – ellentétben Helfy vélekedésével – azon gesztus őszinteségét nem vonta kétségbe, amellyel Erzsébet királyné koszorút helyezett el Deák ravatalán, különösen annak fényében, hogy Ferenc József nem jelent meg a temetésen.

Az azonban már nagyon is tudatos, a közvélemény számára szimbolikus üzenet volt a kormányzat részéről, hogy elhatározták ennek a jelenetnek a művészi megörökítését. Trefort Ágoston kultuszminiszter ugyanis megrendelést adott Zichy Mihálynak, hogy fesse meg azt a magasztos pillanatot, amikor Erzsébet királyné leróta kegyeletét Deák ravatalánál.³⁴ Zichy a kép koncepcióját a következőképp foglalta össze: „A Haza sír Deák teteme fölött. Egy hosszú szárnyas Genius, mintha örülne a Királyné jelenlétén, vigasztalva fogja át a gyászoló Hazát, a másik kezével pedig a csillag koszorút tartja a Királyné feje fölött.”³⁵ E képet allegorikus utalása miatt a kiegészítés vizuális reprezentációjának szokás tekinteni: a nemzet és az uralkodócsalád szövetségének megerősítését kifejező alkotásnak, amelyben Erzsébet mint a nemzet kijelölt védangyala jelenik meg.

A forrásokból tudható, hogy a kép létrejöttét mind a magyar kormány, mind az uralkodóház eltökélten támogatta. Kormányzati közvetítéssel Zichy Erzsébet királynéval is találkozhatott, melyről így számolt be Trefortnak: „Kötelességemnek tartom Nagyméltóságát bécsi időzésem eredményeiről tudósítani. Mélt. Tisza Lajos úr közüdvöztetésének, Nagyságos Ferenczy Ida kisasszony eleven részvételének, és Báró Nopcsa Ferenc Nagyméltóságának köszönhetem, hogy már múlt vasárnap Ócsászári és Királyi Felségével, a mi Királynénkkal hosszasan beszélhettem. Ófelsége a legnagyobb érdeklődéssel tudakozódott a tervezett kép tárgyáról, nagyságáról és bevégezése idejéről. A legnagyobb szívességgel fordult Ófelsége

azon mozdulatba, amelyre képemre nézve szükségem volt, és elég időt engedett arra, hogy fejét és termetét tanulmányozhassam.”³⁶ Erzsébet még gyászruháját is kölcsönadta a festőnek a kép nagyobb hitelessége érdekében. A királyné később a festményről készített, ezres nagyságrendben sokszorosított metszetek egy részét dedikálta is (a többen az aláírása nyomtatásban szerepelt). E rézmetszeteket Zichy megküldte az európai uralkodóházaknak és külföldi államférfiaknak, az egyszerű másolatokat pedig széles körben terjesztették. A tiszta bevétel egy részét a párizsi magyar művészek segélyegyletére (ezt Zichy alapította), másik részét két árvaházra fordították.³⁷

Mindazonáltal Zichy arra kényszerült, hogy festményének egy részletét megváltoztassa. Eredetileg ugyanis a Kossuth által küldött cipruságat is odafestette a ravatalhoz, ám ez a végső változaton már nem szerepelhetett. E koncepció történelmileg ugyan nem lett volna hiteles, hiszen az emléktárgy valóban nem volt jelen az Akadémia előcsarnokában, ám a festő feltételezett szándékai szerint a teljes megbérelés és kegyelet gondolatát kifejezhette volna. A bécsi udvar kiengesztelő megértése azonban eddig már nem terjedt: „Írásban bírom a bizonyítványt, hogy a mi királyi udvarunk nagyon rossz szemmel látta, hogy én Kossuth ciprus ágát is a képre festettem” – írta egyik levelében Zichy (a szóban forgó „bizonyítvány” nem áll rendelkezésünkre).³⁸

Deák mauzóleuma

A Deák-kultusz kiteljesedését jelentette, hogy – a hazai kultuszok történetében először – 1880-ban megnyílt a Nemzeti Múzeum Deák-szobája, amelyben a haza bölcse számos relikviáját állították ki: használati eszközeitől kezdve haláltusájának és temetésének tárgyi emlékein át tisztelőinek ajándékaiig. Ezáltal a nemzeti emlékezet világi templomában jött létre – a tervek szerint örök időkre – egy olyan hely, amely a kiegészítés alkotójának mindennapjait és egyben kultuszát is átélhetővé tette a látogatók előtt. 1888-ban úgy alakították át a szobát, hogy a kiállított tárgyak még közelebb lehessenek a látogatókhoz.³⁹ Másoknak

Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. Zichy Mihály festménye, 1877

Széchenyi és Deák kora. Than Mór festménye, 1875

(például Kossuthnak) viszont helyhiányra hivatkozva nem hoztak létre ilyen emlékszobát, erre majd csak az 1929-ben megnyíló Országgyűlési Múzeumban kerül sor. A Nemzeti Múzeum lépcsőházában egyébként már 1875 óta látható volt egy Deák-ábrázolás. Than Mór ugyanis már életében megfestette Deákot reformkori nagyjaink (például a háttal álló Kossuth) és néhány aradi mártír(!) társaságában, feltehetően az 1865-ös országgyűlés egyik válaszfeliratával a kezében. Deák a korai vázlatokon még nem szerepelt, csak a kiegészítés után került a képre.⁴⁰

Ezt követte 1887-ben az országgyűlés által biztosított anyagi forrásból elkészült Deák-mauzóleum és a közadakozásból finanszírozott Deák-szobor átadása. Bár feltehetően véletlenül esett mindkét esemény a kiegészítés 20. évfordulójára, ám az ekkor felavatott képzőművészeti alkotások a kiegészítés vizuális reprezentációját is hivatottak voltak szolgálni.

Deák Ferenc díszsíremlékére az országgyűlés már 1876 áprilisában kiírta a pályázatot. A megbízást Gerster Kálmán nyerte el „1867” jellegű ter-
vél, az építkezés pedig 1879-ben vette kezdetét. A végül csak 1887 májusában felavatott mauzóleum mind a korabeli közvélemény, mind a jelenkori művészettörténeti értékelések szerint visszafogottságával, zárt és letisztult antik formáival hűen kifejezi Deák jellemét.⁴¹ Témánk szempontjából mégis a sírkápolna belső képzőművészeti elemei a fontosabbak. Deák szarkofágjához bronzba öntve Erzsébet királyné koszorúját is odahelyezték, a mauzóleum kupoláját pedig Székely Bertalan allegóriái díszítették. A freskókon – az állagromlás miatt ma már Róth Miksa mozaikjain – a Deákra jellemző sarkalatos erények kerültek ábrázolásra: az igazságosság, a mértékletesség, a lelki erősség és az okosság (előrelátó bölcsesség). Ugyanakkor a bejárat fölött és azzal

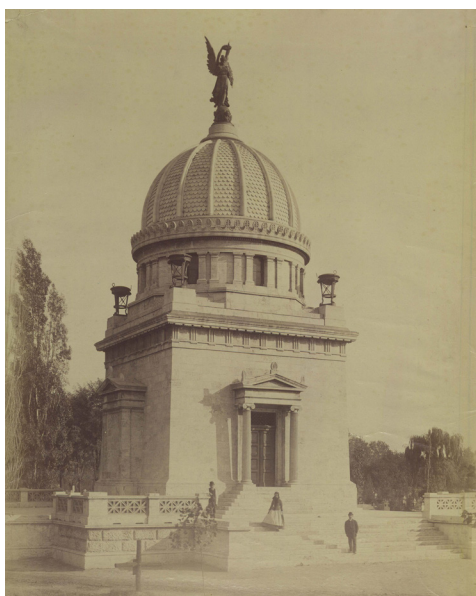
szemben Deák pályájának két eseményére is utalás található. Justitia alakja körül reformkori magyar és nemzetiségi viseletbe öltözött parasztok, valamint 1848-as magyar politikusok (például Deák, Horváth Mihály) ismerhetők fel, amint kezét nyújtának a mellettük

állóknak. Ennél azonban már jóval nehezebb értelmeznünk azt a jelenetet, amelyet a szakirodalom a kiegészítés allegóriájaként tart számon. Úgy tűnik számunkra, hogy a bölcsességet és a gondos előrelátást szimbolizáló Prudentia trónusának lábainál kétoldalt elhelyezkedő feszülten figyelő két csoport talán a különböző etnikumokból álló társadalmat, illetve az őket vezető politikusokat kívánja jelképezni, ezáltal inkább a körültekintően megteremtett belső társadalmi béke megőrzésének közös felelősségét sugallja. A bizonytalanságot növeli, hogy a *Vasárnapi Ujság* 1884-ben arról számolt be, hogy a festő a kiegészítés allegóriáját kívánja megjeleníteni, ám néhány hónappal később már csak a négy erény megfestéséről írt az újság. Mindemögött talán a művészi koncepció megváltozása húzódhatott.⁴²

Külön érdekessége még a mauzóleumnak, hogy falain viszonylag sok felirat található. Az MTA I. osztálya 1888-ban döntött arról, hogy „Deák híres feliratainak vagy nagyobb beszédeinek legjellemzőbb s gondosan kiszemelendő mondatai” kerüljenek fel a síremlék

Justitia alakja reformkori politikusok között, köztük Deák Ferenc. Székely Bertalan freskóvázlata a Deák-mauzóleumhoz

Deák Ferenc mauzóleuma, 1890 után

falaira.⁴³ Az eredeti tervtől eltérően végül a következő idézeteket választották: Vörösmarty Mihály Deák Ferenchez írt versét 1845-ből, a Deák érdemeiről szóló emléktörvény (1876. évi III. törvénycikk) szövegét, valamint az 1861-es országgyűlés feloszlatása előtt elmon-

dott beszédének részletét. Utóbbi így szól: „amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől ön maga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges.”⁴⁴ A csak 1894-ben felvett felirat tehát azt a történelmi pillanatot örökíti meg, amikor Deák nagy hatású, a nemzet egységét és erejét tükröző szónoklatával az önkéntes jogfeladás veszélyeire figyelmeztetett a Ferenc Józseffel

folytatott alkotmányos párbeszéd végóráiban. A Deákra emlékező utókor tehát nem az 1867-ben elmondott beszédeinek kompromisszumkészebb gondolataiból válogatott, hanem ismét a korábbi pályaszakaszhoz nyúlt vissza a kultusz erősítése érdekében, mintha csak Kossuth Kaszandra-levelének mondatait akarná igazolni: „Pedig magad mondád s helyesen mondád: hogy a jogot, melyet az erőszak elveszen, vissza lehet szerezni, s veszve csak az van, amiről a nemzet maga lemondott. Nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy azon nagy, azon példátlan befolyás, melyet a nemzet határozataira gya-

korolsz, azon álláspont következtése, melyet 1861-ben választottál. S nem vélek hibázni, midőn állítom, hogy a roppant erkölcsi hatalomnak, mely kezeidben van, kulcsa abban fekszik, hogy a romlatlan nép ösztönyszerűsége Téged, a nemzeti jogok békés úton viszszerzésének terén vezérét, még mindig az 1861-ki jogalapon vél állani.⁴⁵

Deák szobra a fővárosban

Megítélésünk szerint az eddig tárgyalt kultuszlelmekhez képest Deák Ferenc szobra esetében érhető tetten a leginkább a kormánypolitika tudatos bábkodása annak érdekében, hogy a város politikai architektúrájában a rendszer alapító atyjának szobrán keresztül magának a kiegyezésnek emeljenek emlékművet. Ebből következően a közel tízéves előkészítő folyamat alatt alig akadt olyan mérvadó kormánypárti politikus, aki különböző testületeken keresztül ne lett volna érintett a szobor körüli teendőkben. E tény minden bizonnyal ahhoz is hozzájárult, hogy az emlékmű kapcsán – részben a sajtóban, részben a zárt ajtók mögött – jelentős vita bontakozott ki a szobor elhelyezéséről, valamint Deák Ferenc megörökítendő alakjáról és vonásairól. Minderre ráadásul egy olyan időszakban került sor, amikor a magyar nemzetállami reprezentáció egyre látványosabb módokon jelent meg a városi közterületeken (állami épületek, emlékművek formájában), különösen pedig Budapesten, amely elindult a világvárossá fejlődés útján, és a térség kulturális és hatalmi központja, a Monarchia társfővárosa kívánt lenni.⁴⁶ Ugyan ekkoriban már állt fővárosi köztéren néhány közelmúltbeli közéleti szereplő szobra – József nádoré (1869), Eötvös Józsefé (1879), Széchenyi Istváné (1880), Petőfi Sándoré (1882) –, ezek azonban valójában egy korábbi dicső korszakra, az 1848-as forradalommal záruló reformkorra emlékeztették az embereket.⁴⁷ Ellenben a Deák-szobor pályázati kiírásában hangsúlyosan szerepelt, hogy az alkotóknak ezúttal az 1860-as évek politikusát kell megjeleníteniük. Az első szobrot Deák halála után egyébként szülőföldje, Zala vármegye állíttatta közadakozás-

ból Zalaegerszegen 1879-ben. Vay Miklós szobrász ugyancsak a reformkori politikust és 1848-as minisztert mintázta meg.

Az 1878-ban lezárult budapesti pályázatból Huszár Adolf került ki győztesen, akinek azonban sok fejtörést okozott a feladat: hosszú éveken keresztül módosígtatta az emlékmű tervét, sőt, egyes vélekedések szerint 1885-ben bekövetkezett váratlan halálában is közrejátszott az alkotási folyamat túlfeszített izgalma.

Huszár győztes pályaművén, a szokásoktól eltérő módon, ülő helyzetben ábrázolta Deákot. Az eredmény kihirdetését követően azonban évekig húzódo vita alakult ki arról, hogy szabad-e a rendszer szimbólumának tekintett politikust hétköznapi helyzetben, ülve szoborba önteni az örökkévalóságnak. A dilemma lényegét talán a legpontosabban Keleti Gusztáv festő, szakíró, a Képzőművészeti Társaság elnöke foglalta össze. Keleti, aki tagja volt a szoborbizottságnak, 1878 végén megtartott akadémiai székfoglaló előadásában hosszan taglalta, hogy mi-

Deák Ferenc szobra Budapesten, 1890

lyen nehézségekkel kell megküzdenie a Deák-szobor alkotójának, illetve milyen szempontok vezették a szoborbizottságot eljárása során.⁴⁸ Keleti szerint az emlékműszobrászat funkciója Európa-szerte átalakulóban van, hiszen az antik istenek és mondai hősök helyett egyre inkább a „kimagasló nagy férfiak” válnak tárgyává. Az új kihívásoknak megfelelni képes stíluseszközök és stílustörvények azonban még nem kristályosodtak ki. Megítélése szerint addig is két alapelv, az egyénítés és az eszményítés együttes érvényesítésére kell törekedni, és sietett kijelenteni: „fázom az objektivitás túlságától akkor, midőn emlék-szoborról van szó, mikor a világ tapsai között, saját nemzete tűzi föl a babérkoszorút, dicsőült fiának homlokára.”⁴⁹ Miközben tehát hús-vér politikusok jól felismerhető reális vonásait kell visszaadni, a művésznak nem szabad felednie a magasztosabb célt sem: a nemzeti ideálok „emlékszerű nyomatékkal”, „eszményi tisztaságban” való megjelenítését. Csak-hogy Deák testalkata „nem volt kiválóan plasztikai, vagyis nem olyan, aminőt a szobrászati utánképzés szempontjából kedvezőnek szoktunk mondani”, melynek oka Keleti megfogalmazásában „a testi szervezet rovására fejlesztett értelem”.⁵⁰ Mindebből Keleti arra a következtetésre jutott, hogy Deákot ülve kell ábrázolni, mert e testtartás jótékonyan fedheti el az alkati hibákat, és mert hűen tükrözi a tiszta lélek méltóságát. Az ülő helyzet és a politikus jellemvonásai ugyancsak egyértelműen eldöntik azt is, hogy Deákot – a korábbi szobroktól eltérően – nem díszruhában, hanem polgári öltözetben szabad csak megörökíteni.

A hosszas esztétikai okfejtés és a határozott ajánlások ellenére sem gondolkodott mindenki ugyanúgy e kérdésekről. Ennek bemutatására elegendőnek tartjuk magának az alkotónak, Huszár Adolfnak az ingadozó álláspontját, illetve Deák közeli munkatársának, a művészeti és városépítészeti kérdésekben előszeretettel megnyilvánuló Andrassy Gyulának a véleményét ismertetni.

Huszár, miután elnyerte a megbízást, több hónapos európai utazást tett, hogy tanulmányozza külföldi hírességek köztéri szobrait. Mivel ülő politikus szobrára alig talált példát, időközben pedig többen

is kritikát fogalmaztak meg az eredeti tervvel kapcsolatban, ezért változtatott művészi koncepcióján: „Az ülő alak mellett egyedül csak azon indok szól, hogy Deák nehézkes öreg úr volt, de ki annyit tett mint ő, tétlen helyzetben nem lesz jellemzetessé. Ülő helyzet a nyugodt fensőség kifejezése, uralkodónak megfelel, de nem államférfinak. [...] Az, hogy Deák Ferenc személye nyugodt volt, itt nem jöhet tekintetbe, mert a szoborban nem a személyt, hanem az államférfiút, a hazafit kell megörökíteni.”⁵¹ Azaz, Keletivel hasonló érvelés után – ti. az egyénítés helyett az eszményítés a döntő feladat – épp ellenkező megállapításra jutott: a külső vonások esztétikus megjelenítése helyett az államférfiúi nagyság bemutatására kívánt összpontosítani. Korai analógiaként talán az egyiptomi fáraóábrázolások, Pheidiasz olimpiai Zeusza vagy Michelangelo Mózes ülőszobra jutott eszébe, de akár a Bécsben ekkoriban készülő Mária Terézia-emlékműre is gondolhatott.⁵² Deák esetében viszont úgy vélte, hogy a kiegyezés körüli parlamenti viták nagy tekintélyű szónokát kell állva megmintáznia.

Hasonlóan gondolkodott a Monarchia néhány évvel korábban leköszönt külügyminisztere, Andrassy Gyula is, ám ő még szélesebb összefüggésbe helyezte a kérdést: miként illeszkedne bele Deák ülőszobra a város építészeti és politikai látképébe?

Andrassy véleménye legteljesebb formában két levélvázlatában maradt az utókorra, amelyet a szoborbizottságnak, illetve talán Keleti Gusztávnak kívánt elküldeni.⁵³ Bár a végleges levelet feltehetőleg soha nem postázta, de szóban a bizottság ülésein hasonló értelemben fejthette ki álláspontját. Mivel azonban az üléseken elhangzottakról rendszerint csak hivatalos jelentések láttak napvilágot, így ezért tartjuk érdekesnek hosszabban ismertetni e levélvázlatok tartalmát.

Andrassy először is az ülőszobor elhelyezését kifogásolta. Véleménye szerint a kijelölt helyszínen, a Lánchíd pesti torkolatánál, a Ferenc József téren egy ilyen emlékmű nem érvényesülhetne. Erről a helyszíni bejáráskor is meggyőződött: „De hogy fogja ott magát kivenni Deák ülő szobra? Ezen nagyszerű tájkép közepében, amilyenl tudtomra egy európai

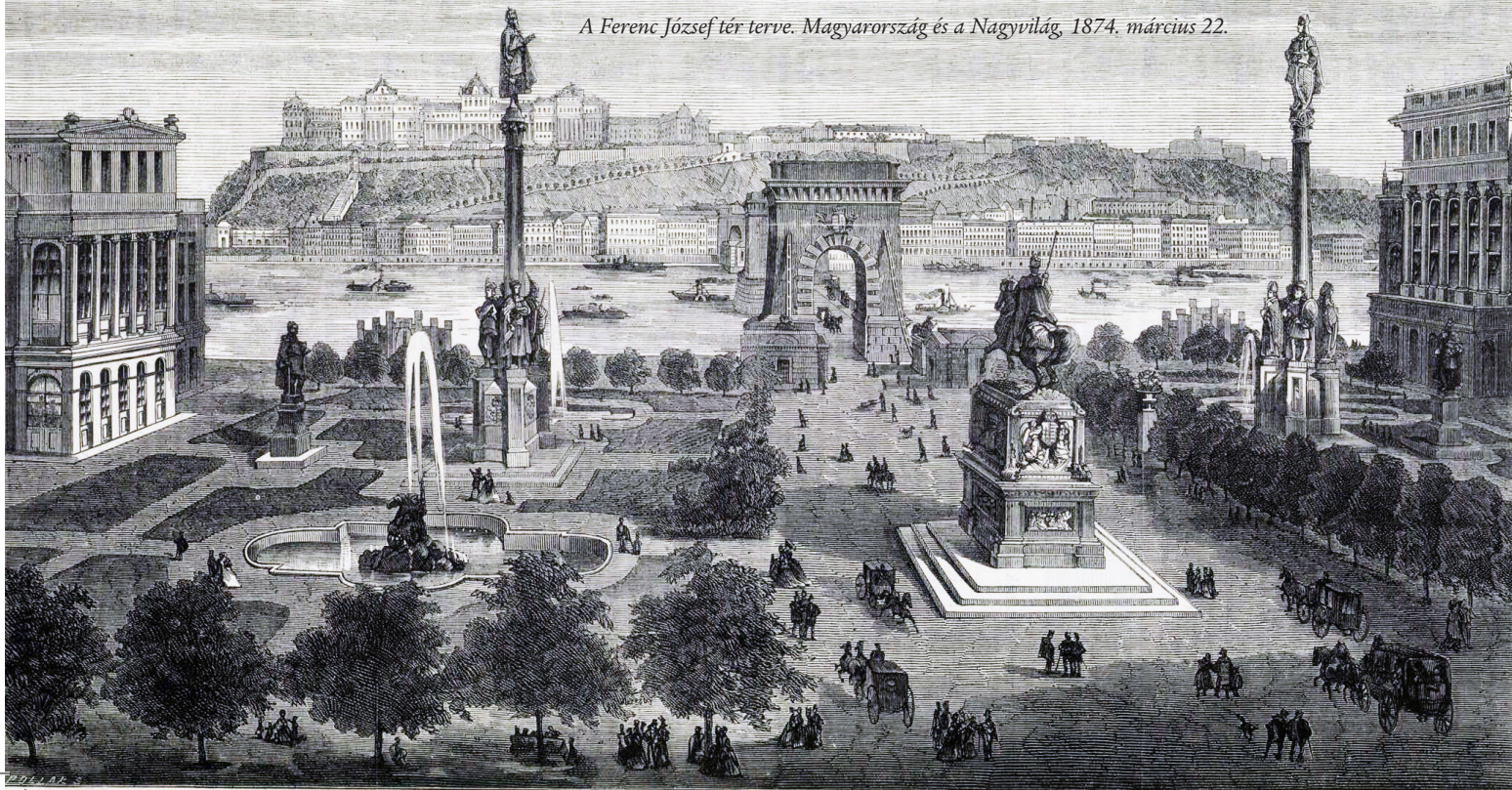
város sem bír, hol a Dunától kezdve minden mozog, hol a híd oszlopai, a Szent Gellért hegy, a Vár, szóval minden a magasba nyúlik és emelkedik, egy ülő oszlop szerintem egy megfoghatatlan anomalia lesz.” Egy ilyen szobor csak egy kisebb és zártabb köztérben vagy a Városligetben érvényesülhetne. Utóbbival kapcsolatban megemlíti, hogy erre példát a bécsi Stadtparkban látott. Andrassy például Franz Schubert 1872-ben elkészült ülőszobrára gondolhatott (alkotó: Carl Kundmann).

A városfejlesztést és a reprezentációs terek kialakítását szívügyének tekintő államférfi azonban számolt azzal a koncepcióval is, amelyet akkoriban a Ferenc József térnek szántak. A fennmaradt adatokból ugyanis jól érzékelhető, hogy az Akadémia székháza és a Lloyd-palota által közrefogott területen, az ország fővárosának szívében a magyar államiság múltját és erejét hirdető nemzeti panteont terveztek létrehozni. A téren zajlott 1867-ben a politikai fordulatot kifejező koronázás egy mozzanata, a kardvágás, amelyre az ország különböző szimbolikus helyszíneiről származó földekből összehordott koronázási dombon került sor.⁵⁴ A domb helyén szándékoztak

felállítani Ferenc József lovas szobrát, kétoldalt pedig szimmetrikus elrendezésben magas oszlopokon Szent István, illetve Mátyás király, valamint alacsonyabban Deák Ferenc, illetve Széchenyi István emlékművét kívánták elhelyezni. Utóbbi 1880 óta már a téren állt.⁵⁵ Andrassy tehát e tervek ismeretében is kifogásolta a tervezett Deák-szobor diszharmóniáját: „De hogy fogja magát az ülő szobor kivenni, ha majd a Király lovasszobra áll a tér közepén? A Király lóháton, talán ágaskodó lovon, mint volt a koronázás alkalmával, Széchenyi állva és a szobor hibái dacára egy bizonyos domináló állásban, – és Deák ülve. Egy karszékben? Ha még a király ülne és a többiek állnának, ez megjárhatná, de fordítva megfér-e az egyszerű illemmel? De eltekintve ettől, ló és karszék egymás mellett hogy fogja magát kivenni?” A megnövekedett városi forgalomra hivatkozva a panteon végül nem készült el, tehát az uralkodói lovas szobor is meghiúsult.

Andrassynak azonban nem csak a térszerkezet és az esztétikai elrendezés miatt volt baja az ülőszoborral. E testhelyzetet nem tartotta alkalmasnak Deák közéleti nagysága kifejezésére: „Deákot ülő

A Ferenc József tér terve. Magyarország és a Nagyvilág, 1874. március 22.

helyzetben feltüntetni, némelyek szerint úgy hallom ez jellemző vonás akar lenni, mindenesetre egy bizonyos lustaságot jelez ott, hová tétetni szándékozik. Megengedem, hogy az Öreg Úr későbbi éveiben keveset mozgott, de vajon kit akar a nemzet megörökíteni: Deákot a fizikailag elnehezedett embert vagy Deákot, a nagy embert? Deák nem mint író hatott a nemzet sorsára, hanem mint szónok, mint pályájának fénypontja a parlamenti állása volt, ilyen pedig nem ülve, de állva beszélt és minden vastagsága dacára feltűnő, domináló alak volt.” Egyébként is, ha Deák otthon volt, inkább feküdni szeretett és nem ülni – tette hozzá Andrásy. A politikus nem igazán értette az emlékmű allegorikus mellékalakjait sem, de erről nem fejtette ki hosszabban a véleményét.

Itt érdemes megemlítenünk, hogy a korábban sokat emlegetett Zichy Mihály ugyancsak elutasította az ülőszobor ötletét. Testvérének írt levelében már a pályázat lezárultakor lényegében minden később felmerülő problémát előre jelzett: a tér szűkségét, az összezsúfolt szobrokkal várhatóan elromló látképet és Ferenc József lovas szobrának túlzottan is domináló jellegét. Végül – részben személyes élményei alapján – megfogalmazta saját művészi koncepcióját: „Én Deák szobrát csak állva képzelhetem magamnak és pedig egyszerű, természetű nagyságában. Bal kezében botját és kalapját tarthatná, mely kalap egy egész hatalmas párt megismertető jelévé vált. Jobbjával egy oszlop alapján fekvő nyitott törvénykönyvre, amelyen talán felirat, támaszkodjon. Lábeitól kezdve pedig az egész piedestalon egész le az alapzatig koszorukat amint azokat az egész világ az Öreg úr sírjára beküldötte, általános megtiszteltetés elismerésének jeléül. Ezen középső főcsoportot megfelelő távolságban az alapzat négy szegletén pe-

A kiegyezés allegóriája Deák szobrának talapzatán

dig alacsonyabb állványokon az Öreg úr személyes és polgári erkölceit lehetne nagyobb, két vagy három személyekből álló csoportokban ábrázolni. Igazság, Mértékletesség, Jótékonyosság, Szerénység vagy Bölcsesség.”⁵⁶

Nem tudjuk, hogy a fenti vélemények közrejátszottak-e Huszár felfogásának a megváltozásában, az ugyanakkor biztos, hogy a művész több mintát is készített a Deák-szobor álló változatáról. A szoborbizottság többségének azonban nem nyerte el a tetszését egyik próbálkozás sem. Úgy tűnik, hogy Huszárnak nem sikerült esztétikailag harmonikus vi-

szonyt teremtenie az ábrázolni kívánt államférfiúi nagyság és a kissé előnytelen testalkat, illetve díszetlen polgári ruházat között. Még egy új pályázat kiírásának a lehetősége is felmerült a bizottságban, ám az idő mindenkit sürgetett. Az ülőszoborral szemben így lassanként megszűnt az ellenkezés,⁵⁷ amelyet az is csökkentett, hogy 1881 őszén már maga Huszár is elfogadhatónak tartotta az ülő változatot. A végül megvalósult alkotáson Deák testtartása élelkebbé vált, a hivatalos leírás szerint a szobor Deákot beszélgetés közben ábrázolja, akinek jobb keze enyhe magyarázó mozdulatot tesz.⁵⁸

Témánk szempontjából feltétlenül szólnunk kell még az emlékmű mellékalakjairól is. A görög stílusú talapzaton, a két rövidebb oldalon az Igazságosság és a Hazaszeretet allegóriája látható, a keleti oldalon az Állambölcsesség, vele szemben, a Dunára néző oldalon pedig a Kiegyezés allegóriája került elhelyezésre. Utóbbi két kompozíció kortársi értelmezésével és megítélésével kapcsolatban jelentős bizonytalanság figyelhető meg. Az Állambölcsesség allegóriáját például némelyek a Népnevelés és a Szabadsajtó jelképeként látták.⁵⁹ A Kiegyezés allegóriája valamivel könnyebben olvasható, ám esztétikai szempontból

ezt is sok kritika érte. Az alkotó ugyanis az antik formáknak és jelképeknek új jelentést igyekezett adni: az allegorikus figurák felhasználásával elvont utalások helyett életképeket próbált alkotni, ebből azonban ikonográfiai zavar támadt.⁶⁰ A Kiegyezést például egy szakállas bölcs ülő alakja, illetve a két oldalán álló két gyermek kézfogása volt hivatott jelképezni. A hivatalos leírás szerint a két életerős ifjú Ausztriát és Magyarországot jelenítette meg: „A jobbán álló lágyabb és húsosabb vonásokkal ábrázolt, ó-német módra vágott hajjal bíró német ifjú”, illetve „az aggastyán balján helyet foglaló göndör hajú, csontosabb képű és szilajabb természetűre valló magyar típusú és teljesen meztelen fiú”.⁶¹

A legtalálhatóbb bírálatot talán az ellenzéki *Egyetértés* cikkírója fogalmazta meg a mellékalakokról, aki szerint a klisészerű megoldások nem segítik a közérthetőséget, sőt, inkább akadályozzák a kiegyezés eltervezett reprezentációját: „Egy redőktől elborított, nagyszakállú, ki tudja miért: halántékai körül cserkoszorúval koszorúzott öreg az, ki egykedvűen bá-mézkodik egymásra tett kezeire. Ez a kézelhelyezés azonban rendkívül modern. Érdekes volt hallgatni, hogyan ítélte fölötte a közönség. Egyik így szólt: bizonyosan Pilátus az öreg s kezeit mossa. A másik így szólt: csipi-csókat játszik a fiúkkal, kik ölében egymásnak kezet nyújtanak. De félre a tréfával. Így nem szabad szoborművet alkotni. E szoborcsoport alakításánál a művész elhagyta a teremtő erő s a szájába rágott, a történeti lombból összeszedett cafrangokból csinált motívum-halmazt, melyek minden tudálékos összességükben sem magyarázzák a kiegyezés eszméjét.”⁶²

A szobor leleplezésére 1887. szeptember 29-én került sor az uralkodó, valamint az osztrák és magyar kormányzati elit jelenlétében. Azt, hogy az ünnepséget nem pusztán egy elhunyt magyar államférfi emlékének kívánják szentelni, hanem fel szeretnék használni a kiegyezési rendszer reprezentálására és szimbolikus megerősítésére is, jól jelzi, hogy a szervezők közel kétezer meghívót küldtek szét – Deák rokonságán és a budapesti polgárság képviselőin túl – az osztrák és magyar politikai testületek és intézmények (két törvényhozás, közös minisztériumok,

közös hadsereg stb.) tagjainak, valamint a külföldi követségeknek és konzulátusoknak. A szoboravatás programját precízen megtervezték, pontos helyszínrajzot is készítettek, valamint különböző színekkel nyomtatott meghívókkal különítették el egymástól a különféle meghívottakat, fontosságuk szerint.⁶³ A sajtóbeszámolók szerint a nem egészen félórás esemény túlzottan is protokollárisra sikeredett, az *Egyetértés* például túl ridegnek látta az ünnepséget, a szoborbizottság „úri parádét rendezett”, amely nem tartott igényt a közönség részvételére.⁶⁴ A *Fővárosi Lapok* tudósítása szerint viszont jelentős tömeg volt jelen, igaz, az emberek csak távolabbról, a rendőri kordonok mögül követhették az eseményt.⁶⁵

Ugyancsak nem volt jó véleménnyel az ünnepségről és a szoborról Pauler Gyula történész-levéltáros sem: „Itt tegnapelőtt [óta] legalább a helyzetet a Deák szobor dominálja, melyre nézve Podmaniczky Frigyes csak azt a vigasztaló expedienst [kibúvót, mentséget] tudta felhozni, hogy: majd megszokjuk! A szobor mellékfigurái miatt nem igen lehet azt fiatal leányoknak megmutatni.”⁶⁶

Az élcsepok a későbbiek során a szobor elhelyezésén köszöriülték a tollukat, mondván, mennyire jellemző, hogy a téren álló Széchenyi-szobor az Akadémia épületének, a Deák-szobor pedig a Szabadelvű Párt székházának fordít háttat, ezzel jelezve, hogy a két intézmény letért az alapítók által kijelölt útról.⁶⁷ Ugyanakkor az ezredévi kiállítás idején éppen a Budapestre látogató bécsi liberális küldöttség (kb. 2400 fő!) tartott megemlékezést Deák szobránál.⁶⁸ E látványos közös akció a magyar politikus szobránál egyfelől a századfordulón már támadások keresztüztében álló liberalizmus erődemonstrációja volt (a felszólalók az ellenfelek közül kizárólag Karl Lueger mozgalmára utaltak, de további kihívások is említhetők lettek volna), másfelől pedig a közjogi rendszer melletti kiállítás is. Veszter Imre szabadelvű képviselő magyar és német nyelvű beszédében az összetartozás-tudat erősítésének fontosságát hangsúlyozta, amelyre ugyancsak Deák szolgáltatott szép példát, amikor nemcsak saját országának, de Ausztriának is alkotmányos viszonyokat kért az uralkodótól 1867-ben. Úgy vélte, hogy a Deák-emlékmű előtti tisztel-

gés a szabadelvűségbe és a szolidaritásba vetett hit bizonyítéka is: „[...] felette örvendes megnyilatkozását látom azon politikai rokonszenvezésnek, amely anélkül, hogy a törvényileg megállapított közös ügyek között volna felsorolva, mégis a legértékesebb kapcsok egyikét képezi a dualisztikus monarkia két államának népei között. [...] a szoborra letett koszorúnál érthetőbben és ékeesebben azt sem lehetett volna kifejezniük, hogy önök a Deák Ferenc alkotta közjogi viszonyhoz, amely Ausztria és Magyarország között fennáll, őszintén ragaszkodnak [...] amidőn önök most az ő szobrát megkoszorúzzák, tulajdonképpen annak adják bizonyítékát, hogy a monarkia jóvoltát és boldogulását őszintén és melegen hordják a szívükön.”⁶⁹

E valóban figyelemre méltó és komoly előzetes szervezőmunkát igénylő félhivatalos demonstrációt ismereteink szerint később nem követték hasonló akciók. Arról sincs tudomásunk, hogy a szobor körül kialakult volna évről évre visszatérő módon valamilyen emlékező rítus. Ahogy a Szabadelvű Párt elnöke, Podmaniczky Frigyes az avatáskor megjósolta, az emberek megszokták a szobor jelenlétét, lassan a fák lombjainak takarásába került Deák alakja, mára pedig szinte megközelíthetetlené vált az emlékmű a téren áthaladó jelentős autóforgalom miatt.

Deák beszédei

Sajátos Deák- és kiegyezés-emlékműnek tekinthető Kónyi Manó *Deák Ferenc beszédei* című munkája és különösen annak a kiegyezés harmincadik évfordulója körül megjelent 4. és 5. kötete, amelyek a kompromisszumhoz vezető politikai folyamatokat igyekeznek rekonstruálni hivatalos és a résztvevőktől származó személyes források alapján.⁷⁰ Megítélésünk szerint az országgyűlési gyorsíróból történetíróvá vált Kónyi 1882-ben induló vállalkozása válaszkívánt lenni az egyre erősödő Kossuth-kultuszra. Kónyi maga erről sohasem nyilatkozott, de a kortársak rendszerint párba állították munkáját Kossuth Lajos iratainak 1880-ban elkezdett publikálásával. Az ország történelmének utolsó négy-öt évtizedéről szóló

Deák Ferenc-emléklap. Birkholz G. színes litográfia

kossuthi narratíva mellé a „haza bölcse” hívei szükségesnek érezhették megalkotni a sorsfordító események deáki elbeszélését is, talán azért is, mert Kossuthot emlékirataiért akadémiai tagságra jelölték.⁷¹

Úgy véljük, hogy a Deák-kultusz formálásában Gyulai Pálnak jelentős szerepe volt. Gyulai az általa szerkesztett *Budapesti Szemlében* harcosan szállt szembe Kossuth íásaival, és számos alkalommal vette védelmébe Deák emlékét. A Franklin Társulat nevében szintén ő tárgyalta Kónyival a beszédgyűjtemény kiadásáról.⁷² Ugyancsak Gyulai vont a kérdőre

Pulszky Ferencet, amiért 1880-ban támogatta Kosuth akadémikusi jelölését.

Az, hogy Deák tiszteletői a függetlenségi hagyomány ellenében a kompromisszumokra épülő kibontakozásnak és Deák államférfiúi érdemeinek akartak írásos emlékművet állítani, világosan kiderül Deák gyámleányának, nem mellesleg az akkori miniszterelnök feleségének Kónyihoz intézett leveléből: „A mai kor alig bírja teljesen megérteni Deák nagyságát, egyéniségét. A mai generáció nem élte át a csüggedés sanyarú éveit, s az újjászületés nagy momentumait, s ezekről nem szólnak krónikák. A kutatót kivéve a nemzet tömege honnét ismerje meg? Azt tudják, hogy volt forradalom. A nemzet megmutatta erejét. Ehhez hasonló szölamokat hall és olvashat eleget, de hogy Deák az ország hajóját 3 százados bizonytalanságból »oly sok viszály után« megállapodó révbe vezette, ezt érzi mindenki, de senkitől nem hallani. [...] Olyan ő, mint egy antik görög szobor, melyben az arányok csodálatos összhangja vetélkedik a nemes nagyság méreteivel, de hogy ezt ma megértse valaki, szükséges hogy az egészet részleteiben is fáradság nélkül láthassa. Lássá azt a kort, azon viszonyokat, amelynek ő volt a központja. Pedig meg kell érteni a nemzetnek azon szinte legyőzhetetlennek látszó nehézségeket, melyeket leküzdött, s ami talán még súlyosabb, azon felelősség terhét, amely reá nehezedett. Ismerje meg a nemzet, hogy erőt meríthessen a jelen és a jövő küzdelmeihez. Örülök, hogy Deák Ferenc beszédei mind elfogytak. Bár mielőbb megjelenhetne az új kiadás! [...] Olyan az a munka mint egy életírás és mégis az a hitem, kevés ember olvassa el elejétől végig, de azért csak legyen meg minden háznál, mint a Biblia. Azt hiszem, úgy veszik elő mint egy törvénykönyvet, akkor és ott ütik föl, amikor és ahol szükségük van reá, de azért csak adjon sok jegyzetet” – írta Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona.⁷³

Reményeivel szemben e könyvsorozat mégsem válhatott a századfordulón jelentős támadásoknak kitett közjogi rendszer már-már szakrális támaszává. Egyrészt azért nem, mert a kötetek a kiegyezési tárgyalásokat övező számtalan dilemmát, vitát és konfliktust örökítettek meg és idéztek ismét az olvasók emlékezetébe. A sorozat címével ellentétben

ugyanis Kónyi Deák szavai mellett a vitapartnerek, így a kiegyezést ellenzők véleményének, érveinek is teret biztosított. Ráadásul az is nyomon követhetővé vált Kónyi munkájából, hogy az évekig tartó tárgyalások során miként módosítottak álláspontjukon a tárgyaló felek, vagy a századfordulón még aktívan politizálók akkori önmagukhoz képest mennyiben mondtak mást a kiegyezésről. Ez utóbbi legfőképp az ellenzékiből 1875-ben kormánypártivá váló szabadelvű politikusok esetében okozhatott némi fejfájást. Különösen akkor, ha akadt olyan volt Deák-párti honatya, aki Kónyi munkáját felhasználva ezt a fejükre is olvasta: „mert mint valódi és tántoríthatlan híve az Öreg Úrnak nem tűrhetem, hogy az úgynevezett, de csak saját maga által, szabadelvű párt szeret visszaélni az Öreg Úr dicsnevével, noha sehol sem létezik kevesebb valódi pietás emléke iránt, mint ottan, azért igyekeznek minden tőlök teremtetett rosszát is annak idejéből leszármaztatni, az ódiumot a régi Deák-pártra szorítani. Szükséges tehát mielőbb, hogy a közönség kezére jussanak Deák meghamisíthatlan nyilatkozatai, hogy az álarc lerántva legyen” – írta például köszönőlevelében Ernuszt Kelemen, aki a honvédelmi költségvetés tárgyalása során hivatkozott Deák szavaira.⁷⁴

Másrészt azért sem építhették e kötetek a kiegyezés kultuszát, mert a bonyolult közjogi rendszer megalkotásakor, kiélezett politikai helyzetekben elhangzott beszédek, meggyőzésre szánt mondatok olyan később nem kanonizált megfogalmazásokat is tartalmaztak, amelyeket könnyen fel lehetett használni például a dualizmus jogi természetéről, az uralkodó rezervált jogairól vagy éppen az ország katonai, illetve gazdasági önállóságáról folytatott századfordulós közjogi viták során. Deák, Andrássy és további kiegyezéspárti politikusok régi mondatai tehát esetenként a közjogi kompromisszum ártéltelmezéséhez is segítséget nyújthattak. Lásd például az ellenzéki Szederkényi Nándor és Széll Kálmán vitáját a magyar hadseregről Deák egyik 1868-ban elhangzott beszéde kapcsán: „És Szederkényi Nándor t. képviselő úr szememre veti, hogy miért hozakodom elő Deák Ferencel, egy másik úr meg azt mondja, hogy Deák Ferenc hagyatékából kikeresem azokat a beszédeket,

Ünnepség Deák Ferenc szobránál születésének 100. évfordulóján. Kimnach László grafikája, 1903

amelyek nekem tetszenek, miért keresem ki a gyengéket és nem másokat. Én Deák Ferenc beszédeit így nem osztályozom és nem kategorizálom; [...] Ha a képviselő urak azt, amit 1866-ban vitatott, azt, amit 1867-ben állított, nem a maguk egészében tekintik, hanem egyes szavakat kiszakítva állítanak szembe, akkor talán tudnak valami eltérést, ellentétet akkor sem tudnak kimagyarázni” – védekezett a miniszterelnök.⁷⁵ Polner Ödön és Tisza István ugyancsak Kónyi beszédgyűjteményére hivatkozva folytatott vitát 1912-ben a kiegyezés jogi természetéről.⁷⁶

Végső soron pedig Kónyt tudományos meggyőződése és Deák szövegei iránt tanúsított tisztelete megakadályozta abban, hogy egyszerű breviáriumot gyártson a beszédekből. Hiába győzködte hónapokig Ráth Mór, hogy iratkiadásával párhuzamosan, a piaci igényeknek engedelmeskedve készítsen rövid kivonatokat Deák beszédeiből, ennek ellenállt. A szóban forgó mű végül Ráth saját összeállításában jelent meg.⁷⁷

Ehelyett több ezer oldalas, gazdagon jegyzetelt, több szemszögű – igaz, gyakran stilizált, alkalmanként torzított – leírását adta a kiegyezés létrejöttének, amely azonban monumentális terjedelmével nem segítette a kultuszépítést. Kónyi később is csak arra volt hajlandó, hogy tanácsaival segítse Wlassics Gyulát, a kiegyezés közjogi rendszerének állhatatos védelmezőjét, egy beszédválogatás elkészítésében.⁷⁸

Wlassics a Deákról írt hosszú bevezető tanulmányával megjelent kétkötetes szöveggyűjteményben már nem rejtette véka alá a kultuszépítő szándékot: „Olvassuk áhítattal válogatott beszédeit és iratait. Figyeljünk minden szavára. És amivel e tanításból gazdagabb lesz értelmünk vagy emelkedettebb a szí-

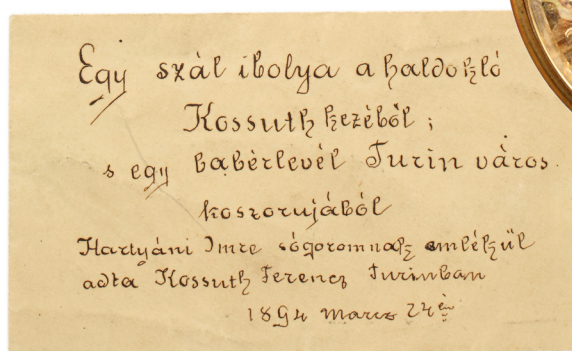
vünk, azt tegyük azzal az önzetlenséggel, amely az ő sajátja volt, arra az oltárra, amelyen hazánk javának áldozunk. Ez lesz az igazán élő és a nagy állambölcs-
höz méltó kegyelet.”⁷⁹ Szavainak fényét némileg
tompította, hogy munkája megkésve, a kiegyezési
rendszer legmélyebb politikai válságát követő hóna-
pokban jelent meg.

Összegzés

E fejezetben változatos példákkal igyekeztünk bizo-
nyítani, hogy miközben kiformalódott Deák Ferenc
hivatalos kultusza, hiszen központi kezdeményezés
nyomán törvényszöveg, valamint szobrok, versek,
festmények, kötetek, sőt iskolai tankönyvek és ün-
nepségek (például születésének századik évforduló-

Kossuth-ereklye. Ibolyaszál a baldokló Kossuth kezéből,
babérlevél Torinó város koszorújából, igazoló levélké-
vel, Kossuth Ferenc kézírásával. Torinó, 1894

ján)⁸⁰ örökítették meg alakját és jellemét, mindezek
a kiegyezés reprezentációját csak nagyon korlátozottan
szolgálhatták. Leginkább azért, mert 1867 meg-
ítélése körül már a kezdetektől nem volt egyetértés,
a századfordulón pedig már a magyar állameszme
uralkodóvá válása, illetve aktuálpolitikai célok miatt
a kiegyezés alapját jelentő jogi dokumentumok ér-
telmezése körül is felbomlott az addigi minimális
konszenzus.⁸¹ „Még szomorúbb, hogy nincs patrio-
tizmusunk sem. Ausztriai patriotizmus úgyszólván
soha sem létezett s ha katonai tisztikarban s hiva-
tálnokokkal létezett, az egykori Ausztriával együtt
elenyészett. A dualisztikus Ausztriáért már a dolgok
természete szerint mindenki csak félig lelkesül, mert
a másik felet magára nézve idegennek tartja” – vé-
lekedett néhány évvel a kiegyezés megkötése után
Eötvös József.⁸² Ha nem is lett teljesen igaza a politi-
kusnak, hiszen az évtizedek során mégiscsak megte-
remtődött egy olyan katonai és hivatalnoki tisztikar,
amely rendelkezett a közös Monarchia tudatával, ab-
ban egyetérthetünk vele, hogy széles tömegek száma-
ra a birodalom egyik felében sem igen társultak az
1867-es kompromisszumhoz köthető és jól megjele-
nithető pozitív értékek. Az örökös tartományok

esetében ráadásul még koroná-

zásra sem került sor, amelyet

vissza-visszatérően ünne-

pelni lehetett volna, és

nem állt rendelkezésre

a kiegyezés megköté-

sében jeleskedő nagy

formátumú politikus

sem, akinek kultuszát

1867-hez lehetett vol-

na rendelni. Lényegé-

ben Ferenc József és az

uralkodóház tudatosan

formált kultusza jelenthette

számukra a legerősebb

szimbolikus kapcsot,

ám ennek kezdete sem

kötődött a kiegyezés

évéhez (ezért emlékeztek meg inkább a Lajtán túl az

1848. december 2-ai trónra lépés évfordulóiról).

Szelence Kossuth Lajos fényképével,
alatta préselt virágok a ravataláról

A magyar kormányzati elit elvben tisztában volt az állami reprezentáció fontosságával – még ha erre csak közvetett bizonyítékaink vannak –, ám láthattuk, hogy a fentebbi okokból az új rendszer szimbolikus megerősítésére csak erőtlen kísérletek történtek. Dolgozatunkban tudatosságot véltünk felfedezni a szabadelvű kormányzatok részéről abban, hogy a rendszer ünneplését valamiképpen Deák Ferenc tiszteletéhez próbálták kapcsolni, erőt merítve a politikai által felhalmozott „etikai tőkéből”.⁸³ E kísérletek azonban rendre megbicsaklottak valamilyen művészi vagy aktuálpolitikai okból. Továbbá Deák hivatalos kultuszának meg kellett küzdenie Kossuth Lajos kezdetben lappangó, majd az emigráns politikus halála után egyre nyíltabb ellenkultuszával. Kossuth halála után ugyanis a Függetlenségi Párt támogatása mellett helyi közösségek országszerte szobrok sokaságát emelték a politikusnak: 1909-ben már a 61. emlékművet avatták. (A Deák-szobrok számáról nem rendelkezünk kimutatással.)

Mégis sikeresebbnek kell tartanuk ezen akciókat azoknál, amelyek Deák alakjától függetlenül igyekeztek megjeleníteni a kiegyezés gondolatát. A politikai személyét nélkülöző megvalósult ábrázolásról valóban alig tudunk, hiszen végül sem Szárnovszky Ferenc kiegyezés-szobrának a kifaragására (Ferenc Józseffel a középpontban), sem a Vágó Pál által megtervezett és festményvázlatokon megörökített ünnepi menetre nem került sor a millennium tiszteletére.⁸⁴ Utóbbi felvonuláson egyébként az utolsó kocsi jelenítette volna meg a kiegyezést az uralkodópár és jelentős magyar politikusok (minden bizonyval Deák köztük lett volna) mellszobraival, illetve a tudomány, ipar, művészet és a népjólét allegorikus alakjaival. A felvonulás végül anyagi és technikai

A kiegyezés allegóriája. Szárnovszky Ferenc szoborterve. Új Idők, 1896. január 12.

problémák miatt elmaradt.⁸⁵ Hánytatott sorsot mondhat magának Szécsi Antal Országházba tervezett szoborcsoportja, amely az uralkodópárt ábrázolta a koronázási jelvényekkel, a magyar társadalmat jelképező mellékalakok pedig egy olajágot és egy kardot nyújtottak feléjük. A kiegyezés allegóriájaként is értelmezhető alkotás végül 1910-ben a Műegyetem új épületébe került. A szoborcsoportot mi legfeljebb a nemzet és az uralkodó kibékülését, de nem a két birodalomfél megegyezését jelképező műnek tekintjük. (Az emlékművet 1945 után szétbontották.)⁸⁶

A legeredetibb próbálkozásnak kétségtelenül azt a pályaművet kell tartanunk, amely a honvédhősök aradi emlékhelyén akarta megjeleníteni a közjogi kompromisszumot, mondván, a szabadságharc „erkölcsi eredménye, áldozatainak voltaképpen megdicsőülése az 1867-iki kiegyezésben keresendő”. A koncepció szerint a haldokló harcos szívére szorítja a szabadság zászlaját, míg „a diadal génusza” bal kezével magasra emel egy zászlót, amelyre 1867 lett volna írva, jobbójával pedig koszorút nyújtott volna a mártírok csoportja felé.⁸⁷

Végül paradox módon ugyancsak Deák Ferenc és a kiegyezés összekapcsolásának a szándéka világlik ki abból a törekvésből, hogy Deákot több képzőművészeti alkotás is feltüntette a koronázás ábrázolásakor, pedig mint ismeretes, a „haza bölcse” azon nem vett részt. A közeli utókor emlékezete ily módon kívánta kijavítani a kanonizált nemzeti elbeszélésben azt a hibát, miszerint a rendszer alapítója nem volt jelen a helyreállított alkotmányosság legnagyobb ünnepén. Az állami reprezentáció szempontjából kiemelt helyszíneken elhelyezett Deák-ábrázolásokkal – mint például a budavári királyi palotában Eduard von Engerth festményén (1872), a Parlament mellett Zala György Andrassy

A koronázási jelenet Andrassy Gyula szobrának talapzatáról, az alakok között Deák Ferencsel

lovas szobrának egyik domborművén (1906),⁸⁸ vagy éppen az ezredévi emlékmű ugyancsak általa készített domborművén (1906) – egyrészt tehát a rendszer bizonytalan legitimitását igyekeztek szimbolikusan megerősíteni, másrészt pedig a későbbi korok szemlélői számára kívántak koherens és harmonikus képet adni erről az igencsak ellentmondásos időszakról.

Kétségtelen azonban, hogy a kiegyezéssel létrejött közjogi berendezkedés bátortalan reprezentációjánál messze sikeresebbnek bizonyult az egységes és erős magyar állam megjelenítésére az ezredévi ünnepségsorozat. 1896-ban ugyan még megkoszorúzták a liberális Deák emlékművét, ám az ősi alkotmányosság és az ezeréves magyar állam alapító mítoszaként már javában épült a honfoglalás és Árpád kultusza.⁸⁹

JEGYZETEK

- 1 Murray Edelman: *A politika szimbolikus valósága*. Bp., 2004. 15–21.; Gianpietro Mazzoleni: *Politikai kommunikáció*. Bp., 2006. 113–116.
- 2 Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Bp., 2017. 25–30.
- 3 Reinhard Alings: *Monument und Nation: Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal; zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918*. (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 4.) Berlin–New York. 1996. 41–62.
- 4 Helke Rausch: *Kultfigur und Nation. Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London, 1848–1914*. (Pariser Historische Studien 70.) München 2006.
- 5 Lásd erről Kovách László két levelét Lónyay Menyhérthez, Pest, 1867. február 10. és 15. Közli: Cieger András: „Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk” Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei. In: *A história mezején. A 19. század emlékezete*. Szerk.: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged, 2011. 239–241.
- 6 Gajzágó Salamon Torma Károlyhoz, Pest, 1869. november 19. Idézi: Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873*. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. 262.
- 7 E kérdésről bővebben: Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.; Hanák Péter: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: *Uő: A kert és a műhely*. Bp., 1988. 112–129.
- 8 Lásd például a törvény elfogadásának 50. évfordulójára készített összeállítást: Évkönyv XLIII. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Kiadványai. Bp., 1918. 7–52. Mint ahogy osztrák oldalon is számos sarkalatos szabadságjogot foglaltak törvénybe a rendszerváltás pillanatában, ennek ellenére nincs adatunk a *Dezemberverfassung* elfogadásával kapcsolatos későbbi megemlékezésekről.
- 9 Varga Bálint: A kiegyezés rítusa és a szimbolikus politika: Ferenc József megkoronázása. *Magyar Tudomány* 178 (2017) 12 sz. 1578–1583.

- 10 Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások. *Aetas* 27 (2012) 1. sz. 83–104.
- 11 [Kun Béla:] *Az 1867-ki kiegyezés és Bocskay, Illésházy, Bethlen, Rákóczy népszövetségi politikája*. Pest, 1869.
- 12 László Andor: A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata. *Századok* 151 (2017) 6. sz. 1363–1380.
- 13 Lónyay Menyhért naplója, 1867. január 16. Idézi: Cieger András: *Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok*. Bp., 2008. 144.
- 14 Az egykorú magyarázatokra lásd például: *Vasárnapi Ujság* 14 (1867) július 14. 28. sz. 351. A történészi vélekedésekre lásd például: Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány* 21 (1976) 11. sz. 675–687.; Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003. 146. (Ez a rész Deák Ágnes munkája.) Magam erre az elhatárolódásra kevés bizonyítékot látok.
- 15 Csengery Antal Weninger Vincéhez, Pest, 1870. június 26. Idézi: Molnár–Deák: *Deák Ferenc*, 163.
- 16 Mikszáth Kálmán: Deák Ferencről. *Vasárnapi Ujság* 50 (1903) október 18. 42. sz. 690–693.
- 17 Eredetileg megjelent Helfy Ignác bevezetőjével az *Egyetértés* 1876. február 27-i számában. Lásd még: Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, 1876. február 14. In: *Kossuth Lajos iratai*. IX. Bp., 1902. 56–71.
- 18 „...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. *Deák Ferenc hagyatéka*. Szerk.: Körmöczy Katalin. Bp., 1992. 284–290. A reformkori Deák-tisztelethez lásd például Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma”. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk.: Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged, 2005. 19–82.
- 19 Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Bp., 1993. 27–28.
- 20 Deák Ágnes: Deák, a magyarok Mózes. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. *Holmi* 26 (2004) 8. sz. 935–946.
- 21 Simonyi Ernő 1876. február 16-i felszólalását lásd *Az 1875-dik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. V. Bp., 1876. 5–12.
- 22 Simonyi Ernő Kossuthhoz, Puszttagöd, 1876. február 17. MNL OL R 90. I. 5629.
- 23 Helfy Ignác Kossuthhoz, Budapest, 1876. január 31. MNL OL R 90. I. 5625. Helfy feltehetően Bakay Nándor Deák Ferenc halálhírének hatása a vidéken című cikkére utalhatott (*Egyetértés* 1876. február 1. 25. sz.).
- 24 Helfy Ignác Kossuthhoz, Budapest, 1876. február 1. MNL OL R 90. I. 5626.
- 25 Simonyi Ernő Kossuthhoz, Puszttagöd, 1876. február 3. MNL OL R 90. I. 5627.
- 26 *Táncsics Eszter és Csorba Géza naplója*. Vál. és szerk.: Buza Péter. Bp., 1994. 324–329.
- 27 Kossuth Lajos Irányi Dánielhez, Barraccone, 1876. február 27. MNL OL R 75.
- 28 Leővey Klára Kossuthhoz, Budapest, 1876. március 5. MNL OL R 90. I. 5631.
- 29 Helfy Ignác Kossuthhoz, Budapest, 1876. március 11. MNL OL R 90. I. 5632.
- 30 Simonyi Ernő Kossuthhoz, Puszttagöd, 1876. május 4. MNL OL R 90. I. 5642.
- 31 Kossuth Lajos Helfy Ignáchoz, Barraccone, 1876. május 24. MNL OL R 65.
- 32 Gyulai Pál: Kossuth levele Deák halálakor. *Budapesti Szemle* 1876. 11. köt. 21. sz. 167–177. (az idézet helye: 172–173.)
- 33 Helfy Ignác Kossuthhoz, Budapest, 1876. március 11. MNL OL R 90. I. 5632.
- 34 Róka Enikő: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: *Zichy Mihály*. Szerk.: Róka Enikő – Csicsery-Rónay István. Bp., 2001. 36–44.
- 35 Levelestár, Zichy Mihály a Görgei család valamely nőtágjához, Párizs, 1876. augusztus 4. OSZK Kt. Levelestár
- 36 Zichy Mihály Trefort Ágostonhoz, Bécs, 1876. június 1. OSZK Kt. Levelestár.
- 37 Fennmaradt Zichy Mihály és Zichy Antal levelezésében (OSZK Kt. Levelestár) egy szerződés tervezete, amely Budapesten kelt 1877 júniusában Zichy Mihály és Trefort miniszter között; lásd továbbá Zichy Mihály levelét Farnandy Józsefhez, Párizs, 1878. július 21. OSZK Kt. Levelestár.
- 38 Zichy Mihály Farnandy Józsefhez, Párizs, OSZK Kt. Levelestár, 1879. július 19.
- 39 *Vasárnapi Ujság* 27 (1880) 31. sz. 521.
- 40 Cennerné Wilhelmb Gizella: *Than Mór*. Bp., 1982. 21–24.
- 41 Papp Gábor György: Gerster Kálmán síremléképítészeti munkássága. *Ars Hungarica* 30 (2002) 1. sz. 49–122. (különösen: 58–66.); E. Csorba Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica* 11 (1983) 1. sz. 127–158. (különösen: 130–131.)
- 42 *Vasárnapi Ujság* 31 (1884) 3. sz. 44. és 42. sz. 677. A vonatkozó szakirodalomban csak meglehetősen elnagyolt magyarázatok és pontatlan leírások olvashatók az allegóriákról. Vö. Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan freskói. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk.: Zádor Anna. Bp., 1993. 244–245.; *Székely Bertalan (1835–1910) kiállítása*. Katalógus. Szerk.: Nagy Ildikó. Bp., 1999. 50.
- 43 *Vasárnapi Ujság* 35 (1888) 44. sz. 724.
- 44 Második felirati javaslat, Pest, 1861. augusztus 8. Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. Vál. és s. a. r. Deák Ágnes. Bp., 2001. 73–116. (idézet: 116.)
- 45 Kossuth Lajos Deák Ferenchez, Párizs, 1867. május 22. KLI VIII. Bp., 1900. 3–17.
- 46 Erdei Gyöngyi: *Műpártoló Budapest*. Bp., 2003. 22–24.
- 47 Eötvös József sem kivétel ez alól, ugyanis Huszár Adolf a reformkori író-politikust ábrázolta szónoki pózban.
- 48 Keleti Gusztáv: Deák Ferenc szobráról. (Akadémiai székfoglaló, 1878. december 4.) In: *Uő: Művészeti dolgozatok*. Bp., 1910. 427–469. Keleti koncepcióját elemzi: Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. *Budapesti Negyed* 9 (2002) 2–3. sz. 191–218.
- 49 Keleti: *Deák Ferenc szobráról*, 436.

- 50 Uo., 447. E panteonizációs dilemma például Berzsenyi Dániel kövérségének ábrázolhatósága kapcsán már a 19. század elején is felmerült. Bővebben: Porkoláb Tibor: „Nagyjaink panteonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd.* Bp., 2005. 86–109.
- 51 Huszár Adolf levele a szoborbizottsághoz, 1881. február 15. Idézi: *Deák Ferenc szobrának leírása és története.* Szerk.: Buday József. (Budapest Székes Főváros közterein álló szobroknak és emlékműveknek törzskönyve V.) Bp., 1897. 74. és 77.
- 52 A modern korból eszünkbe juthat Abraham Lincoln hatalmas ülőszobra Washingtonban, ám ez csak 1923-ra készült el. Lincoln 1868-ban emelt első köztéri szobra egyébként állva ábrázolja a politikust az USA fővárosában.
- 53 A két datálatlan levélvázlat megtalálható: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Andrássy-család, P 4. 592. tétel, 12. d. A levél beazonosítását segíti: Keleti Gusztáv: Jelentés a Deák-szoboremlék tárgyában (1881). In: Uő: *Művészeti dolgozatok*, 507–508.
- 54 Pál Judit: „Méltó föld” a koronázási dombhoz. Erdély és az 1867. évi koronázási ünnepségek. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Szerk.: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Bp., 2008. 447–470.
- 55 A Közmunkatanács látványtervét lásd *Magyarország és a Nagyvilág* 1874. március 22. 151. Leírása: *A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése az 1874. évi működéséről.* Bp., 1875. 48–49.
- 56 Zichy Mihály Zichy Antalhoz, 1878. december 11. OSZK Kt. Levelestár.
- 57 A *Pester Lloyd* cikkírója például szintén az ülőszobor mellett foglalt állást: L. H.: Vom Deák-Monument. *Pester Lloyd*, 1881. október 1. Idézi: *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, 100.
- 58 Uo., XV. A szobrászok a későbbiekben állva mintázták meg Deákat. Vö. Zala György szegedi és Gárdos Aladár miskolci szobrával.
- 59 Lásd például: *Magyarország és a Nagyvilág* 1881. április 17. 16. sz. 90.
- 60 Nagy: *Az emlékműszobrászat*, 208.
- 61 *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, XIV–XV.
- 62 „Deák-szobor mellékalakjai” *Egyetértés* 1887. szeptember 30. Idézi: *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, 182.
- 63 *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, 156–158. Lásd például: A Deák-szobor ügyében működő végrehajtó bizottságtól Meghívó Nagyságos Szent-Ivány Zoltán úr részére a Deák-szobornak Ő cs. és apost. kir. Felsége legmagasabb jelenlétében Budapesten a Ferenc József téren folyó 1887. évi szeptember hó 29-én d.u. 3 órakor megtartandó ünnepélyes leleplezésére. OSZK Kny. C 8.659.
- 64 *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, 178.
- 65 *Fővárosi Lapok* 24 (1887) szeptember 30. 268. sz.
- 66 Pauler Gyula Thallóczy Lajoshoz, Budapest, 1887. október 1. OSZK Kt. Fond XI/755. No. 18.
- 67 Jól elhelyezett szobrok. *Bolond Istók* 1893. május 21. 21. sz. 7.
- 68 *Deák Ferenc szobrának leírása és története*, 195–196.
- 69 Bécsi szabadelvűek látogatása. *Pesti Napló* 47 (1896) augusztus 17. 225. sz. Lásd ehhez: Kunszery Gyula: Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek. *Irodalomtörténet* 52 (1970) 2. sz. 683–686.
- 70 *Deák Ferenc beszédei.* IV., V. Összegyűjt. Kónyi Manó. Bp., 1897–1898.
- 71 Ács Tibor: Kossuth Lajos tagajánlásai az Akadémián. *Magyar Tudomány* 39 (1994) 9. sz. 1053–1060.
- 72 Gyulai Pál Kónyi Manóhoz, 1885. november 16. School of Slavonic and East European Studies Library, University College of London [= UCL SSEES Lib.], Kónyi-Lónyay -Collection, KON/12.
- 73 Széll Kálmánné Kónyi Manóhoz, Rátót, 1900. november 17. UCL SSEES Lib., Kónyi-Lónyay Collection, KON/13.
- 74 Ernuszt Kelemen, Budapest, 1886. február 20. UCL SSEES Lib., Kónyi-Lónyay Collection, KON/13.
- 75 *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* VII. Bp., 1902. 115. ülés (1902. május 15.), 92–98.
- 76 Polner Ödön: Válasz az 1867: XII. t.-c. jogi természete ügyében. Tisza István: Egy pár szó Polner Ödön válaszára. Polner Ödön: Deák Ferenc az 1867: XII. t.-c. jogi természetéről. *Magyar Figyelő* 2 (1912) 376–377., 452. és 530–531.
- 77 Lásd Ráth Mór három levelét Kónyihoz 1887-ben. Magyar Zsidó Levéltár, Kónyi-hagyaték, No. 83.214–83.216. *Gondolatok 1833–1873. Deák Ferenc emlékezete.* Bp., 1889.
- 78 Kónyi Manó Wlassics Gyulához, Budapest, 1906. március 3. MNL OL P 1445.
- 79 Wlassics Gyula: *Deák Ferenc munkáiból.* I. Bp., 1906. 77.
- 80 *Vasárnapi Újság* 50 (1903) szeptember 6. 36. sz. 596.
- 81 Péter László: *Az Elbától keletre.* Bp., 1998. 222–224.
- 82 Eötvös József: *Naplójegyzetek.* 1870. november 24. *Történelmi Szemle* 21 (1978) 2. sz. 408.
- 83 Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Bp., 2004. 140.
- 84 Szárnovszky szobrának gipszmintáját lásd: *Új Idők* 2 (1896) 3. sz. 65.
- 85 *Pesti Napló* 46 (1895) május 11. 128. sz.; *Fővárosi Lapok* 33 (1896) május 23. 142. sz.; Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből.* Bp., 2012. 69.
- 86 Farkas Zsuzsa: I. Ferenc József keze és az országalma – töredék. In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. 679–680.
- 87 Keleti Gusztáv: Az aradi honvéd-emlék pályatervei (1878). In: Uő: *Művészeti dolgozatok*, 422.
- 88 Boróvi Dániel: „Lovon vagy gyalog”. Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. *Aetas* 32 (2017) 4. 63–97. (különösen: 88. oldal)
- 89 Ezt a korántsem egyenes vonalú folyamatot részletesen bemutatja: Varga: *Árpád a város fölött.*

Árpád a Parlamentben. Munkácsy Mihály esete a tudománnyal és a politikával

A magyar országgyűlés 1902 végén átadott épülete nem „csak” egy építőművészeti alkotás volt, hanem felvállaltan a dualizmus kori politika közjogi szemléletének, múltképeinek és alkotmányos mítoszainak tükröződése is. A politikai elit gondolkodásának, ízlésének és tárgyi tudásának formálásában pedig a korabeli nemzeti tudományok, mindeneke előtt a jog- és történettudomány játszottak meghatározó szerepet. Egyre fontosabb helyet töltöttek be azonban a nemzettudat és a politikai közvélekedés alakításában a 19. század utolsó harmadában

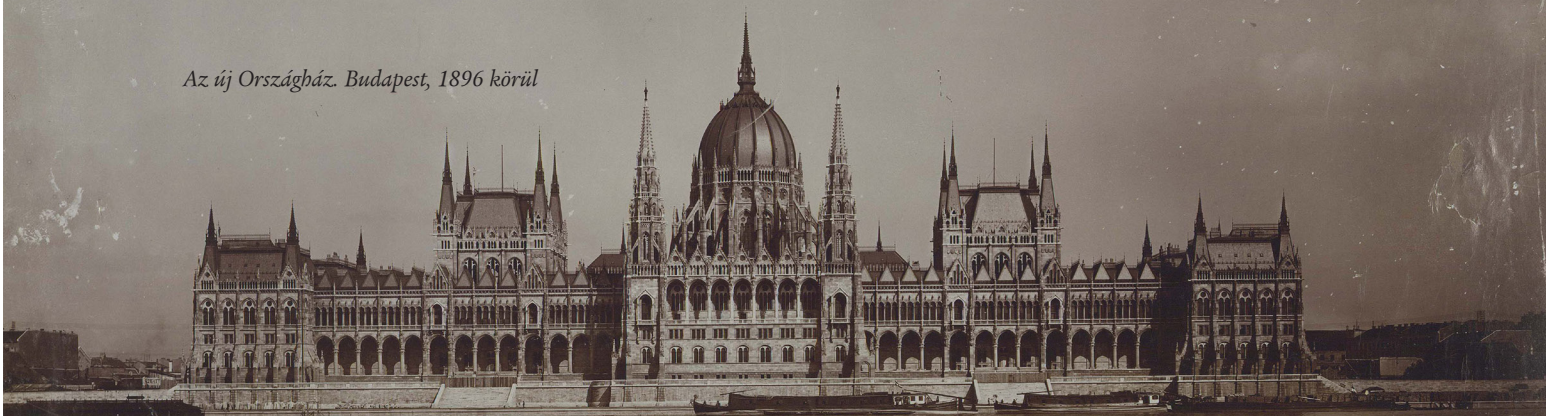
önállósuló egyéb társadalomtudományi diszciplínák is.

E fejezetben elsősorban az épület belső tereiben található dualizmus kori festészeti alkotásokkal kívánunk röviden foglalkozni, majd pedig részletesebben Munkácsy Mihály híres festményének, a *Honfoglalásnak* a keletkezés- és fogadtatástörténetét vizsgáljuk meg. Tény és fikció kölcsönhatása után kutatva azonban nem hagyhatjuk teljesen említés nélkül azokat a közjogi mítoszokat sem, amelyek meghatározták az épület létét.

Az épülőfélben lévő Országház bokrétaünnepé. Budapest, 1892

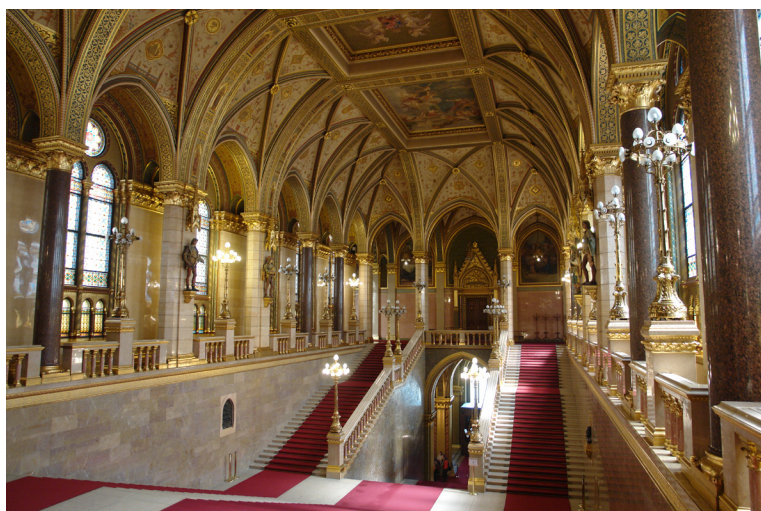

Az új Országház. Budapest, 1896 körül

Az alkotmányosság temploma

A honatyák 1880-ban hoztak törvényt arról, hogy a 19. század elején még szemétteljeként funkcionáló Tömő téren (a mai Kossuth téren) a törvényhozás mindkét házát befogadni képes tágas palota épüljön, melynek elsősorban célszerűnek, de „mégis arányaira és alakjára nézve emlékműszerűnek kell lennie”.¹ Az 1883-ban kiírt tervpályázaton, amely pénzügyi korlátokat nem állított az építészek elé, Steindl Imre munkája győzött. Az Országház közvetlen Duna-parti elhelyezésének és neogótikus stí-

Az Országház lépcsőháza ma

lusának meghatározására döntő befolyást gyakorolt id. Andrássy Gyula volt miniszterelnök és egykori közös külügyminiszter, aki a Temze partján álló londoni parlament 1867-re elkészült épületét tekintette követendő példának. Andrássy egy monumentális méretű gótikus palota felépítésével valójában az angol parlamentáris hagyományokkal rokonított, több évszázados magyar alkotmányosságnak kívánt emlékművet állítani, és feltétlenül különbözni akart az 1884-ben átadott klasszicista stílusú bécsi törvényhozási épülettől. Igaz ugyan, hogy a neogótikus stílus nem volt levezethető a magyar alkotmányos múltból – szemben a Westminsterrel, melybe a középkorból származó épületelemeket is beépítettek –, „de ha nemzeti stylusunk nincs, kétségkívül a legfényesebb eszmének, a szabadság és az államhatalom eszményének képviselőjére teljes nyugodtsággal választhatja” a magyar törvényhozás a neogótikus stílust.² E koncepciót Steindl építésze-tileg tovább mélyítette: „Tervem fogalmazásakor abból a fölfogásból indultam ki, hogy az állandó országháznak nemcsak gyakorlati szempontból kell az igényeket kielégítenie, hanem hogy az emelendő épület mind külső idomzatában, mind belső kiképzésében hazánk, alkotmányunk, államiságunk méltó kifejezése legyen. Az épületmű, amely a nemzet szívében, szemben a királyi várakkal a törvényhozás számára emeltetik, csak nagyszabású, minden részében és részletében igaz lehet; kicsinyes gazdálkodás vagy egyéb melléktekinteteknek itt érvényesülniük

nem szabad” – írta a politikai architektúrához kíváloán értő építész 1885-ben.³

A neogótikus stílus tehát a középkorban mélyen gyökerező erős magyar állam és alkotmányosság kifejezője lett. A gótikától elvben idegen hatalmas kupola, amely az országgyűlés két egyenrangú házát (a képviselő- és a főrendi házat) kapcsolta össze, a nemzet egységét szimbolizálta.

A közjogi gondolkodás rányomta bélyegét a térszemléletre is. Világosan kirajzolódik ugyanis Steindl szavaiból a főváros alkotmányjogi térképe: az építész szerint a népképviselőt pesti oldalon álló neogótikus épülete arányaiban és reprezentativitásban jól ellenpontozza a szemben, a budai várban magasodó barokk stílusú királyi palotát. Mindebből egyaránt kiolvasható volt a nemzet és királyának szövetsége, de a hatalommegosztás elve is.⁴ Budapest közjogi kettéosztása lényegében már 1848-ban lezajlott, amikor az áprilisi törvények a magyar országgyűlés székhelyeként Pestet nevezték meg, holott a történelmi hagyományoknak Buda felelt volna meg. A 19. század közepén az alkotmányos önállóságáért küzdő magyar elit számára Buda német polgárságával, császári katonaságával és kormányhivatalaival már szimbolikusan vállalhatatlan volt.

A századfordulóra felépült a magyar alkotmány emlékműve, amely szinte legapróbb részleteiben is az alkotmányosság és a parlamentarizmus tiszteletét kívánta hirdetni. A benne szolgálatot teljesítő politika azonban egyre kevésbé volt képes megfelelni az épület által sugallt értékeknek: „A magyar alkotmányosság hagyományai mintha hurcolkodás közben elvesztek volna” – írta visszaemlékezésében Herczeg Ferenc.⁵ Az építőművészi fantázia és a lehangoló politikai valóság ezúttal tehát ily módon került egymással konfliktusba.

Belépve az „alkotmánytemplomba” (Steindl nevezte így az Országházat) az arany, a vörös, a barna és a zöld színekben pompázó belső terek lépten-nyomon Magyarország dicső múltjára kívánták emlékeztetni a honatyákat és a látogatókat. A hatalmas kupolacsarnokban 16 pilléren uralkodóink és fejedelmeink szobrai kerültek elhelyezésre. Az alkotmányépület homlokzatával ellentétben, ahol

minden király és fejedelem szobra látható, a kupolacsarnokban már csak azok kaphattak helyet, akik a magyar történelmi emlékezetben és közjogi gondolkodásban pozitívként rögzültek (a Habsburg királyok közül például csak III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót). Ferenc József és Erzsébet királyné márványszobrát is a kupolacsarnokban helyezték el.

Steindl koncepciója szerint a nemzeties jellegnek valójában az Országház falain belül kellett érvényesülnie a maga teljességében. A hazai növény- és állatvilágot stilizáltan megjelenítő ornamentika mellett ezt voltak hivatottak kifejezni az épület falfestményei.⁶ 1895-ben írtak ki pályázatot „monumentális faliképek” megfestésére az országgyűlés különböző reprezentatív termei és folyosói számára. Az országházépítő bizottság témákat is ajánlott a művészek figyelmébe: például az Aranybulla kiadását (1222), a magyar rendek és Mária Terézia találkozását a pozsonyi diétán (1741), Ferenc József megkoronázását (1867), továbbá allegóriák és életképek megfestését javasolta. A Magyar Képzőművészek Egyesülete kifogásolta ugyan, hogy miért nem lehet vászonra festeni, hiszen a falfestmény „modern nagyszabású dekoratív alkotásoknál már alig jön alkalmazásba”, ám a bizottság határozottan ellenállt ennek a kérésnek, mondván „a fennforgó esetben nem arról van szó, hogy X. vagy Y. festőművész által valamely képet festessünk az országház számára – mint amely eset Munkácsy Mihály világhírű festővel szemben tényleg fennforgott –, hanem elsősorban arról, hogy a törvényhozás monumentális palotája stíljével összhangzatos festőművészeti kiegészítő díszítést nyerjen”.⁷ Mindez megegyezik Steindl felfogásával, aki neogótikus alkotmánytemplomában csakis freskókat tudott elképzelni. (Ez alól csak a háznagyokról és házelnökökről készült portrék voltak kivételek, amelyeket a hivatali helyiségekben helyeztek el.) Erre utal az is, hogy a készülő Országházról szóló részletes beszámolójában Munkácsy hatalmas olajfestményét nem is említette, pedig az már több éve készen állt, hogy bevonulhasson az új épületbe. A falfestményeket végül Lotz Károly és tanítványai készítették el. Lotz megfestette például a főlépcsőház számára *A Törvényhozás apoteózisát*. Vajda Zsig-

A képviselőházi ülésterem (régi alsóházi ülésterem) jobboldali freskója: István nádor megnyitja az első népképviselési országgyűlést 1848. július 5. Vajda Zsigmond festménye

mond a képviselőházi ülésterembe az 1848-as első népképviselési országgyűlés megnyitását, valamint Ferenc József megkoronázását, a folyosók mennyezetére pedig az ország keresztény tradícióit kifejező jeleneteket készített (például *Szent István fogadja a koronát hozó Asztrikot*; *A Szent Kereszt apoteózisa*; *Nagy Lajos elrendeli a kassai dóm építését*). Jantyk Mátyás az országházépítő bizottság által javasolt két témát dolgozott fel (az Aranybulla kihirdetése; a magyar rendek felajánlása), Dudits Andor az 1867-es koronázás kardvágási jelenetét, K. Spányi Béla pedig történelmi nevezetességű várainkat (például Visegrádot, Vajdahunyadot) festette meg. A honfoglalás kori magyar történelem valós, illetve képzeletbeli szereplőit (például Attilát, Árpádot, Hunort, Magort) és jeleneteit (Emese álmát, Buda halálát stb.) Vajda Zsigmond és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásai jelenítik meg. A magyar alkotmányosság emlékművében tehát egyaránt helyet kaptak az ősi pogány múlt és a keresztény hagyományok, a nemzeti történelem és közjog szimbolikus elemei, valamint a nemzeti táj ábrázolásai.⁸ A jelenkort és a modernitást Dudits allegóriái és az ország legjellemzőbb foglalkozásait megjelenítő pirogránit szobrok képviselték. Dudits hat falképe egy-egy kormányzati ág (vallás és kultúra, törvénykezés, hadviselés, földművelés, ipar, valamint keres-

kedelem) legfontosabb jelképeit ábrázolja. A Zsolnay Vilmos műhelyében gyártott szobrok közül pedig minden bizonnyal a lovagkori ruhába bújtatott telefonos kisasszony alakja fejezi ki a legjobban a fikció és valóság sajátos viszonyát.

Az átadás előtt álló épületet az elsők között járta be Lyka Károly művészettörténész. Benyomásait összegző írásában éles bírálatot fogalmazott meg a megrendelővel, a politikusokkal szemben: „Dehogy is lesz az új országháza műtörténeti nevezetességű, sem az architektúrában, sem a piktúrában, legkevesbé pedig a szobrászatban. Csak éppen nagy és sok munkát adott, nagy és sok művészetet nem. Ilyesmit nem is lehetett várni, ahol mindenki kötött kézzel dolgozik, ott az elme műve sem lehet szabad. [...] Veszedelmes módon jelentkezett ismét a különféle bizottságok működése: nálunk összecsődítenek ilyenkor egy csomó neves politikust, de a neves politikusok rendszeresen semmihez sem értenek. [...] Dudits témája a legkevesbé hálás: akik föladták neki, nyilván nem bírtak művészi érzékkel, hanem, bizonyára jogászok voltak, a művészet ősi inkompatibilisei. [...] [E]gészen más lett volna az új országház művészi hangulata, ha csak hozzáértő, művészi hatások iránt fogékony emberek állítják össze a művészi alakítások programját.”⁹

Miközben méltányolható – és nem is teljesen alaptalan – Lyka kifakadása a művészi szabadságot gúzsba kötő politikával szemben, bírálata több szempontból sem igazságos. Egy ennyire speciális középületnek, a politika legfőbb szentélyének kialakításában, jelképrendszerének meghatározásában érthető módon fontos szerepet játszottak a szimbolikus politika szempontjai. Mindez párosult egy határozott építészeti koncepcióval, amely a képzőművészetnek csak díszítőművészeti szerepet szánt. Végül a festmények témáinak a kijelölésében a tudománynak is alakító befolyás jutott, ugyanis az országházépítő bizottság Pauler Gyulától kért javaslatokat. A történész-akadémikus által ajánlott témák pedig teljes összhangban álltak mind a jogtudomány, mind a történettudomány erős közjogi és államközpontú szemléletével. Úgy véljük, hogy Lyka sem lepődhetett meg e tematikán a nagy királyaink dicső tetteiről szóló és az ősi alkotmányosságunk meghatározó álmomásait ábrázoló falképeket nézegetve, bíráló megjegyzése inkább a mindent átható közjogi szemléletnek az elutasításaként értelmezhető (erre utalhat a jogászok negatív említése).

Akadtt egy ellenzéki politikus is, aki megnézte a készülő falfestményeket az Országházban. Látogatása után Bartha Miklós részletes kritikai észrevételeket fogalmazott meg a képviselőház plenáris ülésén.

Bölényvadászat. Körösfői-Kriesch Aladár freskója az Országház Vadásztermében

Felszólalásában mindenekelőtt kétségbe vonta, hogy a drága épület a gyakorlatban alkalmas lesz a törvényhozási munkára, ezt követően pedig hosszasan bírálta a falakon látható falfestményeket, „kávéházi” színvonalúnak minősítve azokat. Különösen két művész, Dudits Andor és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásai váltottak ki belőle gúnyos megjegyzéseket. Beszédéből ezúttal Körösfőinek az étteremben (a mai Vadászteremben) látható két képére vonatkozó részt idézzük:

„Ha tehát bölényvadászatot akar valaki bemutatni, elsősorban a magyar országgyűlés éttermében magyar bölényvadászatot mutasson be – nem a bölényt nevezem magyarnak, (*Derültség.*) hanem a vadászokat. De hát ott mindenféle exotikus és nem exotikus, nyugati és keleti alakok vannak, de egyetlenegy indigókék színre festett lovon ül. (*Nagy derültség a baloldalon. Mozgás jobb felől.*) És az a szerencsétlen ló halad valami csodálatos homály felé. Nézem, nézem, nézem és akkor észreveszem, hogy az egy szecessziós erdő. (*Derültség balfelől.*) [...] Szemben azzal a képpel van egy halászat festve, balatoni halászat [...] E képen azonban egy csuklyás barát parancsol és húzzák a hálót – meztelen rézbőrű indiánok – (*Nagy derültség.*) Nem engedek ebből semmit, méltóztassanak megnézni: rézbőrű indiánok – ismétlem – meztelenül, oly irtózatot erőltetve ki, mint hogyha rájuk szakadt

Halászat a Balatonon a XV. században. Körösfői-Kriesch Aladár freskója az Országház Vadásztermében

volna a tihanyi apátságnak egész félszigete és az alól kellene kimászniok.”¹⁰

Mint az idézetből is látható, Bartha teljesen érzéketlen maradt a szecesszió és a preraffaeliták formanyelve iránt, és leginkább a nemzeti jelleget hiányolta a képekről. Összevetve a Lyka Károly által megfogalmazott kritikával, közös bennük a csalódás a művészeti alkotások színvonalát illetően. Míg azonban a művészettörténész Lyka ezért a politikusokat hibáztatta, addig a politikus Bartha – a hozzá nem értők határozottságával – a művészeket okolta, pontosabban rajtuk keresztül a kormányzatot bírálta a rossz pályáztatás és a magas költségek miatt.¹¹

Előljáróban azért tartottuk fontosnak bemutatni, hogy milyen viták övezték az Országház számára készített festményeket, és hogy milyen – gyakran ellentétes – szempontoknak kellett (vagy kellett volna) megfelelniük ezeknek az alkotásoknak, hogy pontosabb magyarázatot adhassunk Munkácsy *Honfoglalásának* hányatott sorsára.

Munkácsy Mihály történelmi tablója

A festmény koncepciója és az alkotás folyamata

Munkácsy művének két évtizeddel korábbra nyúlik vissza a története, amikor a festő 1882-ben Jókai Mór társaságában ellátogatott szülővárosába. A Munkácsy szerzett élmények hatására és az író buzdítására a művészt elkezdte foglalkoztatni a honfoglalás témája.¹² Az irodalomtörténeti elemzések szerint Jókai érdeklődése az 1870-es évek végén fordult ismét a nemzeti régmúlt története felé. Sokáig tervezte például, hogy megírja a honfoglalás regényes történetét.¹³ Jókai kiváló művészi érzékkel és tökéletes politikai időzítéssel ajánlotta Munkácsy figyelmébe Árpád fejedelem személyét és korát, hiszen Göndöcs Benedek pusztaszeri apát éppen ebben az évben tett javaslatot egy ezredévi országos ünnepség megrendezésére. Kezdeményezése nyomán pedig a kormány 1882 őszén megbízást adott a Magyar Tudományos Akadémiának a honfoglalás évének meghatározására. Ezzel kezdetét vette az a hosszú előkészítő folya-

mat, amely elvezetett a 19. századi magyar kulturális nacionalizmus legnagyobb szabású központilag irányított megemlékezéséhez, a végül 1896-ban megrendezett ezredévi ünnepségsorozathoz.¹⁴

Gyanítjuk, hogy szintén Jókai járt közben Tisza Lajosnál, az országházépítési bizottság elnökénél, hogy a magyar kormány idejekorán rendeljen egy monumentális festményt a Párizsban alkotó művésztől, akinek addig egyetlen munkája sem díszítette magyar középület falait (Bécsben azonban 1889 óta készen állt mennyezetképe a *Kunsthistorisches Museum*-ban). 1890 novemberében került sor a szerződésre, amelyben Munkácsy vállalta, hogy négy éven belül *Árpád honfoglalása* címmel olajfestményt alkot az épülő Országház képviselőházi ülésterme

Munkácsy Mihály. Zilzer Antal festménye

számára kétszázezer franknyi tiszteletdíjért. A szerződésben a kép méreteit is rögzítették, Steindl Imre útmutatásai alapján.¹⁵

A témaválasztás tökéletesen illeszkedett az államalkotó magyarság szupremáciáját hirdető kultúrpolitikai koncepcióba. Az 1880–90-es évek folyamán ugyanis lezajlott egy emlékezetpolitikai fordulat, amely nyomot hagyott a képzőművészetekben, de az írásos műfajokban is. Szent István király személye és az államalapítás alapító mítosza mellé Árpád alakja és a honfoglalás története is odakerült, sőt, bizonyos időszakokban jelentősebb pozíciót foglalt el a közös nemzeti múlt elbeszélésében.¹⁶ Árpád alakjának hangsúlyosabbá válása már a 18. század végétől megfigyelhető, de a folyamat betetőzését kétségtelenül a századfordulón kibontakozó állami emlékezetpolitika hozta el. A formálódó Árpád- és honfoglaláskultusznak részét képezte Munkácsy készülő monumentális festménye, mint ahogy Feszty Árpád nagyszabású körképe, valamint az ország hét pontján és a fővárosban elhelyezni tervezett ezredévi emlékművek gondolata is. Jóllehet, az itt jelzett fordulat gyors és látványos volt, a művészek közül akadt, aki értetlenséggel fogadta e tematikai módosulást. „Épp oly aggódva nézek az új Országházunk termében elhelyezendő, Munkácsy barátunktól festendő kép tárgyára, a honfoglaló magyarokra, egy harcias bátor, de vad néptömeg, mely a mindenesetre civilizáltabb Szvatopluk népét megtörve, fegyveres romboló kicsapongásaival szomszédjait ijesztette, és csak véres vereség után lőn Szent István első koronázott királyunk alatt általánosan elősmert, józanon rendezett állammá. Úgy vélem, hogy Mihály barátunknak ezen korszakban kelle tárgyát keresnie. Ez jobban is megfelelné az Országházában oly határozott jellegű, hajthatatlan irányú és józan ésszel tartott tanácskozásoknak és határozatoknak, melyek előtt az uralkodásra vágyó osztrák, századokon át ellenünk áskálódva, meghajlani kénytelenített” – írta az orosz cári udvarban alkotó Zichy Mihály.¹⁷ Zichy, aki a nagy földrajzi távolság és nyilvánvaló szlávbarátsága miatt nem került a formálódó új emlékezetpolitika hatása alá, joggal veti fel levelében, hogy a barbár hódítás és az alkotmányos alkudozás

HONFOGLALÁS.

Honfoglalás.

Magyar elődeink, – regéink így szólnak –
A hatalmas Skythák sarjadéki voltak.
Ázsia pusztáin, kisebb-nagyobb rajban,
Mint vitéz nomádok sátoroztak hajdan.
Árpád vezér alatt egy nemzetté lettek,
S véreiknek hazát fegyverrel szereztek.
És a magyar nevet a népek könyvébe
Győzelmes harezokon kardjukkal vésték be.
S kik bőven hullatták vérük minden rögre,
Szentté tették nekünk e hazát örökre.

Honfoglalás. A Békésvármegyei Közművelődési Egyesület emléklapja. Gyula, 1895 körül

évszázados politikai kultúrája elvben nem egyeztethető össze egymással.

E valós probléma áthidalásában ismét Jókai siettetett Munkácsy segítségére. Legalábbis több jel arra mutat, hogy Jókainak nemcsak a témaválasztásban, de a kép koncepciójának a kialakításában is meghatározó szerep jutott. Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájában a honfoglalásról szóló narratívák közül azt választotta, amelyik Árpádot olyan államférfiként jellemezte, aki nem fegyverei erejére alapította hatalmát (mint Attila), hanem bölcs előrelátással évszázadokra szóló tartós békét kívánt teremteni új országában. Az itt talált szláv népek pedig önként behódoltak és elfogadták a magyarok szokásait és törvényeit: „Az így meghódított népek egybeforrtak az új nemzettel, oszták sorsát, tisztelték törvényeit, szolgálták fejedelmeit, s egész a mohácsi csatáig nem mutat példát a história: hogy valamelyik népfajnak eszébe jutott volna ma-

gyar rokonaival való egységét, azt az annyi közösen érzett csapás és veszélyben megedzett szövetséget járomnak nevezni.”¹⁸

A historiográfiai kutatások szerint ez a fajta elbeszélismód jobbára az 1830–1840-es évek összefoglaló munkáira volt jellemző, a későbbi korszak már sokkal inkább dicső hódításként tekintett a honfoglalásra, amely során a magyarok leigázták és szétszórták az itt talált népeket. Ugyanakkor a dualizmus korában megjelent kalendáriumokban gyakran e két típusú elbeszélés egyszerre volt jelen.¹⁹ Jókai tehát az 1854-ben készített, majd 1884-ben lerövidített, diákoknak szánt munkájával egy korábbi szemlélethez nyúlt vissza. Maga Jókai 1900-ban így magyarázta a Munkácsy-kép jelentését író társainak: „Munkácsy festménye gyönyörű jelképe annak, hogy bennünket a nemzetiségekkel nem lánc, hanem igaz együttérzés tart össze. A művész a szlávokat nem festette törpe, meghunyászkodó alakoknak, hanem büszkén fölemelt fővel állnak ott; nem rakják le kardjaikat, hanem felemelik annak jeléül, hogy a magyarokkal együtt akarják megvédelmezni ezt a földet.”²⁰

Arra, hogy Munkácsyt is ilyesfajta meggyőződés vezethette, több bizonyítékunk is van. A fennmaradt festményvázlatok alapján úgy tűnik, hogy Munkácsy eredetileg Árpádot mint a sátra előtt trónusán ülő fejedelmet kívánta ábrázolni, majd pedig vezérei és a hódoló szlávok követeinek körében állva képzelte el őt. Mindkét helyzet béketárgyalásra utal.²¹ Munká-

csy egy datálatlan, de feltehetően ebben a munkafázisban keletkezett jegyzetében ekképp írt Árpádról: „Látnoki tekintéssel néz maga elé, arcán a honfoglalás és megvédés komoly előérzése van kifejezve. Előre látja, mily nagy mű alkotásához kezdett s csak azzal van elfoglalva. Még eddig nem voltak nagy diadalai e szerint valami győzelmes, kérkedő tekintetet nem lehet neki adni.”²² Majd megjegyzi, hogy Árpád a kép közepén áll, mert „ha nem áll, hanem lóhátról beszél, az egész kép csupa ló lesz”.

1890 decemberére azonban az addigi koncepció jelentős módosuláson ment keresztül, melyről Szendrei Jánoshoz, az Országos Régészeti és Embertani Társulat titkárához írott leveléből értesülhetünk: „Becsés figyelemztetését a kép kompozíciójára nézve hálásan veszem, és megnyugtathatom efelől, hogy a tárgyat magam is abban a szellemben fogom fel, amint azt ön és általában talán mindenki képzeli, ti. a harcias szellem jellemzésével, ami az előtérben lévő, lelkesült és élénk csoport által lesz kifejezve, kik fegyvereiket villogtatva, mintegy fogadást tesznek a hon további megvédésére. De tényleg hadakozó csoportok nem lennének a kép alapeszméjével összeegyeztethetők.”²³

Munkácsy még csak alig másfél hónapja írta alá szerződését a kép elkészítésére, de magyarországi jóakarói már a dicső honfoglalás helyes értelmezésére hívták fel a figyelmét: a képen hangsúlyosan jelenjen meg a magyarok lelkes harcias szelleme. Minden

Munkácsy vázlata a Honfoglaláshoz, 1891

bizonynal ennek a nyomásnak engedelmeskedve ültette végül lóra Árpádot, és vette körül fegyvervillogtató tömeggel. Továbbra is kitartott azonban a békés megegyezés ábrázolása mellett, ezért elzárkózott mindenféle katonai összecsapás megjelenítése elől. Ugyanakkor a kompozíció megváltoztatása következtében Munkácsynak számos korábban kigondolt érzelmgazdag jelenet és karakter megfestéséről le kellett mondania, így a kép ünnepélyesebb és kissé merevebb lett. A következő jeleneteket és alakokat hagyta ki például: fehér lovat áldozó táltosokat; egy láncát szétszakító szláv rabszolgát; egy négyéves gyermeket, amint komondort csitít; egy százesztendő vak dalnokot; egy hajadont búzakoszorúval; egy fiatal szláv férfit, aki szívére tett kézzel esküt tesz.²⁴

Munkácsy érzekelve a rá nehezedő elvárást, igyekezett megfelelni a történelmi hitelesség követelményeinek. A honfoglalásról és a honfoglalókról szóló adatokért mindenekelőtt a tudomány embereihez fordult segítségért. Az MTA II. osztálya felkérésére Pauler Gyula és Pulszky Ferenc adott választ a művész kérdéseire a szlávok meghódolásának a körülményeiről, valamint a honfoglalók fegyverzetéről és ruházatáról. Csakhogy a szakértői jelentések meglehetősen bizonytalan megállapításokat tartalmaztak, éppen egy olyan ügyben, amelyben a művésztől igencsak határozott ecsetvonásokat várt el a magyar közhangulat.²⁵ Az Akadémia egyedül Szabó Károly még 1869-ben megjelent, *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig* című munkáját ajánlotta (a krónikákon kívül) a művésznek. Szabó csupán a középkori krónikák – némileg távolságtartó – tartalmi ismertetésére vállalkozott e művében, és maga is a szlávok önkéntes meghódolásáról írt.²⁶

Nem véletlen, hogy Munkácsy csalódott volt a hivatalos közlést olvasván: „Az Akadémia választát és utasításait megkaptam, de az, amint megjegyezni is méltóztatik, nem sokat segít rajtam” – írta Szendrei Jánosnak.²⁷ Pontosan érzekelte Munkácsy dilemmáját a korszak egy másik szakértője, Salamon Ferenc akadémikus-egyetemi tanár, aki a tudomány és művészet kapcsolatát a bizonytalan tények és az azt ki-pótló művészi fantázia kettőseként írta le. Jobb híján saját munkájára hívta fel a festő figyelmét:

Lovasokat ábrázoló fénykép. Tanulmányfotó az „Árpádhoz”

„Egy históriaírónak még jól állhat elmondania, hogy nem dönti el a vitás kérdést, de egy históriaíró festőnek el kell döntenie. Én elmondhatom, hogy az ősmagyar viselhetett elég hosszú üstököt, de valószínűbb, hogy a régi magyar rövidre nyírta a haját. Lehet mind a kettő igaz, olyanformán, hogy a főemberek hosszú, a közemberek rövid haját viseltek. De lehet, hogy megfordítva, a főemberek tartottak borbélyt. Ily bizonytalanul beszélhet az író. De festő és szobrász nem teheti, hogy ugyanazt az embert egyszerre hosszú és rövid hajúnak is tüntesse föl. Azonban a képzőművészet ily esetben segíthet magán, sőt előnyére használhatja föl a tetsző irányt: előnye a *szabad választás*. Ez bátorít arra, hogy kitűnő művész hazánkfiát figyelmeztessen némely történelmi adatra, melyek ha nem mind pozitívek is, de használhatók bátran, s netalán kikerülték eddig a figyelmét.”²⁸

Ezek után Munkácsy elhatározta, hogy maga indul gyűjtőútra középkori fegyverek és ősi szláv és magyar karakterek után kutatva. Szendrei János társaságában végignézte a párizsi fegyvertörténeti múzeum anyagát, majd pedig 1891 októberében Magyarországra utazott. Elsősorban az Alföldön (például Szeged, Szentés, Békéscsaba környékén) és Erdélyben (például Kolozsvárott) készíttetett fényképfelvételeket az ott élő, karakteres vonásokkal rendelkező magyar, szlovák és román emberekről. A városok

piacán pedig archaikusnak tekintett öltözetet és használati tárgyakat vásárolt. Számos tudósítás beszámolt Munkácsy gyűjtőútjáról, de a legélvezetesebb mind közül Mikszáth Kálmán néhány évvel később megjelent novellája. Mikszáth ugyanis Tisza Lajossal együtt elkísérte a művészt egyik alföldi útjára: „[Ö]sszesereglett a nép. Volt mit nézegetni köztük Munkácsynak. Gyönyörű típusok akadtak: ősarok, szőrrel bőve egész a szemig, csontos, körteképű kunok, laposfejű tatárok keresztbevágott szemmel, nyomott pogácsaképű besenyők, széles, girbegurba fiziognómiájú, zömök termetű magyarok, apró, mélyen bennülő szemekkel. Munkácsy csak úgy turkált köztük, amint Tisza Lajos figyelmeztette egyikre vagy másikra. Ni, itt is egy szép példány. A fotográfus ott volt velünk, rögtön lekapta, amelyik megtetszett a nagy művésznek. Legtöbb érdekes alak volt a pásztorok között, kik roppant üstökben főzték a birkatokányt künn a szabad ég alatt...”²⁹

Mintegy száz fotóval és számos ruhadarabbal gazdagabban tért vissza Párizsba.³⁰ A fennmaradt források alapján azonban úgy tűnik, hogy még mindig kevésnek találhatta a rendelkezésére álló információkat. Újabb és újabb régészeti adatokat és rajzokat, valamint tárgyakat kért otthonról. Szendrei János

Gróf Tisza Lajos és Munkácsy Mihály.
Vasárnapi Ujság, 1898. január 30.

mellett Lanfranconi Enea olasz származású pozsonyi könyv- és metszetgyűjtő szintén küldött rajzmásolatokat a tulajdonában lévő dokumentumokról, valamint honfoglalás korinak gondolt régészeti leletekkel foglalkozó tanulmányokat (például a *Turulból*, az *Archaeológiai Értesítőből*).³¹ Ugyancsak jó tanácsokkal és rajzokkal látta el a művészt Zichy

Jenő Ázsia-kutató is, igaz, levelében némileg neheztelt Munkácsyra, amiért az a békcscabai szlovákok és a Vas megyei vendek között keresgélt alakokat képéhez, de remélte, hogy legalább a ruházat ügyében hallgatni fog a valódi szakértőkre.³² Tisza Lajos pedig Debrecenből küldött egy alföldi kantárt a festőnek: „Nézetem szerint ezen kantárnak főleg szerkezete az, ami tekintetbe jöhetne, az anyag természetesen egy főúri kantárnál díszesebb, veres vagy zöld szattyánbőr arany pitykével vagy selyem gombkötő munkával vegyes lehetne.”³³ Továbbá egy számára ismeretlen híve a székelyek szerepeltetésére próbálta rábeszélni Munkácsyt, miközben méltató mondataival tovább tudatosította a művészen, milyen nagy felelősség is hárul rá a nemzeti emlékezet formálásában: „Székely létemre szomorúan olvasom, hogy a Honfoglalás nagy tableaujából kimarad a székely-hun vonatkozás föltüntetése, ez az élő nagy

Alföldi csikós. Dr. Jenovay Dezső amatőr
fényképe. Vasárnapi Ujság, 1900. november 11.

történelmi traditio, hazánk birtoklásában a jog szakadatlan folytonosságának kifejezője [...]. Ez indít engem, hogy bár pirulva az illetéktelen »kaptafa-mester« féle vádat is elviselve, levelemmel alkalmatlankodjam, bátorságot merítvén abból a tudatból, hogy helyénél, a parlamentnél s mesterénél, Munkácsy Mihálynál fogva ez a kép lesz a magyar nemzet történelmi credójának kifejezője, államiságunk symboluma, beszélő szózat, a festmény mindenki által érthető nyelven élénkbe tárva, mely kép a maga sokszoros másolataiban minden család szentélyében központi helyet fog találni a képek közt a falon.”³⁴

A sok képi és írásos információ, a megannyi tanács sem igazán nyugtatta meg a művészt, ugyanis teljes bizonyossághoz nem juthatott a nemzet múltjának ábrázolását illetően, pedig ideje vészesen fogyott. A jó tanácsokat tartalmazó levelek egyre-másra érkeztek Munkácsyhoz, de gyakran még felbontani sem volt ideje azokat.³⁵ Úgy tűnik számunkra, hogy a művészi szabadság ezúttal inkább nyomasztotta, semmint hogy örömet lelte volna benne, hiszen sokféle külső elvárásnak kellett megfelelnie.

„Meg kell tehát maradni amellett, hogy ezekből a homályos és igen gyakran ellentétes adatokból kellé egy egészet összeállítani, még pedig oly módon, hogy az archeológiai kételyeket a művészet meggyőző ereje pótolja. Erre törekszem én is annyi kutatás és gondolkodás után; jutottam is immár annyi megállapodásra, hogy a hátralevőt a művészi koncepciótól és kiviteltől várhatom. De nem tagadom, hogy kényszerülve lévén a roppant bizonytalanságban és homályban kételyek között csak tapogatózva előre haladni munkámmal, az igazságot annyira szomszédos lelkem vágyott és remélt mindig valamely pozitív meggyőző forrásra akadni, melyből aztán megittasodva, megerősödve, meríthettem volna inspirációimat, s ami aztán, amidőn kijelöli az inspiráció útját, egyszersmind meg is jelöli annak határát. De ezen pozitív és meggyőző forrás, úgy látszik csakis oly közös sírlelet lehetne, melyben, ha nem is egy nemzet, de legalább egy család lenne valamely csoda által fenntartva!”³⁶

A tabló többszöri átdolgozása során tett lépéseket az elvárások irányába, már nem feltétlenül a valóságot akarta megfesteni, de az alapkoncep-

ción nem változtatott. Mikszáth elbeszélése szerint jó ismerősei előtt is a képzelet erejét hangsúlyozta. Ugyanakkor az író (Tisza Lajos szájába adva a kulcsmondatot) éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy a művészi fantáziának a nemzeti identitás mélyen rögzült elemeit kell előhívnia és újra megerősítenie, ettől eltérni pedig kockázatos vállalkozás: „Árpád bejöveteletét kétféleképpen lehet megfesteni, vagy úgy, ahogy volt, vagy úgy ahogy képzeljük. [...] Hogy milyen volt a magyarok bejövedele, azt senki sem tudja. És különben is Isten mentsen a valóságtól: furcsán, dísztelenül nézhetek ki a ruháik [...] Szóval, jegyzé meg a mester, csak a képzeletre szabad bázároznia a képet. Az a kérdés, kinek a képzeletére? – vetette fel a gróf az ő józan okosságával. Mert az egész nemzet képzeletének ott kell lennie a képen. Nem könnyű az.”³⁷

A Honfoglalás fogadtatása

Munkácsy 1893 tavaszán úgy ítélte meg, hogy elkészült monumentális történelmi tablójával, ezért kiállította azt Párizsban. A képet a francia közönség meglehetősen hűvösen fogadta, mert az impresszionizmusért lelkesedők szemében Munkácsy elavultnak számított, az akadémizmus régi hívei pedig a „hősi lendületet”, a „primitív szilajságot” hiányolták. A *Figaro* szerint Árpád egy „operai király”, mesterkélt, színpadias, a ruhák és a táj pedig szegényes.³⁸ A magyar fogadtatás sem volt egyöntetűen pozitív. Miközben Rákosi Jenő személyesen vett részt a párizsi bemutatón, és lapjában elragadtatással szólt a festményről („ez a kép lesz a millennium szemefénye”),³⁹ addig például a Franciaországban tartózkodó Justh Zsigmond egy magánlevélben így vélekedett az alkotásról: „[A] magyar vezérek úgy viselik magukat Árpád mögött, mint t[aknyo]s iskolásgyerekek. Hol van a Magyar veleszületett dignitása? Ezek a vezérek, kik egy fontos momentumban ujjal mutogatják egymásnak a túloldal látnivalóit, kik rugdalóznak, nevetségesek, groteszkek és semmiképp sem magyarok.”⁴⁰

E lesújtó vélemény ugyan magánkörben hangzott el, ám a *Magyar Hírlap* a francia tudósításokra

támaszkodva nyíltan is megtámadta Munkácsyt. Több gúnyos írás foglalkozott azzal a híreszteléssel, miszerint Munkácsy párizsi modellek után mintázta volna meg a honfoglaló magyarokat. Miközben számos adat bizonyította ennek az ellenkezőjét, arra teljesen alkalmas volt ez a gyanú, hogy nevetség tárgyává tegye és megfossza nemzeti karakterétől az alkotást.⁴¹ (Jókait és Feszty Árpádot azonban a források szerint Munkácsy tényleg belefestette a képbe.)⁴²

Az egyik cikkíró elvben lehetségesnek tartaná, hogy külföldi mészároslegények és utcai szendvicsemberek lényegüljenek át előkelő harcosokká a művészi képzeletnek köszönhetően, ám ezt egy történelmi tabló esetében nem gondolta elfogadhatónak. Szerinte igenis van jól felismerhető magyar

alkat, melynek pontos meghatározásában a tudományé a döntő szó. A hitelesség érdekében az antropológia, az etnográfia és az archeológia eredményeire kell (kellett volna) a művésznek támaszkodnia.⁴³ Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódott Török Aurélnak, a budapesti egyetem embertani tanszék vezetőjének a lap hasábjain megjelent bírálata. Azt rótt fel Munkácsynak, hogy nem járt az általa alapított Embertani Múzeumban, amely több ezer koponyát és több száz csontvázat őriz a régmúltból, és nem tanulmányozta III. Béla régóta napvilágra került csontjait sem, amelyekről Török éppen ekkor tett közzé elemzést.⁴⁴ Ezt követően pedig Török – aki egyébként nem látta Munkácsy alkotását – tudományos vizsgálataira hivatkozva maga adott személyleírást Árpád fejedelemről: „a harcias életmódban megedzett izmokról hatalmassá vált csontok”, nagy szem, hosszú

Munkácsy Mihály: Honfoglalás (vázlat), 1893

sasorr, ovális arc, széles váll és mellkas, dús és sima haj, szakáll.⁴⁵ Ennek a szilaj őserőt sugárzó „magyar típusnak” a *Honfoglalás* fejedelme valóban nem felelt meg, Munkácsy sokkal inkább egy fenséges vonásokkal rendelkező uralkodót jelenített meg a vásznon. Jegyzeteiben egyébként mindössze ennyi olvasható a fejedelem külső megjelenéséről: „Árpád. Harmincéves, gesztenyeszín haj, szakáll. Ha fekete hajú és szakállú lesz, könnyen örmény typust kap.”⁴⁶

A visszaemlékezések szerint a kritikák súlyos lelki gyöttrődést okoztak Munkácsynak, aki újra átfestett bizonyos részleteket a képen. Egy újabb párizsi tárlaton már kedvezőbben fogadták a művet. Ezt követően Budapestre szállították a festményt. Munkácsy már jó előre igyekezett gondoskodni a kép előnyös elhelyezéséről és megvilágításáról a főrendiház üléstermében. Addigra ugyanis egyértelmű-

vé vált, hogy az országgyűlés új épülete nem készül el a tervezett határidőre (éppen csak a bokrétaünnepen voltak túl az építők), így ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban üléselő főrendek termében állították ki a festményt. „Tudom azonban, hogy mily magasra csigázott kíváncsisággal és igényekkel várják a képet, tudom azt is, hogy némelyek mily buzgalommal igyekeznek rossz hangulatot kelteni ellene, hát ne csodáld [...] [hogy] valami lámpaláz-féle érzés fog el, midőn a kiállításra gondolok, melyen annyi felcsigázott kíváncsiság és igények várnak kielégítésre” – írta Franciaországból.⁴⁷

A képet 1894. február 24-én helyezték el a főrendiházban az elnöki emelvény mögött. Az alkotást méltató ismertetések – talán az addig felmerült kritikákra válaszul – a művészet és a tudomány kapcsolatára is kitérnek. Beöthy Zsolt részletes leírásában

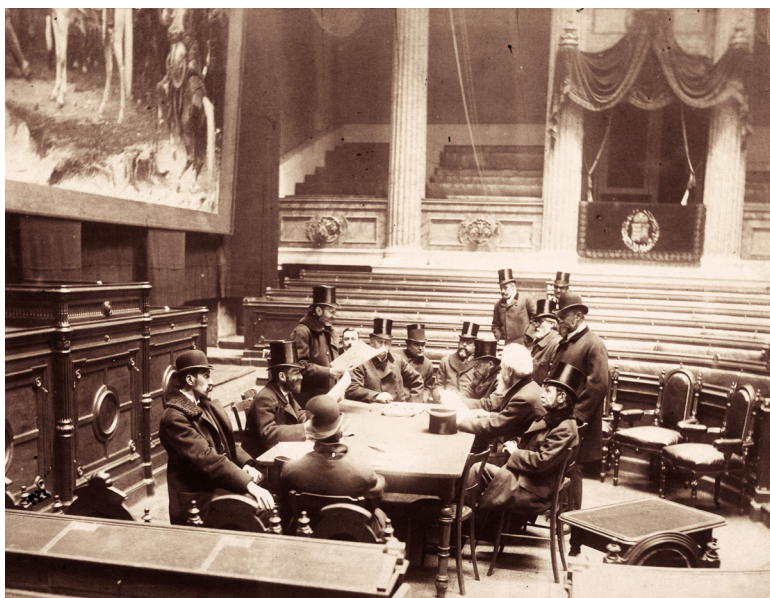

például amellet érvel, hogy ha Munkácsy kizárólag a tudomány töredékes eredményeire támaszkodott volna, akkor lényegében egyetlen fontosabb eseményt sem ábrázolhatott volna, ezért érthető, hogy az évszázadok óta létező mondák ihlették meg a művész képzeletét. „Mit fog ártani e kép hatásának és értékének, ha tán majd a régiségtudomány oly részleteket fog kideríteni és tesz akár közbirtokká is, melyek eltérnek a Munkácsy művén ábrázoltaktól? Az ilyen veszedelem csak jelentéktelen műveket fenyeget, melyek fő érdemöket a külső hűségben keresik” – jegyzi meg találóan az irodalomtörténész-akadémikus.⁴⁸

A *Vasárnapi Ujság* cikkírója ugyancsak a hiányos és ellentmondásos adatokkal rendelkező tudományt korholta, illetve Munkácsy művészi fantáziáját és tehetségét dicsérte: „Az ős magyaroknak, mikor elindultak új hazát keresni, út, biztos irány s minden segítség nélkül, azt hiszem, helyzetök éppen olyan lehetett, mint Munkácsyé, mikor nagy művét elkezdte. Néhány hézagosságot, pár szerény leletből, a tudósok egymást cáfoló véleményeiből, s alig háromezrzedes valóban hiteles, kézzel-

fogható, szemmel látható emlékből állott a mester összes útravalója.”⁴⁹

Ugyanakkor többen méltatlannak érezték Munkácsy ábrázolásmódját a honfoglalás magasztos történetéhez. Justh Zsigmond magánvéleményét már idéztük, Vajda János azonban könyvében tette közzé maró bírálatát. Mindenekelőtt reményét fejezte ki, hogy Munkácsy festménye sohasem fog bekerülni az országgyűlés új épületébe, hanem egy padláson fog összetekerve porosodni. Úgy vélte, hogy a kép sérti a nemzet önérzetét, mert sem a magyarok harci érényei, sem szellemi fölénye nem tűnik ki a figurákból. A magyarság nemzeti állata, a ló pedig ugyancsak méltatlan módon került ábrázolásra. „Hogy eme képen a világtörténelem legcsodásabb hadi cselekményeit végbevitt hősök alakján a jellem nagyságának, az erkölcsi és értelmi erő rendkívüli voltának semmi kinyomata, ez is szörnyeteg egy hiba ugyan, de hogy a magyar üteg is nemcsak hogy teljesen hiányos, de egyetlen vonása sem látható magának Árpádnak és vezéreinek alakján – ez már oly rejtélyes talánszerű tünet, hogy mélabús tünődésbe ejthet, vajon a

Munkácsy festményének átvétele az Országház építkezése Végrehajtó Bizottságának ülésén, 1894

Munkácsy Honfoglalás című festménye a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében, 1902

hitegetők vagy a hiszékenyek lelki állapotát lássuk elszomorítóbbnak? Árpád maga egy kehes, aszkóros gebén, mögötte az egyik legelőkelőbb vezér valami meklenburgi igáslovon, a minőket most a sörösszekerek előtt látunk. Nincs népfaj a világon, még az angolt se véve ki, melynek kedélyében a ló olyan remegő szeretet, szinte vallásos kegyelet tárgya lenne, mint a magyarnál. [...] És a honfoglaló Árpád, a világ első lovas népének vezérei életunt omnibuszlovakon jártak volna? [...] De hiszen maguk a háttér magyarjai már valósággal hülye alakok. Az egésznek tervezetében az eredetiségnek, a teremtmő erőnek egy mákszeme, egy órányi gondolkodásnak nyoma nem látszik. [...] Az egész egy népesebb vidéki baromvásárt ábrázoló képnek benyomását kelti az ép ízlésű, önálló fölfogású nézőben” – hangzott az író bírálata.⁵⁰

Az iménti idézetben szereplő „ütep” kifejezés feltehetően Vajda saját szóalkotása volt, ami gyaníthatóan a magyarság legbensőbb, öröklött tulajdonságait, a nemzeti karakter esszenciáját jelentheti, „mely nélkül a magyar, mint a tokaji bor ama bizonyos zamat nélkül, megszűnik magyar lenni”.⁵¹

Az ellenzéki élclap, a *Bolond Istók* pedig azzal vonta kétségbe a festmény nemzeti karakterét, hogy rajzain a honfoglalókat párizsi cirkuszi mutatványosokként, illetve az országba áramló és maguknak jogokat követelő zsidókként mutatta be.⁵² Utóbbi esetében nem szabad elfelejteni, hogy éppen a kép főrendiházi elhelyezésekor zajlott a zsidó vallás egyenjogúsítását kimondó törvény vitája.

Felemás véleménye volt Szendrei Jánosnak, aki korábban tanácsaival segítette Munkácsyt, így megértőbbnek bizonyult iránta, ugyanakkor több ponton vitatta a művész koncepcióját és az ábrázolás hitettségét. Éppen ezért úgy vélekedett, hogy az „ilyen képek azután lehetnek művészi alkotások, kedélyünket megragadhatják, de múltunk felőli tudásunkat nem gyarapíthatják”.⁵³ Egy későbbi visszaemlékezésében pedig a kép vélt hibáit – másokhoz hasonlóan – Munkácsy közelgő elmebajával mentegette: „És én az első pillanatra megdöbbenve láttam a művész hanyatlását. [...] A kép egy nagy teremtmő erejű művész alkotása volt, de akinek zsenijét az alattomos kór, fizikumával együtt már megtámadta volt s rombo-

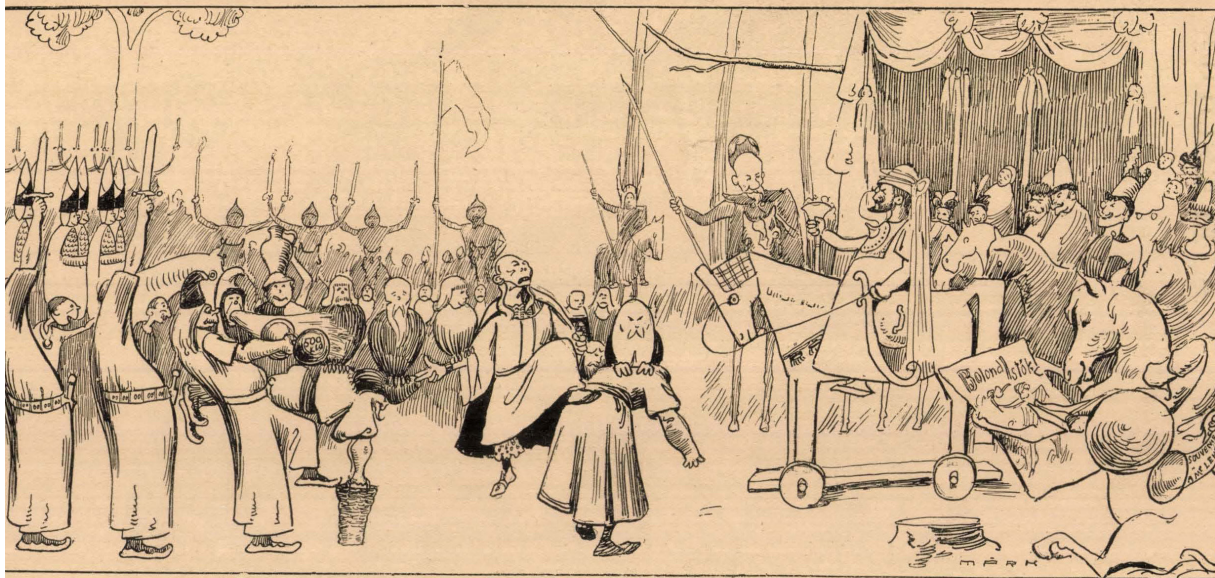
Vajda János. Endrey Sándor festménye, 1891

ló munkájának nyomai már ott lehettek a nagy kép vásznán is.”⁵⁴ Szendrei persze maga is csak téves feltevélezéseket tartalmazó megállapításokat tehetett a honfoglaló magyarok ruházatáról. Az öltözetre vonatkozó régészetileg megalapozottabb válaszokra még évtizedeket kellett várni.⁵⁵

Vita alakult ki a szlávok ábrázolásáról is. Láthattuk, Munkácsy – feltehetően Jókai sugallatára – alapvetően pozitívan ábrázolta a szláv–magyar viszonyt és egy békés együttélés kezdetét örökítette meg. Ugyanakkor már jeleztük, hogy ez az elbeszélés-mód visszaszorult a 19. század végére. Ipolyi Arnold már 1885-ben arra figyelmeztetett a Képzőművészeti Társulatban tartott beszédében, hogy nem szabad lemondani a nagy magyar hőstettek megfestéséről valamiféle rosszul értelmezett tapintatból. E szemlélet megváltoztatása a hanyatló történelmi festészet felendítéséhez is hozzájárulhat. Ebben az összefüggés-

„MUNKÁCSI-KÉP.”

(Genrekép a stylizált modern trencsén-francia népeletről)

A tótok Párizsban a honfoglaláskor, vagy: a panszláv foglyok bálmulva abrakoltatva Mr. Árpád trójai falovát, mialatt szabadon idomított panszlávok látványos erő-mutatványokkal, kóklerekedésekkel és ócska vasak eladásával mulattatják a Circus Árpádot.

Főstötö: Czinóber Flórián

Munkácsy művének karikatúrája: Bolond Istók, 1894. március 4.

ben említette meg Munkácsy tervezett festményeit(!) az épülő Országház részére, mintegy előírva számára is a helyes ábrázolási módot.

„Isten ments! Szól a tapintatos és mérsékelt hazafiság, csak ilyeket ne, nehogy a hatalmas nemzeti-ségeket, melyeket maroknyi népünk már ezer év előtt meghódított, ezáltal most felizgassuk. De hiszen ez esetben egyetlen győzelmét sem lehetne valamely nemzetnek megfestenie, mert a legyőzött szomszédra mindig tapintatlan sértés volna. És mintha ily képeket demonstratióul s izgatásul kellene festeni, és nem mint a nemzet életének legkimagaslóbb momentumait lelkesítésül.”⁵⁶

Hermann Antal néprajzkutató, egyetemi tanár alig néhány hónappal a Munkácsynak adott állami megrendelést követően már rosszallását fejezte ki a készülő festmény alapötlete miatt, mert mint „hírlík”, Munkácsy Anonymus „meséje” nyomán a fehér lóért vett ország történetét kívánja megfesteni. Csak-hogy ez a jelenet nem való a magyar országgyűlés szentélyébe, mert rossz üzenete van, és nem szolgálja a magyar nemzetépítés céljait: „Hisz ezzel a törvényhozás legalább csarnokainak díszítésével sanctionál-

ná [szentesítené] a panszlavizmusnak azon fictióját, hogy a magyarok itt szláv országot találtak és azt ravasz furfanggal és erőszakkal vették el ősi birtoklóitól. Az országházban, ezeréves alkotmányunk szentélyében, nem örökítendő meg monumentálisan a honszerzésnek oly felfogása, amely nem felel meg sem a történelmi igazságnak, sem a nemzeti érdekek!”⁵⁷

Hermann jól láthatóan már annak az egyre erősödő narratívának volt a szószólója, amely szerint a magyarok a Kárpát-medencében csak szervezetlen szlávokat találtak, akik behódoltak a magyaroknak. Pauler Gyula 1893-ban megjelent monográfiája még említést tesz arról, hogy a szlávokból nemcsak rab-szolgák válhattak a honfoglalást követően, hanem ha meg tudtak egyezni a magyarokkal, és adót fizettek, akkor falvakat hozhattak létre, „míg mások megbékélve, csatlakozva, valóságos társaivá lettek a magyarnak”.⁵⁸ Csánki Dezső történész-akadémikus azonban az általa szerkesztett reprezentatív kiállítású évfordulós kötetben már nem hagyott kétséget az itt talált szlávok magatartásáról: a magyarok csak olyan népcsoportokat találtak új hazájukban, akiket

Munkácsy művének karikatúrája Bolond Istók, 1894. március 4.

régóta „mint velök [ti. a honfoglalókkal] nem mérkőzhető, támadás ellen hegyekbe, várakba menekülő és csupán szolgának való ellenséget ismertek”.⁵⁹ Arra is van adatunk, hogy állítólag Thaly Kálmán és Jancsó Benedek is azért utasította el a Munkácsy-kép szemléletét, mert az felbátoríthatja a nemzetiségeket. Egy feljegyzés szerint Jancsó állítólag ezt mondta: „így sem bírunk a kisebbségekkel, és ha a tanácskozó teremben szüntelenül ezt a képet látják maguk előtt, még több jogot követelnek maguknak”.⁶⁰ Ha ez a kijelentés valóban elhangzott, akkor Jancsó feltehetően a románok reakcióira gondolt. 1896-ban megjelent könyvében ugyanis vitatta a korabeli román történetírást azon állítását, miszerint a románok őslakosok lettek volna Erdélyben, a „magyarok tehát Erdélyt nem a fegyver jogán, hanem a románokkal kötött szerződés erejénél fogva bírják”.⁶¹ Ugyanakkor egy adat szerint az *Agramer Tagblatt* című horvát lap éppen azért támadta meg Munkácsyt, mert az Árpád előtt hódoló szlávok ábrázolásában „a szlávok elleni merényletet lát”.⁶²

Nem találtunk viszont arra vonatkozó közvetlen bizonyítékot, hogy a kép azért ne kerülhetett volna

az 1902 végére elkészült Országház képviselőházi üléstermébe, mert szellemisége ellentétes volt a magyar szupremáciát hirdető politikai elit elvárásaival. Ami viszont határozottan állítható: Munkácsy ki nem állhatta a neogótikát. Még évekkel megbízatása előtt így írt feleségéhez egy Chartres-ban tett kirándulása után: „Ezentúl még jobban fogom szeretni a XIII. és XIV. század gótikáját és még jobban utálni a mai gótikát. Szerencsétlenségünkre ehhez kell számítani a mi Országházunkat is Budapesten.”⁶³ Steindl viszont Munkácsy felkérését tartotta elhibázottnak, és a végsőkig ragaszkodott saját – korábban már ismertetett – koncepciójához. Ráadásul az építkezés utolsó szakaszában kiderült, hogy meg kell magasítani az elnöki pulpistust, és bővíteni szükséges a fölötte található karzati férőhelyek számát is. Munkácsy hatalmas festménye útjában lett volna az átalakításoknak, így a kép „térbeli és építőművészeti okokból elhelyezhető nem lévén”.⁶⁴ Mire az új épület átadták, már sem Munkácsy, sem a kép megrendelője, Tisza Lajos nem élt, így nem tiltakozhattak. Úgy tűnik, hogy a döntést felháborodottan ellenző Jókai hangja ezúttal gyengének bizonyult: „csak nem

azt akarják dokumentálni, hogy a Steindl gótikusan tagolt fala többet ér, mint a Munkácsy-kép, mert ez szebben van megmunkálva, mint a Honfoglalás!”⁶⁵

Összegzés

E fejezetben néhány példán keresztül a fikció és valóság, művészi ábrázolás és tudományos megismerés kölcsönhatását kívántuk szemléltetni a nemzeti múlt megidézésében, (re)konstruálásában. Ráadásul az általunk vizsgált művészeti alkotások egy igen sajátos politikai térben, a magyar közjogi gondolkodás templomában kerültek elhelyezésre, így ezek a képek a művészet, a tudomány és a politika hármasság viszonyrendszerében értelmeződtek. Reményeink szerint az egymás mellé helyezett eltérő álláspontok és vélemények meggyőzően bizonyítják, hogy tény és fikció között valójában milyen képleken is a határvonal, és milyen könnyű áttévedni a látszólag szemben álló területekre.

A művész történelmi tablója elkészítésekor a tudomány tényeit (vagy ténynek hitt tévedéseit) használta fel és pótolta ki saját képzeletével, de nem

Feszty körképének Árpádja a millenniumra készült díszványéron, 1896

azonosította alkotását a történeti valósággal, sőt helyenként tudatosan eltért attól. A fikciót a múlt megértésére, művészi megjelenítésére használta fel. A tudomány képviselői viszont sok esetben a tudományos módszerek és nyelvezet alkalmazásával maguk is fikciók megalkotását, romantikus nemzeti mítoszok továbbbővítését szolgálták.⁶⁶ Ráadásul a különféle tudományágak egymással is versenyben álltak a 19. század második felében. Szendrei János például így írt Márki Sándornak Aradról szóló

monográfiája megjelenése kapcsán: „A magam részéről örömmel látom, hogy a régészeti emlékekre is nagy súlyt fektetsz és azokról sok jó képet közölsz. Hiszen azok a história írás egyik első rangú forrásai. Nagy nevű historikusaink dicsekszenek vele, hogy ahhoz nem értenek s megvetéssel beszélnek az archeológiáról.”⁶⁷

Ugyanakkor viszont a saját identitásukat még éppen csak keresgélő új tudományok (etnográfia, antropológia stb.),⁶⁸ valamint a honfoglalás korára vonatkozó, az írott és tárgyi források kritikai elemzésén alapuló munkáival csupán a századfordulón

A magyarok bejövetele. Feszty Árpád körpanorámájának részlete, 1894

jelentkező patinás történettudomány egyaránt számonkérte saját szempontjait és meggyőződéseit a képzőművészetben. A nemzeti történelem nagy témái kapcsán pedig a tudományos és művészi szemléletre, valamint a közízlésre teljes súlyával ránehezült az évszázados hagyományokkal büszkélkedő közjogi gondolkodás, valamint a 19. század második felére kiteljesedő magyar szupremácia gondolata.

Minden bizonnyal jobban megfelelt az oktatás és a populáris kultúra által formált korabeli közízlésnek a *Honfoglalással* egy időben elkészült, ám annak méreteinél még hatalmasabb Feszty-körkép romantikus ábrázolásmódja. Feszty Árpád szintén Jókai sugalmazására választotta képe témáját a honfoglalás pillanatát. Az általa megfestett jelenetsor azonban a büszke és félelmetes honfoglaló magyarok beözönlését mutatja, a teljes harci díszben ábrázolt Árpád vezetésével. A „lehető legnagyobb történeti hűséggel” megfestett képen felgyújtott szláv favár, a barbár bálványimádók által hátrahagyott, oszlopokra tűzött koponyák, halott és fogoly szlávok, azaz a „véres hullákkal borított új haza” látható, sőt a *Vasárnapi Ujság* kritikusa szerint a kép előtt elhaladva szinte a „vágató lovak dübörgése, az elgázolt sebesültek jaja” is hallatszott.⁶⁹ A szilaj lovon arannyal díszített ruhában ülő, a magaslatról lenéző Árpád képe az elkövetkező években gyakran feltűnt a különféle kalendáriumok, népszerű filléres olvasmányok oldalain.⁷⁰

Az Országház számára készült alkotások esetében hamar világossá vált, hogy nem elég csupán a nemzeties témaválasztás, a művészek jobban teszik, ha képeiken háttérbe szorítják az egyetemes festészeti formanyelv újításait is. A meglehetősen konzervatív közízlés nemigen engedett eltérést a nemzeti test, a nemzeti állat, a magyaros színvilág (stb.) szokásos

Desszertes doboz Munkácsy festményének részletével

megjelenítésétől. Aki nem így tett, és nagyobb teret engedett művészi fantáziájának, az könnyen kozmopolitának minősülhetett és értetlen- séggel találkozhatott,

mondván: alkotása nem jeleníti meg kellőképp a nemzeti szellemet, vagy ha tetszik,

a magyar „ütepet”. A nemzetépítő diskurzusokat tanulmányozva ezért olvashatunk gyakran a külföldön alkotó Munkácsy magyarságának a megkérdőjelezéséről – rendszerint Liszt Ferencsel együtt említve – és ennek kapcsán a nemzeti művészet hiányáról, illetve megteremtésének a szükségességéről.⁷¹ Íme néhány tipikusnak mondható példa: „Munkácsyt sem tarthatjuk igaz nagy magyar művésznek.”⁷² „Munkácsy már régóta nem a magyar génusz tűzétől hevül. Ő csak nyelvére és szórakoztató dalaira, meg kedvenc ételeire magyar – ő egy világhírű, de nem magyar festő.”⁷³ „Itt van például Munkácsy, aki egyike volt a legragyogóbb magyar tehetségeknek, aki a külföld művészi életét gazdagította; az ő művészetének is vannak nemzeti vonásai, de ezek nemcsak külföldön, hanem nálunk is idegenszerűen hatottak, mert nem volt meg mibennünk az az érzék, amellyel azokban gyönyörködni tudhattunk volna.”⁷⁴

Munkácsy festménye 1905-ig maradt az addigra már kiürült főrendiházi ülésterem falán a Nemzeti Múzeumban. Ezt követően az akkoriban megnyílt Szépművészeti Múzeumba szállították át, ahol jobb híján az egyik folyosón helyezték el. Később azonban a képet összetekerték és a múzeum padlásán tárolták. Végül 1927 folyamán kerülhetett a festmény a mai helyére, a Parlament épületébe, ahol a házelnöki fogadószobából nyíló tárgyalóteremben helyezték el (a mai Munkácsy teremben). Az akkori képviselőházi elnök így indokolta döntését:

„Köztudomású, hogy az országháza épületének világszerte elismert remek építészeti megoldása, reprezentációs helyiségeinek ragyogó pompája,

A pusztaszeri országgyűlés (részlet). Rudnay Gyula gobelinje
Országház Gobelin-termében

másrészt egyes nagyfontosságú s részben szintén reprezentatív célokat szolgáló belső helyiségeinek sivársága között, az egész épület művészi összhangját megbontó kiáltó ellentét van. Az elnöki, alelnöki és a miniszteri szobák, valamint a bizottsági termek berendezése az iparművészet szempontjából meddő korszak szerencsétlen bélyegét hordja magán s üresen ásító falai szomorúan nélkülözik a képzőművészet alkotásait.⁷⁵

Megkezdődött tehát Steindl koncepciójának a megmásítása, azaz az Országház falainak és termeinek benépesítése nemzeti nagyságaink portréival, valamint a magyar történelem nevezetes eseményeiről készült festményekkel. Ekkor került az épületbe Benczúr Gyula *Millenniumi hódolat* című alkotása, de ideszállították a Szépművészeti Múzeum Történel-

mi Arcképcsarnokából a nádorok, erdélyi fejedelmek stb. képeit is, illetve újonnan készült el például Az *Alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával* című festmény.

A 19. század végére kialakult ábrázolásmódtól azonban továbbra sem volt tanácsos eltérni. Példa erre Rudnay Gyulának a pusztaszeri országgyűlést megjelenítő gobelinje, melyet a már jól ismert érvekkel bíralt a politika: „Ha valaki azt kérdezi, hogy a magyar ember miképpen képzei magának a mi honalapító őseinket, úgy csak azt mondhatom: menjen ki a Városligetbe és nézze meg Zala mesternek azokat az alakjait, amelyek ott állanak a talapzaton és azokat, amelyek még az ő műtermében vannak, és meg fogja látni, hogy a magyar nemzet egyeteme milyeneknek képzei azokat a hősi alakokat, akiknek a haza megalapítását köszönhetjük. (*Úgy van! Úgy van!*) De olyanoknak, amilyeneknek Rudnay Gyula festette a maga kartonján, és ahogyan azok a gobelinen megjelentek, egyetlenegy magyar ember sem képzei. Ez tehát arra mutat, hogy egyes művészek azt hiszik, hogy pusztán művészi szeszélyt, művészi ötletet követhet ott is a művészi szabadság nevében, ahol valami nagy nemzeti hagyomány, nemzeti emlék megörökítéséről van szó. Ez pedig tévedés, mert ilyen művészi feladatok megoldásánál a művész nézetem szerint, tartozik tekintetbe venni azt, hogy mi él a nemzet lelkében és fantáziájában s nem követheti csupán a maga ötletét, a maga szeszélyét. (*Úgy van! Úgy van!*) Amennyiben pedig erre nem képes, ne nyúljon ilyen tárgyhoz. (*Úgy van! Úgy van!*)”⁷⁶

JEGYZETEK

- 1 A törvényjavaslat indoklását idézi: Gábor Eszter: Az állandó Országház tervpályázata 1883-ban. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter – Verő Mária. Bp., 2000. 140.
- 2 Az országház stílusáról folytatott vitát ismerteti: Sisa József: A pályázati tervtől a végleges tervig. In: *Az ország háza*, 228–243.
- 3 Steindl Imre: Tervmagyarázat és műleírás, az állandó országház tervezete és költségvetéséhez. In: *Az ország háza*, 243–246.
- 4 Heiszler Vilmos: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). *Budapesti Negyed* 1995. ősz (9. sz.), 173–192.
- 5 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. 2. kiad. Bp., 1940. 174.
- 6 Lásd az építész akadémiai székfoglaló előadását: Steindl Imre: Az új országházzal. *Akadémiai Értesítő* 1899. X. köt. 111. füzet, 117–125.
- 7 A Magyar Képzőművészek Egyesületének levele megtalálható a Miniszterelnökség iratai között: 2342/896. MNL OL K 26 1901-IX-1523 516. cs.
- 8 Bővebben Déry Attila: *Belváros – Lipótváros. V. kerület*. Bp., 2005. 157–164.; Zámboreszky Ilona: *A magyar országház*. Bp., 1937. 95–109.; Dömötör István: Az új magyar országháza fal-festményei. *Művészet* 1 (1902) 3. sz. 153–162.
- 9 Lyka Károly: Freskóképek az új parlamentben. *Új Idők* 1901. április 14. 16. sz. 339.

- 10 Bartha Miklós 1902. február 28-i felszólalását lásd *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. Bp., 1902. 218–219.
- 11 Lyka: *Freskóképek az új parlamentben*.
- 12 *Vasárnapi Ujság* 1882. március 5. 10. sz. 156.
- 13 Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010. 290–305.
- 14 Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországn*. Bp., 2017. John Hutchinson: Kulturális nacionalizmus. In: *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában*. Szerk.: Cieger András – Varga Bálint. Bp., 2017, 20–42.
- 15 Tisza Lajos megküldi Munkácsynak az „Árpád honfoglalása” megfestéséről szóló szerződést, 1890. november 13. MNG Adattár 2498/1929.
- 16 Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Bp., 2012. 152–163.
- 17 Zichy Mihály levele ismeretlenhez, Szentpétervár, 1888. május 13. („Kedves barátom Károly!” megszólítással) MNL OL R 277 2. d. 1. t.
- 18 Idézi Boros Judit: Munkácsy Mihály Honfoglalása. *Művészettörténeti Értesítő* 49 (2000) 1–2. sz. 141. Árpád ugyancsak bölcs és békeszerető uralkodóként jelenik meg Horváth Mihály népszerű munkájában: Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. I. 2. bőv. kiad. Pest, 1871. 39–69. Az Anonymusnál megjelenő fehér ló mondája gyakran felbukkant a 19. századi elbeszélésekben, így Jókai említett munkájában is. Elemzését lásd Kriza Idikó: *A fehér loért vett ország. Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Szerk.: Hofer Tamás. Bp., 1996.
- 19 Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”: az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Bp., 2013. 445–460.; Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Bp., 2010. 162–163.
- 20 Lásd Jókai felszólalását a Kisfaludy Társaságban 1900. február 28-án: *Múcsarnok* 1900. március 4. 10. sz. 135.
- 21 Végvári Lajos: *Munkácsy Mihály élete és művei*. Bp., 1958. 232. Boros: *Munkácsy Mihály Honfoglalása*, 140–143.
- 22 Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról, MNG Adattár 2499/1929.
- 23 Munkácsy Mihály Szendrei Jánoshoz, Párizs 1890. december 25. Közli: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*. Szerk.: Farkas Zoltán. Bp., 1952. 166.
- 24 Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról, MNG Adattár 2499/1929.
- 25 Az MTA 1891. január 31-én kelt szakvéleményét közli Zámboreszky: *A magyar országház*, 110–112.
- 26 Szabó Károly: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869. 63–66.
- 27 Munkácsy Mihály Szendrey Jánoshoz, La Malou, 1891. június 12. MTA BTK MI Adattár MDK-C-I-17/1312.
- 28 Salamon Ferenc Munkácsynak, d. n. (Kiemelés az eredetiben.) MNG Adattár 2497/1929. Szóban forgó munkája: Salamon Ferenc: *A magyar hadi történethez a vezérek korában: kútfőtanulmány a IX. századbeli byzanti taktikai művekről*. Bp., 1877.
- 29 Mikszáth Kálmán: Párbaj – kabátokkal. In: Uő: *Az én kortársaim*. II. Bp., [1908.] 33–34. A novella először 1898-ban jelent meg.
- 30 Lásd például Munkácsy Mihály levelét a feleségéhez, Terebes 1891. október 16. Közli: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*, 175–176. Fényképeket később is kapott, lásd Munkácsy Mihály köszönőlevelét Jenovay Dezsőhöz, 1892. február 16. A levelet közli egy alföldi csikós fényképével együtt: *Vasárnapi Ujság* 1900. november 11. 45. sz. 739. Lásd még: Sz. Kürti Katalin: *Munkácsy Mihály és a fotográfia*. Békéscsaba, 2004.
- 31 Prém József: Munkácsy dolgozótársai. *Művészet* 3 (1904) 4. sz. 245–248. Ehhez lásd: „Jegyzéke azon képes kódexek- és könyveknek, melyek alólírott által, továbbá Korbay Ferenc és Langfrancioni Enea urak által utóbbinak Pozsonyban létező magángyűjteményéből kiválasztatván, mint az árpádkori ősmagyar ruházat és fegyverzet kérdésének megvilágítására alkalmas adatok Munkácsy Mihály művész- hazánkfiának Párisba küldettek.” Ungváry Vilmos pozsonyi mérnök által összeállított 21 tételes jegyzék, Pozsony 1892. október 12. MNG Adattár 2502/1929. A kép régészeti háttéréről: Langó Péter: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a korátörténeti emlékek*. Bp., 2017. 186–212.
- 32 Zichy Jenő Ungváry Vilmoshoz, Budapest, 1892. szeptember 18. Közli Prém: *Munkácsy dolgozótársai*.
- 33 Tisza Lajos Munkácsy Mihályhoz, az Országházépítési Végrehajtó Bizottság levélpapírján, Budapest, 1892. október 29. MNG Adattár 2496/1929.
- 34 Sándor József Munkácsy Mihályhoz, Kolozsvár, 1892. február 25. MNG Adattár 2506/1929.
- 35 Lázár Béla visszaemlékezései Munkácsy Mihályra. Lázár Béla önéletrajza (1909). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz.
- 36 Munkácsy Mihály Ungváry Vilmoshoz, Párizs, 1892. november 6. Közli Prém: *Munkácsy dolgozótársai*.
- 37 Mikszáth: *Az én kortársaim*, 34–35.
- 38 Idézi: *Magyar Hírlap* 1893. május 2. 120. sz. Ehhez lásd még Végvári: *Munkácsy Mihály élete és művei*, 234–235.
- 39 Rákosi Jenő: Munkácsy Árpádja. *Budapesti Hírlap* 1893. május 2. 120. sz.
- 40 Justh Zsigmond Feszty Árpádnéhoz, Cannes, 1893. november 11. Közli: *Justh Zsigmond naplója és levelei*. S. a. r. Kozocsa Sándor. Bp., 1977. 679.
- 41 Monsieur Arpad. A párizsi honfoglaló. *Magyar Hírlap* 1893. április 24. 112. sz.
- 42 Malonyay Dezső: *Munkácsy Mihály élete és munkái*. Bp., 1898. 200–202.
- 43 Tóth Béla: Magyar típus. *Magyar Hírlap* 1893. április 22. 110. sz.
- 44 Török Aurél: *Jelentés III. Béla király és neje testerekről*. Bp., 1893. (Értekezések a természettudományok köréből XXIII. 4.); Uő: *Adatok az Árpádok testerekről embertani bűvárlathoz*. Bp., 1894. (Értekezések a természettudományok köréből. XXIII. 9.)

- 45 Török Aurél: Van-e magyar típus? *Magyar Hírlap* 1893. április 28. 116. sz.; Uő: Munkácsy képe és a magyar típus. *Magyar Hírlap* 1893. május 10. 128. sz. Ehhez lásd még Farkas L. Gyula – Dezső Gyula: *A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig*. Szeged, 1994. 13–24.
- 46 Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról. MNG Adattár 2499/1929.
- 47 Munkácsy Mihály Szmracsányi Miklóshoz, La Malou, 1893. június 1. Közli: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*, 182.
- 48 Beöthy Zsolt: Munkácsy Honfoglalása. *Nemzet* 1894. február 29. MTAK Kt. Ms 730/64 (újságkivágat).
- 49 Kacziány Ödön: A Honfoglalás. *Vasárnapi Ujság* 1894. március 11. 10. sz. 1894.
- 50 Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérték*. Bp., 119–121.
- 51 Uo., 112.
- 52 Bolond Istók 1894. március 4. 5–7.
- 53 Szendrei János: *Magyar viselet történeti fejlődése*. Bp., 1905. 5–6.
- 54 Szendrei János: *Munkácsy Honfoglalása*. 1915. MTA BTK MI Adattár MDK-C-I-17/1312.
- 55 F. Dózsa Katalin: Tanulmány A magyar viseletek története című reprint kötethez. In: Nagy Géza: *A Magyar viseletek története*. Rajzolta Nemes Mihály. Bp., 2012 (1900).
- 56 Ipolyi Arnold: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1885. március 8-iki közgyűlését megnyitó beszéd Ipolyi Arnold előtől. Bp., 1885. 25–26.
- 57 Hermann Antal: Munkácsy festménye az új országházban. *Ethnográfia* 2 (1891) 2. sz. 50–51.
- 58 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. Bp., 1893. 10.
- 59 Csánki Dezső: Összefoglalás. Árpád jellemzése. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 223. A honfoglaló magyarok korabeli, nemzeti dicsőséget hirdető tudományos ábrázolásáról: Langó Péter: *Amit elrejt a föld...: a 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Bp., 2007. 98. és 140–142.
- 60 Adatok Munkácsy Honfoglalás c. képének történetéhez (összeállította Fejes Imre). Bényi László-hagyaték. MNG Adattár 21400/1982 M 1/1.
- 61 Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp., 1896. 156–157.
- 62 Legalábbis erről tájékoztatta a Képzőművészeti Társulatot Herz József MÁV-mérnök Csurgóról 1894. március 2-án. Lásd MTA BTK MI Regesztagyűjtemény 03300. sz. cédula. A szóban forgó lap ezen évfolyama nincs meg az Országos Széchényi Könyvtárban.
- 63 Munkácsy Mihály a feleségéhez, 1885. október. Közli: *Munkácsy Mihály válogatott levelei*, 135.
- 64 Tarkovich József az Országházépítési Végrehajtó Bizottság nevében Széll Kálmánhoz, 1900. október 19. MNL OL K 26 1901-IX-1523, 3780/900, 516. cs.
- 65 Jókai véleményét egyetértőleg idézi Donatello: Munkácsy Honfoglalása. *Műcsarnok* 1900. február 25. 9. sz. 116–117.
- 66 A 19. századi romantikus és kritikus történetírás versengő elbeszéléseit vizsgálja a kalandozások koráról Varga Bálint: A barbár múlt és a nemzeti dicsőség. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 2. 319–332.
- 67 Szendrei János Márki Sándorhoz, Budapest, 1895. november 18. MTAK Kt. Ms 5166/316.
- 68 A hazai etnográfia és az antropológia kialakulásáról lásd Lafferton Emese: A „magyar arc vita”. Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón. *Korall* 16 (2015) 62. sz. 116–149.
- 69 *Vasárnapi Ujság* 1894. 19. sz. 317–318. A Feszty-körkép történetéről lásd Kovács Ákos: A Feszty-kép. *Mozgó Világ* 21 (1995) 7. sz. 19–93.
- 70 Mikos: *Árpád pajzsa*, 121. és 130.
- 71 Ehhez lásd Marosi Ernő: Magyar művészet Magyarországon. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály. Bp., 2005. 145–170.
- 72 Lyka Károly: Munkácsy (1891). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz. 199–211. 1891-ben megfogalmazott kritikája után Lyka hamarosan megváltoztatta véleményét: „Munkácsy Mihály nemcsak a legnagyobb, de a legmagyarabb festőnk is volt.” (1900). Uő: Munkácsy Mihály halálára (1900). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz. 229–234.
- 73 Török: *Munkácsy képe és a magyar típus*. Hasonlóan vélekedett Justh Zsigmond is naplójában, lásd az 1888. január 27-i bejegyzést. *Justh Zsigmond naplója és levelei*, 75. Ehhez lásd még: Szomory Dezső: Munkácsy magyarsága. *Pesti Napló* 1939. június 25.
- 74 Lásd Fráter Lóránt nótaszerző és függetlenségi képviselő felszólalását 1911. június 1-jén: *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VIII. Bp., 1911. 153–154. A nemzeti képzőművészet megteremtésére kért pénzt beszédében.
- 75 Zsitvay Tibor, a Ház elnöke Klebelsberg Kunóhoz, 1928. január 18. MNL OL K 2. B XI. 2. 749. cs.
- 76 Berzeviczy Albert 1928. június 19-én (37. ülés) elmondott felszólalását lásd *Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója*. II. Bp., 1928. 352. Berzeviczy egyébként Munkácsy festményét két évtizeddel korábban védelmébe vette: Berzeviczy Albert: Árpád alakja a művészetben. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 208.

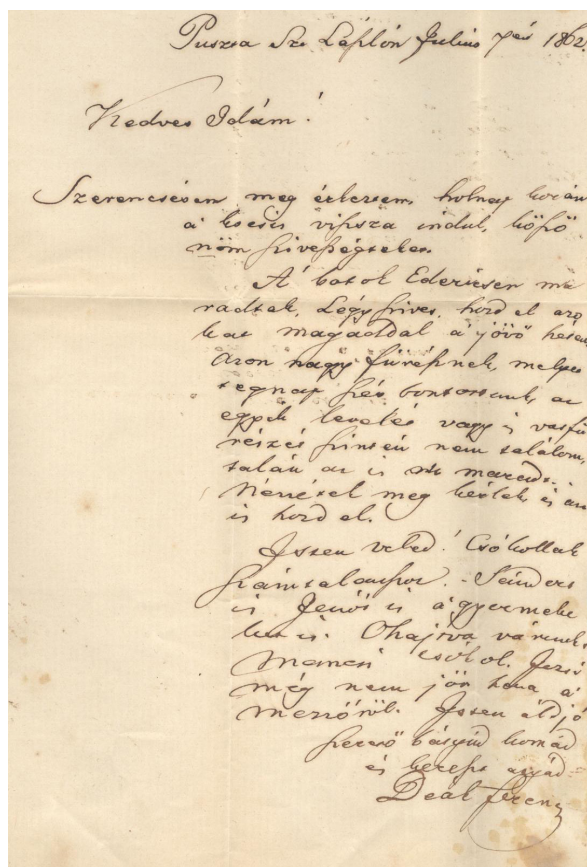
III. OLVASATOK

Buda és Pest látképe madártávlatból. Rudolf Alt színezett litográfiája, 1855

Deák Ferenc levelei a francia nagykövetségen

2011 őszén a budapesti francia nagykövetség egyik félreeső szekrényéből, a porosodó hivatali könyvek közül Deák Ferenc nyolc levele került elő. Az 1853 és 1862 között keletkezett levelek mellett a „haza

Deák leveleinek egyike

bölcsének” versét és egy hajtincset is megtalálták a francia diplomaták.

Arról, hogy miként kerülhetett a hagyaték a nagykövetségre, egész bizonyosat nem tudhatunk. Deák a szóban forgó leveleket és a verset unokahúgához, Nedeczky Idához írta. Ida 1907-ben bekövetkezett halála után személyes iratait fia, Szabadhegy Imre vehette magához. Szabadhegy Imre egy követségi vacsorán találkozott Párizsban a fiatalon özvegységre jutott Marie Laçoste-tal. Megismerkedésük után egy évvel, 1908 tavaszán szintén Párizsban tartották meg esküvőjüket.¹

Ezt követően Marie – első házasságából származó fiát édesanyjára hagyva – Magyarországra költözött, mert férje a Magyar Cukoripar Rt. részeként működő Szerencsi Cukorgyár cégvezetője lett. Saját bevallása szerint nehezen boldogult a magyar nyelvvel, férjével mindvégig franciául beszélt. Az asszony 1938-ban közzétett kétnyelvű visszaemlékezésében érzékletesen beszámol a magyarok mentalitásáról, számára ismeretlen szokásaikról, valamint egyre erősebb kötődéséről az ország iránt.² Ugyanakkor az is kiderül írásából, hogy mennyire megviselte, hogy szülőföldje és választott új otthona ellenségekké váltak az első világháború során. Mindezt csak tetézte, hogy Párizsban maradt fia – akit fűtött a háborús lelkesedés – már 1914-ben tüdőlővést kapott, amelyből nem tudott felépülni, és két évvel később meghalt.

A háború után férjével a Szabolcs megyei Napkoron éltek, közös gyermekük nem született. Szabadhegy Imre 1933-ban bekövetkezett halálakor örökölhette meg Marie Deák Ferenc szóban forgó leveleit. A kéziratokat és Deák hajtincset 1937-ben felajánlotta megvásárlásra a Parlamenti Múzeum számára.

A hagyatékért – melynek akkor még része volt Deák angol gyártmányú faragókése is – felajánlott 100 pengőt azonban Marie kevesellte (jótékonykodni kívánt volna a vételárból), ezért elállt az eladástól.³

Feltételezhető, hogy Szabadhegy Imréné (e néven írta alá leveleit) valamikor a második világháború alatt, esetleg nem sokkal az után adhatta át megőrzésre Deák iratait a követségnek. Ekkorra már a szűkebb francia és magyar rokonságból senki sem élt: gyermeke, édesanyja, valamint második férje és két sógora szintén elhunyt.

A magyarul csak kevésbé tudó, francia állampolgársággal rendelkező idős özvegy az 1940-es évek zűrzavaros eseményei közepette nemigen fordulhatott máshová, mint szülőhazája diplomáciai képviseletéhez. Mindez azonban csak feltételezés, mert Marie és az iratok sorsáról nem rendelkezünk adatokkal ebből az időszakból. Visszaemlékezésében még a háború kitörése előtt úgy nyilatkozott, hogy Magyarországon kíván meghalni. 1939 elején még egy rövid cikket publikál a Budapesten megjelenő *Gazette de Hongrie*-ban, ezt követően azonban eltűnik a történet szeme elől.⁴

A Deák-mauzóleum átadása és az 1876-ban elhunyt politikus újratemetése kapcsán az *Ország-Világ* 1887 egyik októberi számában *Deák Ferenc nőrokonai* címmel kép jelent meg, amely hat hölgy portréját ábrázolja.⁵ E hölgyek szerető ragaszkodása és féltő gon-

Deák Ferenc nőrokonai. Ország-Világ, 1887. október ???

ságát, és támaszt nyújtott a bajban, amikor Istvánt összeesküvés vádjával halálra ítélték 1864-ben. Később, feltehetően Deákra tekintettel, húsz év börtönre enyhítették az ítéletet, de 1867-ben kegyelmet kapott a királytól. Deák egyébként sok tekintetben hasonló szerepet vállalt barátja, Vörösmarty Mihály 1855-ben bekövetkezett halálakor is: a költő gyermekeinek, Bélának, Erzsébetnek és Ilonának (ő is megtalálható a képen, később Széll Kálmánnal kötött házasságot) lett a gyámja, és pénzt gyűjtött neveltetésükre. Deák volt Nedeczky Idának és még két testvérének, sőt Ida legidősebb fiának, Zoltánnak is a keresztaja. Nedeczky István lányai nagypapának, a Vörösmarty gyerekek pedig gyámapjuknak szólították Deákat.⁶

Ezt a sokrétű gondoskodást hálálták meg rokonai, amikor a már idős és beteg Deákot ápolták,

doskodása lényegében végigkísérte Deák egész életét. A metszeten hangsúlyos helyen szerepel a szóban forgó levelek címzettje, Szabadhegy Sándorné Nedeczky Ida. Mint ismeretes, Deák sohasem házasodott meg, magányát idős és fiatal rokonai enyhítették. Különösen testvére, Deák Klára unokáit, elsősorban Nedeczky Idát és Istvánt, illetve az ő két lányát, Emmát és Ferikét kedvelte (a kissé furcsa névadás minden bizonnyal tiszteletadás Deáknak, ma inkább Franciskának mondanánk; ő is ott van a képen). Részben Deák gondoskodott

anyagi biztonságukról, sokat törődött neveltetésükkel, kezelte a család adós-

és családi melegséget nyújtottak számára. A több betegségtől régóta szenvedő államférfi állapota 1873 novemberében végleg rosszabbra fordult. Utolsó éveiben tavasztól őszig Széll Kálmánék rátóti birtokán pihent, 1874-től viszont Nedeczky István családjával egy városligeti bérelt villában töltötte a melegebb hónapokat, végül 1875 őszén Széllék Kecskeméti utcai házába költözött.⁷ Itt érte utol a halál 1876. január 28-án. A haldoklás utolsó pillanatait örököltette meg Giehsz Alfonz litográfiája.⁸ A feltehetően elbeszéléseken alapuló, elképzelt jelenet szerettei körében mutatja Deákot. A karosszékekben ülő beteg mellett orvosa áll, tőle jobbra Vörösmarty Ilona és özvegy édesanyja, Csajághy Laura látható. Deáktól balra térdel és kezét fogja Nedeczky Ida, mellette távolabb pedig Széll Kálmán és Vörösmarty Béla alakja ismerhető fel. Ha nem is fogadhatjuk el teljesen hitelesnek a képet, azt azonban jól kifejezi, hogy Deák és Ida kapcsolata mindvégig szoros és meghitt volt.

A követségen megtalált levelek csak részben voltak ismertek a magyar történettudomány előtt. Deák Nedeczky Idának írott levelei közül néhányat már közzétettek 1888-ban a *Pesti Napló*-ban G. V. monogram alatt.⁹ A jelzés feltehetően a család egy tagját vagy bizalmas barátját rejtheti. Ida láthatóan közreműködött az iratok publikálásában, mert a levelek szélén több értelmező megjegyzését, szerkesztői utasítását is ott találjuk. A most felbukkant kéziratok közül négy jelent meg teljes egészében az újságban, további kettő pedig rövidítve. Két levél és Deák verse viszont eddig ismeretlen volt a kutatók számára.

A szabadságharc leverését követő osztrák abszolutizmus időszakában keletkezett levelek nem a nagypolitikáról szólnak, holott tudjuk, Deák az 1850-es évek közepétől egyre aktívabb közéleti tevékenységet fejtett ki, melynek csúcspontja két-séggkívvül az 1861-es országgyűlés időszakára esett.

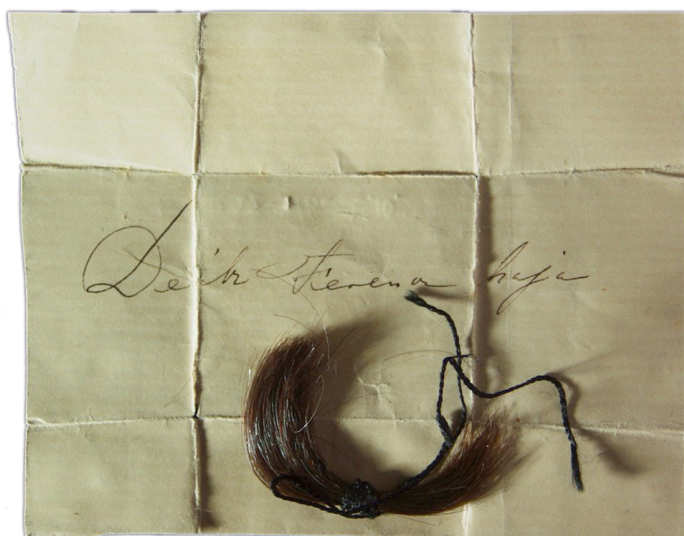
Deák Ferenc végpercei. Giehsz Alfonz litográfiája, 1876

Az Idának küldött levelekből Deák magánéletéről tájékozódhatunk. A levelek állandó témái Deák és a családtagok egészsége, a vidéki gazdálkodás apró-cseprő ügyei és a tervezett látogatások egyeztetése: Deák 1854-ig kehidai birtokán élt Zala megyében, majd Pestre költözött, de az év egy részét rendszerint Pusztaszentlászlón töltötte, Ida pedig a Veszprém megyei Balatonedericsen élt. A levelek segítségével Ida életét tizenötől huszonnégy éves koráig kísérelhetjük figyelemmel (például házasságkötését Szabadhegy Sándorral; egyik nővére elvesztését), és egyúttal képet alkothatunk a haza bölcsének családszeretetről és humoráról, amely olykor csipkelődő, olykor szelíden feddő volt, de sohasem bántó. Erre bizonyosság Deák tréfás kis verse a kamaszlányhoz 1853-ból:

Boldogtalan ki a dacos
Szép Idába szerelmes
Mert legyen bár engedelmes
Hű és türelmes,
A házasság rabigáját
Még is nyögve viseli
S a papucsuk súlya alatt
Házi poklát megeli.

A vers azért is bír érdekességgel, mert Deák kortársai – noha kutattak utána, de – a haza bölcsének csupán két költeményéről tudtak. Deáknak az 1830-as években Vörösmarty Mihályhoz hexameterekben írt versét,¹⁰ illetve egy 1852-ből fennmaradt, szintén Vörösmartyhoz címzett verses rejtvényét ismerték. Közös Deák három költeményében a tréfás hangvétel.¹¹

Mint ismeretes, Deák Ferenc visszahúzódó, szemérmes ember lévén saját és mások magánéletéről alig hagyott hátra árulkodó leveleket. Élete vége felé elégette a hozzá írt levelek nagy részét, mert azok esetleg kompromittálhatták volna szerzőjüket. Úgy vélte, hogy a nyilvánosságra csak közéleti tevékenysége tartozik, így legfeljebb csupán az ilyen tartalmú levelekkel tett kivételt.¹² Esetleges további, a magánviszonyokat tárgyaló versei nagy valószínűséggel áldozatul eshettek a selejtezésének. Erre utal az a szóváltás is, amit Kónyi Manó idézett fel évtizedekkel későbbi levelében: „Deák Ferencet nagyon bántotta, amikor Gyulai [Pál] valamikor azzal fenyegette meg, hogy ezt a versét közzéteszi. Ebből azonban ne követ-

Deák Ferenc hajtincse, melyet keresztlányának, Nedeczky Idának küldött. Kehida, 1850-es évek

Deák Ferenc. György Giergl Alajos festménye, 1862

keztesse, hogy Deák Ferenc nem tudott jó verset is írni.”¹³

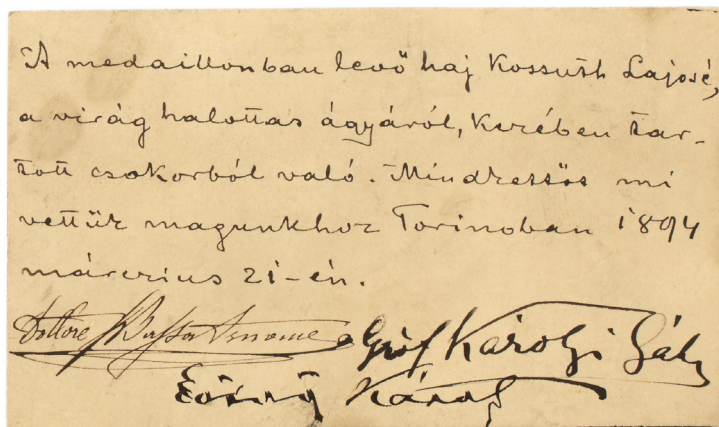
Az imént elmondottak fényében különös értékkel bírnak azok az erkölcsi, viselkedésbeli tanácsok, amelyeket Deák adott leveleiben keresztlányának. A házasodni készülő, ám a rájuk váró szegénység miatt aggódó Idának például így írt: „A szegény, ki tud szegény lenni, gazdagabb azon vagyonosnál, kinek vágyai túlhaladják vagyona mértékét. Sőt még a nélkülözésben is talál örömet, ki le tud mondani vágyairól, hogy mást boldogítson, s ki hallgatva, panasz nélkül, sőt vidor kedéllyel nélkülöz, hogy panasz a követelése által szíve választottjának gondjait ne súlyosítsa.”¹⁴

Különlegessége a felbukkant hagyatéknak Deák Ferenc hajtincse, ugyanis a politikustól ilyen ereklyével mindedig nem rendelkezünk. A haj az emberi test egyik legmaradandóbb és legfinomabb anyaga, amelynek megőrzése egyaránt figyelmeztet az idő múlására és a meghitt szeretetre. Jellemzően a 19. század első évtizedeiben vált népszerűvé a hajból készült ékszerek és egyéb emléktárgyak készítése, valamint ajándékozása (az

emlékkönyvek szintén ekkor jöttek divatba). A korszakban szokás volt egy-egy híresség vagy nemzeti hős hajának megőrzése is, mert e tárgyak a későbbi nemzedékeket a nagy emberek példájára emlékeztették, és birtoklásuk valamiféle sorsközösség vállalását is kifejezte.¹⁵ A világi ereklyekultusz működésére több példát sorolhatunk: Kossuth Lajos George Washington arany melltűbe foglalt haját kapta ajándékba amerikai útja során (sajnos ez ma már nincs meg). Továbbá Kossuth relikviái között ma is találhatunk tőle származó haját, amelyet halottas ágyán vágtak le a száműzetésben elhunyt politikus fejéről. Szendrey Júlia halotti haját is őrzi egyik közgyűjteményünk. Beethoven halotti hajfürtje pedig megszűnéséig a Pécsi Dalárda féltett ereklyéje volt.¹⁶

Különleges esetet jelent, amikor a tisztelt és szeretett személy még életében maga adott a hajából egy tincset. Rendszerint ez valamiféle búcsúajándékkul szolgált, amely a kényszerű elválás után visszaidézhetette a múlt idő egy meghitt pillanatát. Ugyanakkor talán a későbbi viszontlátás reményét is magában hordozta e gesztus: például Wesselényi Miklós börtönbe vonulásakor 1839-ben levágott haját hagyta szeretteire, Petőfi saját haját adta feleségének a szabadságharc alatt. Liszt Ferenc pedig védjegyének számító hajából ajándékozott egy tincset idősebb Ábrányi Kornélnak tisztelete és köszönete jeléül. Liszttől egyébként közel egy tucat, a művész különböző életszakaszaiból származó hajereklyét ismerünk. Mindez a zongoravirtuóz zeneszerzőt övező korabeli „sztárkultusszal” áll összefüggésben.

Sajnos Deák levelei nem utalnak a haj odaajándékozásának sem az időpontjára, sem az indokára. Erről azért is érdekes lenne többet tudni, mert eddig azt gondoltuk, hogy Deák habitusától meglehetősen idegen az efféle emlékhagyás. Idának küldött egyik levelében például vonakodott teljesíteni kérésztánnya azon kérését, hogy írja be nevét em-

Aláírásokkal hitelesített igazolólevél az ereklyék (lásd lent!) eredetéről, 1894. március 21.

lékkönyvébe, mondván, „én az efféle női emlékkönyveknek barátja nem vagyok is, és azokat holmi beteges német sentimentalismus utánzásának tartom”.¹⁷ Ugyanakkor az is igaz, hogy halála előtt szeretteinek kisebb emléktárgyakat ajándékozott: elsősorban azokat, amelyeket ő faragott az évek során.

A ránk maradt barna hajtincsbe csak néhány ősz hajsál vegyül, ezért összevetve azt a Deákról készült fényképekkel, úgy gondoljuk, hogy az ereklye származhat az 1850–1860-as évekből, tehát lehet egykorú a levelekkel. Ezt a feltételezést erősíti meg Csapó Vilmos visszaemlékezése, amely szerint Deák fejét ekkoriban már viszonylag kevés, de még alig őszült haj fedte.¹⁸ Talán egy még hiányzó levél rejtje a választ, biztosan tudjuk ugyanis, hogy Deák a most ismertnél többször írt Idának.

Az elveszettnek hitt, de megtalált levelek regényes története mindenesetre lezárult: a kéziratok feltételezhetően végső őrzési helyükre kerültek. A magyar kultúra 2012. januári ünnepén a francia nagykövetség a hagyatékot a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának ajándékozta.

Kossuth-ereklye: medallionba foglalt hajsál és virág a halottas ágyáról

JEGYZETEK

- 1 *Pesti Napló* 1908. április 11. 89. sz.
- 2 Csallóköz-Megyertsi Szabadhegy Imréné: *Deux patries. Akinek két hazája van.* Bp., 1938.
- 3 Szabadhegy Imréné levelei a Parlamenti Múzeum igazgatójához, 1937. február 18. MNL OL K 2 429/1937. 779. cs.
- 4 *Gazette de Hongrie* 18 février 1939. 3. Könyvével és cikkével kapcsolatos levelezését Balogh Józseffel (1938–1939) lásd: OSZK Kt. Fond 1/2958.
- 5 *Ország-Világ* 1887. október 8. 41. sz. 661.
- 6 E családi kapcsolatokról bővebben: „Jól esik köztetek lenni...” *Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében.* Szerk.: Kiss Gábor. Zalaegerszeg, 2015.
- 7 Ferenczi Zoltán: *Deák élete.* III. Bp., 1904. 402–413.
- 8 Lásd például: *Der Architekt des Ausgleichs. Ferenc Deák, 1803–1876.* Szerk.: Fónagy Zoltán. Wien, 2003. 30.
- 9 *Pesti Napló* 1888. január 28. és 29. 28–29. sz.
- 10 *Pesti Napló* 1895. június 20. 167. sz. 7.
- 11 *Zalai Közlöny* (17) 1878. szeptember 12. 73. sz.
- 12 Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből.* Bp., 1926. 176–177.
- 13 Kónyi Manó Riedl Frigyesnek, Budapest, 1910. február 11. OSZK Kt. Levelestár.
- 14 Deák Ferenc Nedeczky Idához, Pest 1855. február 22. MNL OL R 22. 7/b.
- 15 Marcia Pointon: „Ezeket a töredékeket gyűjtöttem romlásom ellen”. In: *Az idő története.* Szerk.: Kristen Lippincott, Umberto Eco és mások. Bp., 2002. 198–201.
- 16 Lásd például: „...leborulok a nemzet nagysága előtt”: *a Kossuth-hagyaték.* Szerk.: Körmöczi Katalin. Bp., 1994; *Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái.* Összeáll.: Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita. Bp., 2006.
- 17 Deák Ferenc Szabadhegy Sándorné Nedeczky Idához, Pest 1855. február 22. MNL OL R 22. 7/b.
- 18 Idézi: Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc.* Bp., 2003. 92.

Egy angol nevelőnő levelei a kiegyezés korából

„Alig van Európában ország, ahol az angломánia erősebb, mint Magyarországon. [...] Alig esik meg valami az angol életben, alig van olyan londoni hóbot, amely követőkre és utánzókra ne akadna bizonyos mértékig a magyarok között” – jelentette ki már 1829-ben, a reformkor hajnalán Catherine Grace Frances Gore angol író a magyarokról szóló elbeszéléseiben.¹

Valóban, a magyar elit körében nagyjából a 18. század közepétől egyre erősödő érdeklődés volt megfigyelhető az angol kultúra, a gazdasági fejlődés, a technikai vívmányok, valamint a szigetország politikai berendezkedése iránt. A reformkori liberális nemzedék számára (nem kis részben Széchenyi István példája nyomán) szinte kötelezővé váltak a fejlett európai országokban, köztük elsősorban az Angliában tett látogatások. E tanulmányutak soha nem múló személyes tapasztalatokkal jártak, az ekkor elsajátított kulturális minták pedig szervesen beépültek a honi polgárosodás megvalósítandó programjába.

Ugyancsak megfigyelhető – bár értelemszerűen kisebb mértékben – egy ellentétes irányú kapcsolatteremtés is. Megszaporodott a Magyarországra érkező angol utazók, művészek száma, és egyre több angol nyelvtanár és nevelőnő vállalt munkát magyar

főúri családoknál. John Paget itt letelepedett angol orvos szerint, míg két évtizeddel korábban az előkelő házaknál csak német nevelőnőket alkalmaztak, addig az 1830-as években már számos francia és angol hölgy is tevékenykedett a gyermekek mellett. Elismerten szólt a nyelvtanulás terjedéséről is, amelynek következtében akkoriban az előkelő körökben már elég sokan jól beszéltek angolul.²

E látogatások áldásos következményeként újabb és újabb értekezések, irodalmi alkotások és útleírások jelentek meg angol szerzők tollából, melyek többnyire kedvező színben tüntették fel Magyarországot, ám az általuk érzékelt hibákra is felhívták a figyelmet. Ezek közül a legnépszerűbb és az 1860-as évekig használatos útleírást egy író, Julia Pardoe tette közzé három kötetben 1840-ben.³

Az 1848–1849-es szabadságharc leverését követően, az osztrák abszolutizmus éveitől az utazási és kapcsolattartási lehetőségek átmenetileg beszűkültek ugyan, de magánkörben az „anglománia”, az angol kultúra iránt érzett vonzódás tovább élt, amit a megtorlás elől Angliába menekült magyar szabadságharcosok szintén mélyítettek. Nem is beszélve az angol mintájú és ideálisnak tekintett parlamentarizmus magyarországi meghonosításának vágyáról.

Mary Elizabeth Stevens, az Andrássy-család nevelőnője

Ekkor érkezett Bécsen keresztül – csomagjai és személyes irományai aprólékos átvizsgálása után – Magyarországra Mary Elizabeth Stevens (1844–1924). A húszéves angol hölgy társalkodónőnek szegődött 1864-ben a Zala megyei Letenyére, özvegy gróf Andrássy Károlyné mellé.

Andrew Stevens és Elizabeth Holland Sutton házasságából két leány született, Eliza és Mary, ám az apa kisebbik lánya születése előtt néhány héttel meghalt. A szűkös körülmények között élő család a franciaországi Boulogne-ba, majd nem sokkal később Dunkerque-be költözött. Több évig éltek ott, mindkét leány – bár protestánsok voltak – egy ottani zárdában nevelkedett. Ennek köszönhetően éppolyan folyékonyan beszéltek franciául, mint angolul.

A tágabb család igyekezett kihasználni az angol nyelv iránt a Habsburg Birodalomban mutatkozó

Andrássy Gyuláné Kendeffy Katinka, 1867

keresletet. Mary nagynénjei osztrák nemesi és arisztokrata családoknál álltak alkalmazásban mint nevelő- és társalkodónők, unokatestvére pedig Ferenc József császár második lányának, Gizella főhercegnőnek lett az egyik nevelője. Mary számára is egyik nagynénje szerezte a letenyei állást, amely a középkori őseire büszke, nagynevű magyar arisztokrata családdal, az Andrássyakkal hozta őt érintkezésbe.⁴ Mary azonban csak egy szűk fél évig maradt az „öreg grófnő” mellett a világtól meglehetősen elzárt, egyhangú zalai kastélyban. A kissé csendesebb élet arra azonban kedvező alkalmat kínált Mary számára, hogy Szapáry Etelka történeteiből megismerkedhesen a magyarok szabadságharcával és természetesen az Andrássyak dicső tetteivel. Az ekkor hallott történetek gyakori szereplője volt a grófnő középső fia, Andrássy Gyula (1823–1890), akiről Mary azt is megtudhatta, hogy katonai és diplomáciai tevékenységéért halálra ítélték, és csak nyolc emigrációban töltött év után részesült kegyelemben az osztrák császártól.

Mary hamarosan személyesen is megismerhetette a politikust, ugyanis Andrássy Gyuláné Kendeffy Katinka „elkérte” anyósától a fiatal lányt angol nevelőnőnek három gyermeke mellé. Ettől kezdve Mary élete megváltozott: Andrássy Gyula és Katinka grófné zempléni birtokain és pesti lakhelyén élénk társasági élet zajlott, kellő elfoglaltságot teremtett számára a három gyermek felügyelete is. Teljesen más intellektuális közegbe került a politikai élet első vonalába tartozó férj és az éles eszű, a közélet dolgai-ról határozott véleménnyel rendelkező, öntudatos és időnként szivarozó feleség mellett: „Az esték is gyorsan telnek. Ha nincsenek látogatók, a grófné olvas fel nekem, vagy dolgozunk és beszélgetünk, gyakran hosszú történelmi vagy politikai vitákba keveredünk a gróffal, aki nagyon okos úriember, és akit nagyon kedvelek. Élvezem az igazi társalgást, éppen annyira, mint amennyire nem szerettem a fecsegést és az apró vitákat a bor áráról vagy a személyzet részéről elkövetett hibákról és mulasztásokról, mint amilyenekben szüntelenül részem volt az öreg grófnő mellett.”⁵

Az ifjú angol hölgy számos levelében beszámol szeretteinek új lakhelyéről, Budapestről. Érezhetően magával ragadta a mintegy háromezer lakosú,

Andrássy Gyula. Székely Bertalan festménye

A miniszterelnökség épülete: a budavári Sándor-palota, 1894 körül

A Sándor-palota tükörterme, 1890 körül

etnikailag, nyelvileg és felekezetiileg is erősen tagolt, sokszínű város. Külön izgalmat jelentettek számára azok az alkalmak, amikor – a beléje nevelt illetet áthágva – egyedül tett sétákat a mozgalmas utcákon, a piacon vagy éppen a festői panorámában gyönyörködött: „Hosszú lépcsősorok vezetnek fel Budára, amelyeken nagyon kimerítő felmenni, de ha felértél a tetejére, a csodaszép kilátás kárpótol a fáradozásért. A lábaddnál ott kanyarog a Duna, előtted a szép híd, lent balra két kis, fákkal borított sziget, jobbra, egy meredek szikla tetején egy erőd, és a folyó túlsópartján ott látható Pest, templomtornyaiival és a zsinagóga gyönyörű kupolájával.”⁶ Nehezményezte ugyan, hogy a városban kevés a sétány, és hogy az utcákat sem takarítják rendesen, továbbá úgy vélte, hogy a parkokra is többet kellene költeni (a gyönyörű lon-

doni parkokhoz hasonlítani sem lehet őket), de elismerte, hogy a még egyesülés előtt álló magyar főváros egyértelműen a nagyvárossá fejlődés útját járja.

Újabb fordulatot hozott Mary életében Andrássy Gyula miniszterelnöki kinevezése. 1867 februárjában az osztrák–magyar kiegyezési tárgyalások sikere következtében Andrássy kapott megbízást az uralkodótól, hogy a helyreállított magyar alkotmányosság értelmében alakítson felelős kormányt. E tény jelentősen megváltoztatta az egész család életvitelét: beköltöztek a tágas budai Sándor-palotába, látványosan megnőtt a személyzet létszáma, az Andrássy házaspárt elborították a megszorított reprezentációs kötelezettségek, és mind kevesebb idejük maradt gyermekeikre. Mindez Maryre is többletterheket rótt, amiket, ha nem is mindig örömmel, de lelkiismeretesen teljesített. Előkelő csillogással és mindennapos bosszúságokkal vegyes élményeiről hosszú levelekben tudósította édesanyját és nővérét. Azt sem hallgatta el előlük, hogy a miniszterelnök lakhelyének kijelölt pompás Sándor-palotát, amely „csaknem olyan nagy, mint a Szent Pál-katedrális”, elárastották a poloskák, ezért többhavi munkával a tapétát és a faburkolatot is ki kell cserélni.⁷

Mary egyszerre volt nevelőnő, társalkodónő, nyelvtanár és időnként a grófné személyi titkára is. Noha nem tudott sokat az ország politikai helyzetéről, és csupán néhány szót ismert magyarul, mégis levelein átszűrődnek az 1867-es rendszerváltás érzelmekkel átítatott eseményei. Minden bizonnyal

az Andrássy házaspárral és a családot szolgáló személyzettel (például a gyerekek tanítóival) folytatott mindennapos beszélgetések, valamint személyes tapasztalatai alapján meglehetősen jól érzékelt a politikai élet hullámzását. Lejegyzi például szeretteinek, hogy a tárgyalási folyamat kezdetén, 1865 decemberében az országgyűlés megnyitására Pestre érkező uralkodó mennyire bizalmatlanul és tartózkodóan viselkedett, másfél évvel később viszont már mennyire közvetlen volt és a fővárosiak is barátságosabban fogadták. Miközben őt is elkápráztatta a koronázás forgataga, szóvá teszi annak meglehetősen anakronisztikus, középkorias külsőségeit.

Észleli továbbá az Andrássy-kormány csökkenő népszerűségét is. Míg Andrássyék kinevezésekor házukat zenészekkel kísért fáklyás felvonulók vették körül, addig néhány hónappal később már arról tudósítja rokonait, hogy a miniszterelnök mennyire feszült és gondterhelt a kiegyezés kedvezőtlen fogadtatása és Kossuth híres levelének váratlan hatása miatt. 1868 őszén pedig már a kormány esetleges bukásáról szóló híreket jegyzi fel levelében: „Azok, akik olvasák az újságokat, azt állítják, hogy ez a kormány nem marad sokáig, az emberek nincsenek megelégedve a működésével, azt állítják, hogy a miniszterek nagyon arisztokratikusak, hogy túl magasak az adók, és hogy azt a pénzt haszontalan dolgokra költik.”⁸

Mindazonáltal Mary Elizabeth Stevens levelei elősorban nem a kiegyezés (a dualizmus) korszakának manapság már elég jól ismert politikatörténetéhez járulnak hozzá adalékokkal; a dokumentumegyüttes ennél sokkal izgalmasabb területekre enged bepillantást. A forrás értékét mindenekelőtt az adja, hogy általa pontosabb képet alkothatunk az 1860-as évek

Gömör vármegye bandériuma a koronázási menetből, 1867

magyar arisztokráciájának életmódjáról, mentalitásáról, rejtett társasági viszonyairól, sőt időnként pletykáiról. A levelek egy angol nevelőnő szemével láttatják velünk a polgárosodás útjára lépett ország, a főváros és az 1867-es kiegyezést követő első magyar miniszterelnök családjának mindennapjait. Ezt egészítik ki a hamisítatlan női megfigyelések: a magyar arisztokrata hölgyek által betöltött közéleti szerepekről (a jótékonykodás, a reprezentáció vagy éppen a családi politizálás terén), a társas érintkezés normáiról (például az arisztokrácia belső tagolódásáról),

a gyerekevelés elveiről, az öltözködési és étkezési szokásokról (például a hajápolási ötletekről vagy a fogyókúrázás divatjáról), a szórakozási, időtöltési lehetőségekről. A leveleket olvasva képzeletben mi magunk is ott lehetünk a Ferenc József magyar királlyá koronázását ünneplő fővárosi utcákon, beléphetünk a báltermekbe, részt vehetünk az arisztokrata gyermekek számára rendezett zsúrokon, helyet foglalhatunk a színházi széksorokban, elkísérhetjük az Andrássyakat vidéki rezidenciáikra vagy éppen a híres karlsbadi fürdőhelyre, de bepillantunk a főúri család magánszobáiba is. Mary azonban viszonylag nagy teret szentel a kiváltságosok társadalmán túli világnak is: élvezettel jegyzi le megfigyeléseit a parasztok viselkedéséről, öltözetéről, ételeikről és ünnepeikről. Maga is részt vesz falusi körmeneten, szüreten és lakodalmon, sőt igyekszik megtanulni a magyarok egyik nemzeti táncát, a csárdást is.

A nevelőnő helyzete igen különleges volt: miközben idegen volt és fizetésért szolgált, mégis sok esetben mindenkinél közelebb kerülhetett az Andrássy család tagjaihoz. A modern antropológushoz hasonlóan egyszerre kívülről vizsgálta őket, de számos inti-

mitás birtokosa is volt, a nyelvi akadályok miatt gyakran nem értette beszédüket, ennek ellenére pontosan megfigyelte és feljegyezte viselkedésüket, rítusaikat.

Az Andrassy család belső viszonyait és életmódját hasonló nyíltsággal feltáró munkát eddig csak a századforduló időszakára vonatkozóan ismertünk. Andrassy Gyula Katalin nevű unokája, a későbbi „vörös grófnő”, Károlyi Mihály gróf felesége az emigráció idején tette közzé visszaemlékezéseit.⁹ Valójában e két könyv egymás mellé helyezésével válik teljessé a családról rajzolt tabló: míg Mary levelei a déd- és nagyszülők generációjáról beszélnek hozzánk az 1860-as évekből, addig Károlyi Mihályné könyve a 19. század vége felé született nemzedék és szüleik sorsáról tudósít bennünket. Figyelemre méltó a hasonlóság a két forrás által tárgyalt időszak családi mentalitása között. A két hölgy – a családban elfoglalt helyzetétől, társadalmi rangjától és állampolgárságától függetlenül – több évtized távolából is szinte azonos nevelési elvekről, érzelmi viszonyokról és családi szertartásokról számol be. Ugyancsak érdekes összevetni a két munka segítségével Mary fiatal tanítványai, Gyula (Duci), Tivadar és különösen a levelekben sokat emlegetett Ilona (később: gr. Batthyány Lajosné) gyermekkori jellemzését, illetve felnőttkori viselkedését.

Mary levelei azonban nemcsak az Andrassyakról és a rokon

Az ifjabb gróf Andrassy Gyula 1906 körül

*Gróf Batthyány Lajosné
gróf Andrassy Ilona*

családokról (például a gróf Karátszonyi, a Pejasevich, a Szapáry, a báró Wenckheim famíliáról) árulnak el sok mindent: legalább ugyanennyire feltárják saját jellemét és gondolkodását is. A leveleket olvasva egy jó neveltetésben részesült, mélyen vallásos, puritán életvitelű ifjú hölgy képe bontakozik ki, aki azonban gyakran saját pillanatnyi hangulatától, érzelmi állapotától vezérelve hajlamos leveleiben elhamarkodott véleményt formálni környezetéről. Fiatal romantikus nőként valósággal falja korának kedvelt angol és francia irodalmi műveit (ezek jó részének az irodalomtudomány ma már kevés művészi értéket tulajdonít). Magatartását érdekes kettősség jellemzi.

Miközben vonzza az előkelő élet kényelme, a jómód biztosította szórakozási és művelődési lehetőségek (társasági összejövetelek, szép ruhák, gyakori színházlátogatás, zongoratanulás stb.), egyúttal kívülről és távolságtartó módon szemléli az arisztokrácia életét. Rokonai előtt elítéli az Andrassyak vallástalanságát, nevelési elveiket (például, hogy nincs igazán személyes kapcsolatuk gyermekeikkel; keveset követelnek tőlük a tanulás terén) és a túlzott pénzköltést (például a fejedelmi estélyeket, ebédeket). Egyszer még az angol uralkodócsalád ellen is kifakad, amikor arról értesül, hogy Viktória királynőnek újabb lányunokája született, mondván: „szükség volna valamilyen törvényre, amely megtilt-

ja, hogy olyan sok gyermeket szüljenek a szegény alattvalók terhére, akiket azután ruházni, táplálni kell, és akiknek nagykorúságuk elérésekor birtokot kell adni: ez az egész igazán borzalmas.”¹⁰

Ismeretei Magyarország társadalmi viszonyairól meglehetősen felszínesek. Tudását, a nyelvi akadályok miatt, csak szűk környezetétől, illetve esetleg angol és francia útikönyvekből szerezhette vagy egy-egy társaséleti rendezvény során a körülötte zajló beszélgetésekből szűrhetette le. Előítéletes gondolkodása például a különböző nem magyar etnikumokkal (horvátokkal, szlovákokkal), a cigányokkal és a zsidósággal kapcsolatban tehát elsősorban a magyar vezetőrétegtől származó félinformációkon alapult. A nacionalizmus és a (mérsékelt) antiszemitizmus a 19. századi Magyarországon korjelenségnek tekintendő, ami más korabeli naplókból is jól ismert. Másrészt azonban előítéletességét Mary hazájából is hozta. Több alkalommal is beszűrődtek a magyar fővárosból keltezett leveleibe az egyre éleződő angol-ír konfliktus friss történései. Kritikus megjegyzéseinek jelentős részéből pedig a nemzete kultúrájára és vívmányaira büszke angol hölgy felsőbbrendűségi tudata érződik ki.

Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a személyes tapasztalatok jelentősen enyhíthetik az előítéletes gondolkodást. Mary, a pesti zsinagóga szép épülete láttán elhatározta, hogy nemcsak kívülről szemléli meg, hanem részt is kíván venni egy istentiszteleten, még hozzá kísérő nélkül.¹¹ Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy azokban az angol szerzők által Magyarországról írt könyvekben sem található ennél sokkal pontosabb kép, amelyek Mary leveleinek keletkezésével egy időben jelentek meg.¹²

Nevelőnői tevékenységének nyomára sem az Andrássy család levéltári iratai között, sem a korabeli újságok társasági rovataiban nem bukkantunk. Magyarországi tartózkodásának egyik lánya, Margaret (akit Marjorie-nek becéztek) állított emléket. Ő volt az, aki a második világháború idején felfedezte a leveleket házuk padlásán, majd elolvasta, átírta és legépelte azokat. Ez igazi próbatétel lehetett, mert gyakran igen nehéz kibogozni az eredeti apró betűs és helyenként elmosódott kézírást.

A levelek eredeti nyelven Katharine Armstrong gondozásában, 1999-ben Londonban jelentek meg nyomtatásban.¹³ A levelek magyar kiadásánál döntő részben ezt a válogatást vettük alapul. Néhány esetben azonban eltértünk tőle, ha a családi tulajdonban lévő eredeti kéziratokat áttanulmányozva úgy ítéltük meg, hogy egy-egy eddig még nem publikált levél az Andrássy családra vagy az 1860-as évek Magyarországra vonatkozóan további jellemző részleteket tartalmaz. Kihagytunk viszont néhány olyan levelet, amelyek ismétléseket tartalmaztak, vagy csak a Stevens család nehezen feltárható szűk belső viszonyai-val foglalkoztak.

Végül tanulságos volt megfigyelni a kéziratok alapján a szerző levélírási szokásait. Leveleit valójában egyfajta naplónak kell tekintenünk, már első mondataiban önmaga is annak nevezte kéziratait: „most, kedveseim, naplószerűen beszámolok nektek mindarról, ami velem történt...”¹⁴ A vele és körülötte zajló események folytonos rögzítése önként vállalt mindennapos feladatává lett. Ahogy ideje engedte, azonnal leült, és hosszabb-rövidebb pihenői alatt szorgalmasan rózta a sorokat édesanyjának és testvérének, majd ismét munkája után nézett. Gyakran előfordult, hogy leveleit – talán takarékoskodásból – nem küldte el azonnal, hanem csak egy-két hét elteltével adta postára akár tíz-tizenhat oldal terjedelmű beszámolóit. Ebből viszont az következik, hogy ugyanazon a levélpapíron sok esetben két-három dátum is szerepel. Azonos oldalon olvashatunk tehát például egy olyan eseményről, amely egy héttel korábban történt, illetve egy másikról, amely éppen a levélírás pillanatában zajlott: „Most elkezdett forgolódni: aludj csak, gyermek, és hagyd még egy kicsit békén! Ezek a szobalányok csapkodják az ajtókat, legszívesebben meghúznám a fülüket, a pokolba az ostobákkal!”¹⁵

A levelek hangvétele arra utal, hogy ötévi magyarországi tartózkodás után Mary belefáradt munkájába, és egyre nagyobb honvágy gyötörte. A végső búcsúra 1869. március végén került sor. Angliába való hazatérését követően Mary 1871-ben férjhez ment, és idejét hamarosan saját gyermekei felnevelése töltötte ki. Öt gyermeke született.

JEGYZETEK

- 1 [Catherine Grace Frances Gore:] *Hungarian Tales*. I–III. London, Saunders, 1829. (Előszó) Idézi: Fest Sándor: *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Czigány Lóránt – Korompay H. János, Bp., 2000. 379.
- 2 John Paget: *Hungary and Transylvania, with Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*. I–II. London, 1839. Magyarul: John Paget: *Magyarország és Erdély*. Sajtó alá rend. Cs. Lingvay Klára. Kolozsvár, 2011. 368.
- 3 Miss Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and Her Institutions in 1839–40*. I–III. London, George Virtue, 1840. Bővebben: Fest: *Skóciai Szent Margittól*, 379–381., 386–388. és 389–417.
- 4 Az Andrássy család történetéről és tárgyi világáról lásd Basics Beatrix és mások: *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa*. Bp., 2005.
- 5 Mary Elizabeth Stevens levele, 1864. december 15. *Levelek az Andrássy-házból. Egy angol nevelő nő levelei*. S. a. r. Cieger András, ford. Bánki Vera. Bp., 2007. 90–91.
- 6 Mary Elizabeth Stevens levele, 1865. április 6. *Levelek az Andrássy-házból*, 119.
- 7 Mary Elizabeth Stevens levele, 1868. június 25. és az azt követő napok. *Levelek az Andrássy-házból*, 295.
- 8 Mary Elizabeth Stevens levele, 1868. október 6. *Levelek az Andrássy-házból*, 306.
- 9 Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban. Emlékezések*. Bp., 1967.
- 10 Mary Elizabeth Stevens levele, 1868. november 27. *Levelek az Andrássy-házból*, 317.
- 11 Mary Elizabeth Stevens levele, 1865. március 2. *Levelek az Andrássy-házból*, 111.
- 12 Lásd például [Mrs. William Pitt Byrne:] *Pictures of Hungarian Life, by the Author of Flemish Interiors*. London, 1869. Ennél jóval alaposabb: Arthur J. Patterson: *The Magyars: Their Country and Institutions*. I–II. London, 1869. Az angolok rólunk kialakított korabeli képéről bővebben: Tibor Frank: *Picturing Austria–Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870*. New York, 2005.
- 13 *Letters from Hungary 1864 to 1869. Written by Mary Elizabeth Stevens to her mother and sister*. Ed.: Katherine Armstrong. [London, 1999.]
- 14 Mary Elizabeth Stevens levele, 1864. május 4. *Levelek az Andrássy-házból*, 23.
- 15 Mary Elizabeth Stevens levele, 1867. december 21–23. *Levelek az Andrássy-házból*, 244–245.

„Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk”.

Kónyi Manó és a *Deák Ferenc beszédei*

A gyorsíróból lett történetíró

Kónyi Manó 1842-ben született Kaposváron (szülőházán 1924 óta emléktábla látható). Apja még a közeli Toponáron, a helyi zsidó közösség tagjaként házaló kereskedelemről élt, majd megházasodott, és az 1840. évi XXIX. törvénycikk biztosította lehetőséggel élve beköltözött a megyeszékhelyre. „Atyámnak boltja, rőföskereskedése volt és két szobája. Az egyikben aludt ő és anyám, a másikban aludt egy segéd, egy inas, egy cseléd, bátyám és én.”¹ Kónyi visszaemlékezésében igen lesújtó véleményekkel van iskolai tanulmányainak színvonaláról és saját műveltségéről. Elmondása szerint a német nyelvű zsidó iskolában a tanító alig törődött velük, könyvet szinte nem is látott ezekben az években. Szülei kilencévesen átírták a megye által fenntartott gimnáziumba, majd pedig a negyedik év után Bécsbe küldték tanulni. Egy esztendő elteltével azonban a pesti piaristák gimnáziumába került. Itt sincs sokáig maradása, ugyanis az igazgató „Lutter [Nándor] figyelmeztetett, hogy jól viseljem magam, mert mint zsidót csak azért vesz fel, mert eddig idejártam, újonnan jövő zsidó ifjakat nem vesznek fel többé. Ez annyira sértette önérzetemet, hogy otthagytam a piarista gimnáziumot s több társammal együtt átmentem az állami német gimnáziumba, amely ma a Markó utcában van.” A változó színvonalú oktatás azt eredményezte, hogy Kónyi saját bevallása szerint egyetemre kerülve sem tudott még magyarul helyesen fogalmazni és írni. A joghallgatóként eltöltött évek alatt kikeresztelkedett, és nevét Kohnról Kónyira változtatta (döntésének indokairól nem tudunk).

Kónyi Manó

Jó érzéssel, még a gimnázium utolsó éveiben ki-tanulta a gyorsírást. 1861-ben már ő jegyezte le az Országbírói Értekezlet felszólalásait, később pedig a nagyszebeni és a kolozsvári (erdélyi) országgyűléseken elhangzott beszédeket. Munkája elismeréseként 1865-ben megbízást kapott Fenyvessy Adolffal arra, hogy a kiegyezési tárgyalások kezdetén ismét összehívott magyar képviselőház állandó gyorsíróhivatalát megszervezze. „Látod ott azt a fekete fiatalembert? Azzal igyekezzél először jóban lenni, az itt rád nézve a legfontosabb!” – állítólag így figyelmeztetett Deák egy új képviselőt Kónyira mutatva.² Tisztségéről húsz év után egészségi állapotára hivatkozva

Fáklyásmenet és éljenzés Andrásy miniszterelnökké választásakor. Magyarország és a Nagyvilág, 1867. március 9.

mondott le; az országgyűlés évi háromezer forint nyugdíjat szavazott meg számára. A képviselőházi munkát követően szemét és idegeit egy ideig Grazban pihentette Krafft-Ebing betegként.

Még Deák életében megszületett az elhatározás hívei körében, hogy külön kötetekben is kiadják politikusi beszédeit. „Amikor én egyszer vele szemben szóbahoztam, hogy beszédeit össze fogjuk gyűjteni és közrebocsátani, mérgesen azt mondta nekem: reménylem, nem akad olyan számár, aki az én ostoba beszédeimet összegyűjti. Az igaz, hogy később megadta erre az engedelmet Gyulainak” – emlékezett vissza Kónyi.³ Gyulai Pál 1873-ban szerezte meg Deák beleegyezését, ám végül az első kötetet Kónyi szerkesztésében a Franklin Társulat csak 1882-ben jelentette meg. A beszédek és a levelek (ezek közléséhez Deák gyaníthatóan nem járult volna hozzá), valamint az azokhoz kapcsolódó egyéb források végül hat kötetet tölthettek meg. Gyulai a Franklin Társulat nevében úgy állapodott meg Kónyival az első kötet sikerét látva, hogy a tiszta nyereség fele és még harminc tiszteletpéldány illeti meg Kónyit. 1903-ban az érdeklődésre való tekintettel az időközben elfogyott első három kötetet Kónyi kibővítve újra megjelentette. Kónyi ekkor már háromezer forint tiszteletdíjat, valamint a tiszta bevétel egyharmadát kapta meg.⁴

„Deák Ferencnek Budapesten is volt egy házi zsidója” – írta Kónyiról Kardos Albert.⁵ Komlós Aladár szerint pedig Kónyinak „Deák volt legfőbb ideálja, s

rajongott Andrásyért. Szerényen bújt meg szolgálata és adatai között.”⁶ Kónyi levelezését átolvasva elmondhatjuk, hogy mindkét állítás leegyszerűsítő. Valóban igaz, hogy alázattal javítgatta, stilizálta a honatyák felszólalásait, adatokat küldött készülő történeti művekhez, nagy szorgalommal olvasta át és pontosította a korszak politikusairól írott szócikkeket, emlékbeszédeket. Mindeközben azonban rendszeresen kifejtette levelezőpartnerei előtt saját határozott álláspontját az éppen aktuális politikai ügyekben. Továbbá a számos köszönőlevél jelzi, hogy Kónyi sokaknak nyújtott értékes tudósi és emberi segítséget. Több válaszelevélből arra következtethetünk, hogy erkölcsi, magánéleti kérdésekben is szívesen adott tanácsokat a hozzá fordulóknak.⁷ Elutasította azonban ismerősei minden kísérletét, amellyel őt próbálták a nyilvánosság előtt ünnepegni: „fázom az ilyen kiemeltetéstől” – írta például, amikor hírért vette, hogy a *Magyar Salon* szeretné megjelentetni életrajzát.⁸ Később pedig Lyka Károly kérését hárította el, aki fényképét kívánta megszerezni az *Új Idők* számára: „Nincs arcképem, s ha volna se adhatnék, amint nem adtam Nagy Miklósnak. S ha nem értenek félre, azt is kérném: írjanak Deákról, de ne én rólam. Emberségemre mondom: nagyon elkedvetlenítenének vele, ha agyba-főbe dicsérnek. Akármilyen mást akar az *Új Idők* tőlem, azt már hálából is, hogy teljesítik kérésemet, megteszem.”⁹ (Végül két évvel később Nagy Miklósnak mégiscsak sikerült leköszölnie Kónyi fényképét a *Vasárnapi Ujságban*.)

Kétségtelen ugyanakkor, hogy bizalmas, szinte családi viszony fűzte őt az Andrásyakhhoz, mindenekelőtt idősebb és ifjabb Andrásy Gyulához, de sok levelet találunk hagyatékában Andrásy Ilonától és később festővé lett fiától, Batthyány Gyulától (id. Andrásy Gyula lányától és unokájától). Kónyi több írást szentelt az idősebb gróf emlékének, fia mellett pedig sokszor titkári feladatokat is ellátott, naplóját is neki diktálta a politikus.¹⁰ „Igen köszönöm azt a nagy fáradságot, melyet dolgozatom leírásával vett magának. Igaz barátságának jele, hogy most is törődik az én dolgaimmel. Nem kell mondanom, úgy is tudja, hogy milyen jól esik ez nekem” – írta például

ifj. Andrassy Gyula Kónyinak egy aktuális munka elvégzése után.¹¹

Sok családi tragédia érte (lányát és fiát is elvesztette), a vigasztalást rendszerint a munkában találta meg. 1917 karácsonyán halt meg, így már nem élte meg Deák és Andrassy művének, a kiegyezési rendszernek a végórát. Igazat adunk Kardos Albertnek, amikor Kónyi nemzedékéről így fogalmazott: „A magyar zsidók úgy érezték, hogy amikor odaállnak a magyar államférfiak mellé munkatársakul, akkor hazafias kötelességet teljesítenek, hogy őket követve, nekik szolgálva, a megtestesített magyar hazát szolgálják.”¹² Joggal érezhette sérelmesnek az unoka, Hajnal-Kónyi Kálmán Szekfű Gyula 1920-ban megjelent *Három nemzedékének* egy félreérthető szófordulatát, miszerint a zsidó értelmiség azon generációja, amelyhez a szerző Kónyit is sorolta, csak „iparkodott” magyarrá válni.¹³ Szekfű a későbbi kiadásokban némileg módosította a vonatkozó bekezdést: „Kétségtelen, hogy az első zsidó eredetű politikai hírlapírók, Falk Miksa, Széchenyinek és Deáknak, Kónyi Manó Deák- és Andrassynak hű embere, sem hazafiság- és felelősségérzetében, sem etikában nem voltak méltatlanok a Gyulai Pálokhoz és Salamon Ferencekhez és nem is kellett iparkodniok magyarnak lenniök.”¹⁴

A hagyatékról

Kónyi munkája címével ellentétben nemcsak Deák beszédeit igyekezett összegyűjteni és közreadni, hanem arra is vállalkozott, hogy a kortársaknak Deák közéleti működésére vonatkozó hivatalos dokumentumait, illetve személyes emlékeit is közli. A hatkötetesre duzzadt forráskiadvány számtalan olyan politikusi levelet és naplót idéz, amit a későbbi kutatók eredetiben már nem használhattak. Leginkább azért, mert Kónyi, miután szorgosan egymás mellé illesztette és részben vagy egészben publikálta a kéziratokat, visszajuttatta azokat tulajdonosaikhoz. A személyes dokumentumok zöme később sem került közgyűjteményi megőrzésbe. Ugyanakkor az iratok egy részét Kónyi különböző okokból élete végéig magánál tartotta (például mert esetleg még dol-

gozni akart velük, vagy mert szándéka ellenére nem tudta azokat visszaadni), ám halála után a különféle kéziratoknak jó időre nyomuk veszett. Keresésükre a történészek nem fordítottak különösebb figyelmet.

Feltételezésünk szerint Kónyi Manó hagyatékát először özvegye, Rechnitz Júlia (meghalt: 1923), majd pedig unokája, Hajnal-Kónyi Kálmán (1898–1973) mérnök, statikus gondozta, aki először Németországban élt, majd valószínűleg 1936-ban Angliában telepedett le családjával. Az ő halála után fia, Hajnal János (John Hajnal, 1924–2008) neves statisztikus őrizte a 19. századi magyar politikai élet sok szereplőjének kéziratait.¹⁵ Először a hagyatéknak ez a Londonba került jelentős szelete vált újra ismertté a kutatók előtt Péter László emigráns történész jóvoltából, akinek a javaslatára a család a Szláv és Kelet-Európai Intézet Könyvtárának (UCL SSEES) ajándékozta a mintegy 11 doboznyi iratot. A dokumentumok közül ifj. Andrassy Gyula és Lónyay Menyhért naplója és utóbbi levelezése mikrofilmmásolatban már az 1980-as évek óta Budapesten is kutatható, ennek ellenére Kónyi kötetei helyett még mindig kevesen használják az eredeti szövegeket a korszak tanulmányozására.¹⁶ Nem került viszont lefilmezésre, így csak Londonban lehet áttanulmányozni Kónyi saját iratait, köztük mintegy 600 levelet, amelyek egyrészt a *Deák Ferenc beszédei* című kötetsorozat munkálataival kapcsolatban keletkeztek (például adatszolgáltatás, gratulációk), másrészt pedig a századfordulós belpolitikát tárgyalják, döntően Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona (Deák gyámleánya és az akkori miniszterelnök felesége), valamint Dóczi Lajos író és külügyminisztériumi osztályfőnök tollából.¹⁷

Kónyi iratainak egy másik része viszont Magyarországon maradt, és pillanatnyilag az tűnik a legvalószínűbbnek, hogy azokat még maga az özvegy adományozta (esetleg halála után nem sokkal rokonai) az akkor formálódó Magyar Zsidó Múzeumnak. A három levéltári doboznyi anyagot, amelyet ma már a Magyar Zsidó Levéltár (MZSL) őriz, mindeddig – egy rövid közleményen kívül – nem hasznosították a kutatók.¹⁸ A mintegy 400 levelet tartalmazó hagyatékban mindenekelőtt ott találjuk a *Deák Ferenc beszédeivel* – különösen annak második, bővített

kiadásával – összefüggő iratok, amelyeket kisebbrészt eredeti dokumentumok (mint például Kovách László itt közölt két levele) alkotnak. Zömmel azonban az 1840–1860-as évek politikai életének meghatározó szereplői közlnek adatokat Deákról és az akkori eseményekről, illetve elmondják véleményüket Kónyi munkájáról. Hasonlóan a londoni anyaghoz, itt is számos olyan levél található, amely a századforduló politikai csatározásaira tartalmaz adalékokat. Végül az Andrássy család tagjainak (különösen Andrássy Ilona és férje, Batthyány Lajos, valamint fiuk, Gyula) Kónyihoz intézett levelei, illetve a Kónyi gyorsírásos jegyzeteit tartalmazó füzetek alkotnak jól elkülöníthető egységet (ez utóbbiak talán ifj. Andrássy Gyula diktálásainak a lenyomatai).

Kónyi Manó munkájának hirdetése.
Vasárnapi Ujság, 1887. október 2.

Deák Ferenc beszédei hat kötetben

Az OSZK Kézirattára is őriz egy kisebb terjedelmű Kónyi-hagyatékot, amelyhez a könyvtár vásárlás útján jutott egy magán-személytől 1967-ben. Az anyagban ismét az Andrássy család néhány tagjának Kónyihoz intézett leveleire bukkanhatunk. A legérdekesebb tétel itt Kónyi néhány oldalas visszaemlékezése iskoláskorára, amit unokája vetett papírra.

A legalább három részre szakadt hagyatékban fennmaradt több mint ezer levél egyaránt lehetőséget kínál a Deák-kultusz formálódásának és a *Deák Ferenc beszédei* keletkezéstörténetének a tanulmányozására. Ezúttal Kónyi szövegkiadási gyakorlatát vonjuk vizsgálat alá.

Kónyi forrásközlési módszerei

Kónyit összetett viszony fűzte Deák és kortársai szövegeihez, és ez a sajátos kapcsolat alakította ki forráskiadási eljárásait. Ugyan egész életében mássok mondataival bíbelődött, de módszereiről csak elvétve írt, ezért néhány tőle származó megjegyzésen kívül leginkább a közreadott szövegek és azok eredetijének az összevetéséből tudhatunk meg többet. Kónyi egy hírlapi cikkében elmondta, hogy az 1860-as évektől kezdve rendszerint már eleve ő jegyezte le gyorsírással Deák parlamenti beszédeit, rögtön javítva az esetleges nyelvi hibákat, majd pedig Deákkal együtt akár hosszú órákig is stilizálták az adott felszólalás szövegét az országgyűlési napló számára, végül vetett még egy lektori pillantást a másnapi sajtóban megjelenő képviselőházi tudósításokra is. „Az a jó gyorsíró, aki mentül kevesebbet változtat a beszéden, az egyes kifejezéseken, aki a szónok sajátosságain nem vagdos, olyan mondatokban szóltatja meg, aminőkben a közönség őt hallani megszokta és aminőkben ráismerni individualitására, de aki helyre üti a mondat rossz szerkezetét, a szók hibás rendét,

a lényeg kára nélkül törli az ismétléseket és megbecsüli annyira a parlamentet, hogy az onnan kikerülő beszédek legalább fésületlen ne küldje világra” – vallott munkájáról.¹⁹ Ezek után érthetővé válik, hogy Kónyi nyugdíjba vonulása alkalmával miért írta azt – némi túlzással – ifjabb Ábrányi Kornél, hogy „sok olyan ember él még most is, aki szentül meg van győződve, hogy mindazt, ami az országgyűlési naplóban meg van örökítve, szóról szóra ő mondta el a képviselőházban. Mert Kónyi Manó nemcsak tucatszámra csinálta a beszédek másoknak (s nem semmiből, mint Isten a világot, mert ez könnyű dolog ahhoz képest, mikor valakinek az ostobaságokból kell okos dolgokat csinálni) hanem még el is tudta hitetni velük, hogy mindaz ab origine az ő szüleményük. Soha még Kónyi Manónál önzetlenebb és szeretetremélőbb kakukk nem született a világon.”²⁰

Valójában Kónyi akkor sem tekintette feltétlenül szentnek és sérthetetlennek az általa gondozott szövegeket, amikor már nem gyorsíróként, hanem történetíróként működött: szavakat cserélt választékosabbra, magyarosabbra, összevonta a mondatokat, megváltoztatta a ragokat, toldalékokat stb. A történeti stúdiumokat nem végzett Kónyi mentségére el kell mondanunk, hogy az 1867 utáni döntően forráspublikáló jellegű magyar történettudomány szakmai eljárásai még csak akkoriban formálódtak. Éppen Kónyi műve megjelenése idején robbant ki a tudományos forrásközlés szabályairól az első komolyabb vita. (Kónyi az 1903-as második kiadásban sem ismerteti közlési elveit).²¹

A szövegeken végrehajtott változtatásoknak azonban volt még egy jól kivehető oka. Kónyi tapasztatból és óvatosságból nem kívánt minden olyan információt megosztani az olvasókkal, ami a neki átadott személyes dokumentumokból a tudomására jutott. Rendszerint kihagyta például azokat a szurkálódó megjegyzéseket, amelyeket a korszak politikusai egymásra vagy éppen Deákra, esetleg Ferenc Józsefre tettek. Így például a korabeli olvasó nem értesülhetett arról, hogy Lónyay Menyhért önzőnek nevezte Deákot 1867 januárjában, amikor nem akart hozzájárulni néhány népszerűtlen tárgyalási engedményhez. Mint ahogy arról sem, amikor Lónyay az

uralkodót politikai rövidlátással vádolta meg, mert nem támogatta pénzügyi elgondolását.²²

Ugyancsak kihúzta a naplókból, levelekben található köz- és magánéleti pletykákat, vagy mint az általunk közölt levél esetében, Deák pikáns anekdotáját. Az esetek egy másik részében viszont a politikai titkokról nem kívánta fellebbenteni a fátylat. A dualizmus századfordulós válságának az éveiben minden bizonnyal el akarta kerülni, hogy forráskiadványával túlzott mértékben emlékeztesse az olvasókat a politikai rendszer születése körüli kényszerű kompromisszumokra, illetve az új politikai berendezkedés bizonytalan legitimációjára. Kónyi gyaníthatóan ezért tekintett el a gazdasági kiegyezés részleteinek, az úgynevezett vöslauai megállapodásnak az ismertetésétől (például Lónyay naplója alapján);²³ megkurtította a kiegyezés elleni tiltakozásokról szóló beszámolót (lásd az általunk közölt leveleket); továbbá elhallgatta, hogy a magyar kormány a bécsi sajtó pénzelésével próbált kedvezőbb hangulatot teremteni a kiegyezésnek.²⁴ Lónyay 1867. május 30-i naplóbejegyzésében ez utóbbi üggyel kapcsolatban a következő mondatok szerepelnek: „Aztán Mende és Wengraf volt nálam és értekeztek a *bécsi hírlapokbani sajtóvezetésről a kiegyenlítés érdekében. Én e célra 10.000 forintot hoztam fel.* Soká ezen urakkal nem értekezhettem, mert Ő Felsége hivatott.” Kónyi a dőlttel jelölt részt kihagyta kötetéből.²⁵ Arra is van adatunk, hogy Kónyi néhány dokumentum közlésével kapcsolatban Orzcy Béla király személye körüli miniszter és Papay István kabinetirodai titkár közvetítésével kikerítte Ferenc József véleményét is: „Ide mellékelve küldöm Deák Ferenc levelét, melynek közlése ellen ő f[e][lé]gének, ki azt érdeklél olvasta, nincsen észrevétele.”²⁶

Ugyanakkor arra is találhatunk példát, amikor az utókor alaptalanul feltételezte, hogy Kónyi szándékosan elhallgatta az 1867-es rendszerváltás fontos mozzanatait a közvélemény elől. A történész Sarlós Béla például a kiegyezésről szóló könyvében egész koncepciót gyártott Kónyi feltételezett rövidítései köré a király jelentős többletjogaival kapcsolatosan (lásd például az előszentesítési jog titokban tartását). Ha azonban összevetjük az eredeti forrásokat

Kónyi munkájának szóban forgó részeivel, akkor nem bukkanunk torzításra, az olvasók tudatos megítélésére.²⁷

Mindent egybevéve kijelenthetjük, hogy Komlós megállapítása, miszerint Kónyi munkája „a tudományos értékű szövegkiadás tökéletes mintája”, nem állja meg a helyét.²⁸ Mindazonáltal feltétlenül magasabb színvonalú és megbízhatóbb forráskiadványnak bizonyult, mint a Kónyi vállalkozásával párhuzamosan haladó – és azzal kimondva-kimondatlanul rivalizáló –, Kossuth-iratokat közreadó kötet sorozat.²⁹

Túlzásai ellenére érteni véljük, hogy miért fogalmazott úgy a történész-levéltáros, akadémikus Thallóczy Lajos, hogy Kónyi az, aki „egyedül competens a contemporain történet evolúciójának a megbíráására. Ön törte meg Manó bácsi a jeget, s az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk. Ez nem hízelgés, nem jóindulat, de úgy van.”³⁰ Valóban, Kónyi az első egyike volt, aki saját korának történelmi feldolgozásába fogott (a fiatal Marczali Henriket említhetjük még). Az általa írt munkák alig két-három évtizeddel korábbi eseményeket tárgyaltak, forrásgyűjteménye pedig egyebek mellett a fennálló politikai rendszer keletkezésének a történetét igyekezett sokoldalúan bemu-

tatni. Munkájához pedig nemcsak hivatalos levéltári és kiadott forrásokat használt, de kitartóan kutatott a magánkézben lévő kordokumentumok után, és számos esetben beszélgetéseket is folytatott az események szereplőivel, amelyekről jegyzeteket készített kötetei számára. Kónyi kutatási módszereihez talán csak a közéleti szerepet is vállaló osztrák történész, Heinrich Friedjung anyaggyűjtése és interjúi hasonlíthatók. Ő szintén a századfordulón tette közzé Ausztria 1848 és 1866 közötti politikájára és a porosz-osztrák háborúra vonatkozó kutatásait, forráspublikációit.³¹ Ezek után nem véletlen, hogy Kónyi és Friedjung között szakmai kapcsolat alakult ki: Kónyi leveleiben a hazai politikusokról küldött adatokat, átnézte és pontosította osztrák kollégája írásainak magyar vonatkozású részeit, illetve több alkalommal személyesen is beszélgettek egymással.³²

Kónyi érdeme továbbá, hogy adatgyűjtő buzgalma arra ösztönözte az események idősebb szereplőit, hogy előássák a családi iratok mélyéről a meghatározó jelentőségű dokumentumokat, rendezzék a levelezésüket, újra átolvassák naplóikat, és felidézzék a történeteket, vagy éppen maguk ragadjanak tollat és írják meg gondolataikat.³³ Tóth Béla pedig nemcsak a magyar szállóigékről szóló könyvét, hanem egész addigi tudományos pályáját tulajdonította Kónyi biztatásának: „Hogy az én szegény életemnek mégis lesz valami hasznos nyoma a magyar lelki világban, hogy elkészítettem ezt a nagy, hihetetlenül nagy munkát, melynek gondolatától is szédülök, hogy legyőztem az én keleti lustaságomat és szorgalmas ember lett belőlem, hogy én, a könnyelmű kapkodó, türelmes, kitartó bűvárrá váltam, azt mind Kónyi Manónak köszönöm.”³⁴

A kiegyezés feszült napjai

1867 februárja a bizakodással és félelmekkel vegyes feszült várakozás napjaival telt. Miközben javában tartott a báli szezon, a magyar politikusok és a közélet dolgai iránt érdeklődő újságolvasók a Bécsből érkező híreket figyelték. Többéves alkudozási folyamat eredményeként az ország politikai fordulat előtt

Tóth Béla dolgozószobájában, 1902

Kovách László, 1865

állt. A Ferenc Józseffel, majd később az osztrák politikusokkal való megegyezés sikere azonban az utolsó pillanatig bizonytalan volt, valamint ugyancsak kétségesnek tűnt az új politikai rendszer tartóssága és működőképessége. Ráadásul a Lajta mindkét oldalán számos társadalmi, politikai és etnikai csoport elutasította a kibontakozásnak azt a módját, amelyet Deák Ferenc és hívei választottak. Az 1867-es kiegyezésről fennmaradt források jelentős része – a politikai fordulatokra jellemző módon – felfokozott érzelmekről tudósít. Az alkotmányosság visszaállítása miatt érzett lelkesültség, a kiszámítható és biztonságos jövőbe vetett remény, a tárgyalások időleges megakadásából fakadó levertség, illetve a Béccsel kötött alkut hazaárulásnak érzők indulata egyaránt kitapintható a korabeli szövegekből.

A függelékben közölt két rövid levél a felelős magyar kormány kinevezése (február 17. és 19.) előtti, feszültséggel teli napokban íródott. Szerzőjük, visontai Kovách László (1827–1889) országgyűlési képviselő, a képviselőház háznagya alig néhány nappal korábban érkezett vissza maga is Bécsből. Deák Ferencet kísérte fel a császárvárosba, ahol az „öreg úr” bizalmas megbeszéléseket folytatott az uralkodóval és tanácsadóival (február 7–8.). A feljegyzések szerint Deák fáradtan és meghülve tért haza Bécsből, ami nyilván csak tetézte ekkoriban kiújuló depressziója miatti rosszkedvét. Egy gyors pesti egyeztetés után a leendő kormány három tagja, Andrassy Gyula, Lónyay Menyhért és Eötvös József máris indultak vissza az uralkodóhoz, hogy a még nyitott és kényes problémákra megoldást találjanak (például az önálló honvédelmi tárca ügyére, az 1848-as törvények módosítására). A több napig tartó tárgyalások idején Kovách a pénzügyminiszteri poszt várományosát, Lónyay Menyhértet (1822–1884), és rajta keresztül politikustársait igyekezett tájékoztatni az óráról órára változó belpolitikai hangulatról és ünnepélyes fogadtatásuk előkészítéséről. A már említett Sarlós Béla szerint „a február 7. és 17. között eltelt tíz nap a kiegyezés létrejöttének legfontosabb időpontja”.³⁵

A levelek nem teljesen ismeretlenek a történettudomány előtt, mert Kónyi részleteket közölt belőlük forrásgyűjteménye negyedik kötetében.³⁶ Ha azonban összevetjük az eredeti szövegeket és a rövidítve közzétett változatot, akkor képet alkothatunk a beavatkozás mértékéről. Kónyi sehol sem jelölte a kihagyásokat, így a levelek teljes egésznek tűnnek, pedig például a második szöveg több mint fele hiányzik. A nagypolitikai események megértését nem gátolja mindez, ám a kiegyezési tárgyalásokat kísérő érzelmeket, a korabeli közhangulatot jobban átélhetjük az eredeti leveleket olvasva. Mint ahogy Deák lelkiállapotára is pontosabban következtethetünk a kéziratból.

Deák maga nyilatkozta a hosszú tárgyalások idején, hogy „ha nem volna ilyen jó kedélye, nem bírná ki ez izgalmakat”. Sándor Pál hangsúlyozza a kérdésről írott könyvében, hogy Deáknál az anekdotázás szorongásainak, félelmeinek a feloldását szolgálhatta,

és mint Kovách leveléből érzékelhető, ellensúlyozta nyomott hangulatát.³⁷ A budapesti francia főkonzul is arról számolt be, hogy Deák első találkozásukkor a komoly kül- és belpolitikai témák közben váratlanul anekdotákat kezdett mesélni, ráadásul „kissé könyvedeket és elég illetleneket”.³⁸ Minden bizonnyal Kovách is az ellenzék magatartását kritizáló tréfás történetet éppen annak pikáns volta miatt tartotta érdemesnek feljegyezni és továbbadni. Mindezek ellenére tudomásunk szerint Deák közreadott anekdotái között eddig nem volt ismeretes ilyen jellegű szöveg.³⁹ Mindössze egyetlen Deáknak tulajdonított, de aláírás nélküli levélről tudunk a 19. század második feléből, amely sikamlósabb témát tárgyal: a híresztelések szerint nősülni készülő barátjának, Mikes János grófnak, aki egyébként szomszédja is volt az Angol Királynő Szállóban, adott házassági tanácsokat. Könyvünk témájához hűen itt a közéleti utalásokat is tartalmazó, illendőbb mondatokat idézzük: „Politika szempontból akarod a nőt ismer-ni? Az egy hódító hatalmasság, aki a meghódította-takat bekebelezi. Alkotmányos hatalom, mely diétát tart, hová minden ép ember, kivált ha hozzá csinos is, rangkülönbség nélkül hivatalos, hol az ablegatusok is szívesen fogadtatnak. [...] Büntetőjogilag oly szükséges rossz, mely örömet vétezik, sőt vervén, jajgatás nélkül kiállja, ha Ádám botjával megütik. Kereskedelmi szempontból oly bolt, mely mindenkinek, ki sok pénzzel bír, szabad bejárása van, sőt, benne közelebbi ismerősök kontóra is vásárolhatnak.”⁴⁰

Az alábbi forrásközlés a Magyar Zsidó Levél-tár Kónyi-hagyatékában található két levél kézírata alapján készült. A szöveget alapvetően a mai helyesírás szabályai szerint közöljük, de nem változtattunk a személynevek és az adott kort idéző jellegzetes szavak írásmódján (például a latinos szóalakokon). Ugyancsak megtartottuk Kovách aláhúzásait.

A közlésben a tárgyi magyarázatokat folyamatos arab számozással, a szövegkritikai megjegyzéseket indexelt betűvel jelöltük. Dőlt szedéssel külön is kiemeltük a Kónyi által kihagyott hosszabb szöveg-részleteket, de nem kívántunk jelölni minden apró eltérést az eredeti kézirat és az 1897-es publikáció között.

Függelék

Kovách László két levele Lónyay Menyhérthez

1.

Pest, 1867. febr. 10.

Kedves miniszterem! Azt hiszem, hogy már eddig ez a titulus megillet, s ha nem, úgy kevés óra választ el tőle s én szívemből kívánom, hogy az a kevés óra sietve múltjon, mert felettébb kíváncsi, hogy ne haladjon⁴¹ e dolog!

Szíves felhívásodra íme^a első levelem. A párt körében nem kis aggályok vannak azon netaláni nehézségekre nézve, melyeknek eloszlátása töletek váratik! Deák jól van egészen s már németláza is elmúlt, ismét a régi jó egészségben van.^b

Ma délre, 12 órára kell van [!] egy ellenünk intézett demonstrációnak történni. Délelőtt híre járt, hogy az éjjel elfogatások történtek, sőt neveket is emlegettek, az elfogottak neveit. Azonnal utánajártunk.^c Senki se fogatott el, hanem plakátok talál-tattak ezen fölírással: le Deákkal, „éljen 1849, éljen ápr. 14!”

Táisz Elek⁴² azonnal futott Sennyeyhez⁴³ a plakátokkal, melyeknek egyike olyan március 15-e forma röpív, melyen Szentiványi, Szentkirályi, Kemény Zs.⁴⁴ etc. jellemezvék, persze mint hazaárulók, és így fenyegettetnek. A nyomtatás Pesten történhetett s alkalmasint V. gyárából került,⁴⁵ hamarosan még több is kerülhet ki. A városházán 48^d legény volt készen, számos civil comiszárius „streifolt”,⁴⁶ de a déli órák nyug-ton múltak el s mostanságig semmi zavar, estvére lehet, hogy lesz, de mint Taisz mondja, katonaság is consignálva⁴⁷ van, ha netán estvére próbálkozná-nak. Azt hiszem, hogy mindezen óvszerek^e is feles-legesek, mert mi sem lesz.⁴⁸

Az országgyűlési ifjúság most alakult Clubbja ma 6 órakor nyílik meg ünnepélyesen, melyre mint „pater juratorum”⁴⁹ meghívatám az ifjak elnöksége által s felkéretém, hogy még néhány képviselőt e célra hív-jak.^f El is jó néhány, tudósítalak, ha valami érdekes adja ott elő magát.

Ezen ifjúság – azt hiszem – a mienk és az alkalmat várja, lesi, hogy mellettünk demonstrálhasson, ezért is jó lesz ha szíves leszel mihelyst öröndetes dolog történni, tudósítani, mert fölkérték, hogy idején tudósítsam őket, de másrészt mi is készülnénk készülni!

Áldást fáradozásotokra kívánunk az egész Clubb és tisztelő híved Kovách László.

2.

Pest, 1867. febr. 15. reggel

Kedves barátom! Mert tudom, hogy mennyire kedves nekünk rólatok hallani bármi csekélységet, azért hiszem hogy ti is szerettek hallani az itteni dolgokról.

Az aggályok mindinkább tünedeznek s a demonstráló u. n. forradalmárok csendesednek, egyik pletyka a másik után deváltatik⁵⁰ nullára s most lassanként odajutunk, hogy semmi új hír. Öregünk kapott ismét tegnapelőtt két gyalázatos anonym levelet, mely mindkettő meggyilkolással fenyeget őt, „az árulót”. Vérlázasztó gyalázatos levél az egyik, a másik lakonicus rövid és március 15-én ígéri leszúratását. Bármi okos, bármi bölcs legyen kedves öregünk, de mégis némi kis mérvben, hatott reá e két levél s *aznap levert s izgatott volt folyvást s a ti telegramjaitok őt csak kevés időre bírták calmirozni*⁵¹.^g

Fogadtatásotokra készül a városi közönség, készülnek a képviselők is, nehogy valahogy megírni elmulasszatok azt, hogy mikor érkeztek ám!

A mi pártunk több képviselője ezen események explicatióját⁵² szükségesnek vélte s a választókhöz egy egy szózatnak intézését sem találtuk fölöslegesnek, mire nézve indítványomra egyöntetű oly proclammal⁵³ akarunk előállani nemzeti választó uraimék előtt mely correct legyen s evégre Szász Károly⁵⁴ lett fölkérve, hogy szerkesszen egy e célra való communiquét, melyet ma 12 órakor bírálunk s nyomatunk pár 100 ezer példányban magyar és más nyelvekben a baloldaliaknak ellensúlyozására, kik szintén mozognak. Madarász⁵⁵ népgyűlést tartott s az árulást proklamálta,^h a nép azonban bámult csak s nem hitte, bejött küldöttségébe Pestre s megkérték Salamon Lajost⁵⁶, hogy jönné ki, magyarázza meg, miben áll az árulás dolga? Ez volt az öregnél s ki

is ment Madarász nagy fájdalomára tegnap Fehérvárra, azt hiszem, hogy nem fog rosszul szólni, úgy láttam szavaiból.⁵⁷

A ministeri székek egyelőre a ház asztala körül elhelyezett karszékek lesznek.

A múzeumban volt drága selyem zászlók fognak előtettek meghajolni, mikor a házba jöttök, ifjúság viszi az utcára s azokat a ház csarnokáig előtettek, mikor t.i. a házba jöttök.

Az erdész bál – Tisza bálja bukott, a hajós egyleti fényes volt ma éjjel.⁵⁸

Az udvar jövetelét reméljük, ha t. i. igaz a Wanderer⁵⁹ tegnapi telegramja, hogy itt esküsztek.

No, de így lenne jó, hiszen itt a menyasszony! (Az ország,)

Megérkezésed után nemsokára szeretnék veled találkozni, hogy egyet mást elmondjak vagyis elmondhassak, ha addig lesz elmondani való. Az indóháznál fogunk rátok várni.

Az öregnek egy pompás anecdotája gróf⁶⁰ itten, melyet a baloldaliak perfidségére⁶¹ mondott el s melyre azt mondja [a] Talján, hogy *si non e vero e ben trovato*.⁶²

Éppen olyanok ők, mint az egykori főispán sora. Öreg volt a főispán, neje fiatal és tüzes. Az öreg nem volt képes fiatal neje vágyainak eleget tenni. Az asszony magához hasonlók között keresett pajtást, de hamarjában nem lelt, nem lelvén, elkezdett kokettírozni a főispán természetes derék legény úrnokával, de ez meg nem merte észrevenni, minek következtében a főispánné képletes módokhoz folyamodván egy szép délután kertjében bájait feltárlva alvást színlelt, s az arra menő úrnok érzékeit a csábító látvány által ingerlé. Az úrnok látván az ingerlő szép kecsket, látván a mélyen alvó hölgyet, odalopódzott s a felhajtott szoknya alatt erős lökessel bevágott... Fölebredést színlel a főispánné s megtámadja az úrnokot, hogy meri ő úgy insultálni? Hogy ez árulás! S. t. Ekkor az úrnok ki akarja vonni instrumentumát, mire a főispánné ráförmed s mondja, hogy nem oda Buda, kihúzásáról most már szó sem lehet. Ilyenek ők is!

Isten veled s hozzon isten benneteket minél előbb, mert óhajtvá várunk s tárt karokkal vár főleg híved, K.L.ⁱ

JEGYZETEK

- 1 Kónyi Manó visszaemlékezése. Lejegyezte az unoka, dr. Hajnal-Kónyi Kálmán, é. n. OSZK Kt. Fond 98/1.
- 2 A magyar országgyűlés gyorsírodájáról. *Vasárnapi Ujság* 1900. március 11. 10. sz. 153–154.
- 3 Kónyi Manó Riedl Frigyesnek, Budapest, 1910. február 11. OSZK Kt. Levelestár.
- 4 Gyulai Pál engedélykérő levele Deák Ferenchez, 1873. július 9. *Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek 1822–1875.* Szerk.: Váczy János. Bp., 1890. 337–338.; Gyulai Pál Kónyi Manóhoz, 1885. november 16. UCL SSEES Lib., Kónyi-Lónyay Collection, KON/12.; Kónyi Manó a Franklin Kiadóhoz OSZK Kt. Fond 2/862.
- 5 Kardos Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói.* Bp., 1939. 10.
- 6 Komlós Aladár: *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században.* Bp., 2001. 91.
- 7 Lásd például Dóczi Lajos számos levelét (UCL SSEES-KON/13.) vagy özv. Arany Lászlóné (sz. Szalay Gizella) levelét újraraházasodásakor (MZSL 84.5.1.).
- 8 Kónyi Manó Simonyi Zsigmondhoz, 1888. november 12. MTAK Kt. Ms 10.266/17.
- 9 Kónyi Manó Lyka Károlyhoz, 1898. január 18. OSZK Kt. Fond 65/348.
- 10 Például Kónyi Manó: *Visszaemlékezés Andrássy Gyula grófra.* Bp., 1890. (Klly. A *Nemzet* című lapból); Uő: *Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben.* Bp., 1890.; valamint a napló keletkezéséről: Szalai Miklós: Részletek ifj. Andrássy Gyula politikai naplójából (1907–1913). *Történelmi Szemle* 44 (2002) 1–2. sz. 165–203. (különösen: 165–168.)
- 11 Ifj. Andrássy Gyula Kónyihoz, 1904. szeptember 19. (MZSL 83.251.1)
- 12 Kardos: *Magyar államférfiak házi zsidói,* 24. Kónyi barátjának, Dóczi Lajosnak a többes identitásáról: Somogyi Éva: Egy magyar hivatalnok a bécsi külügyminisztérium szolgálatában: Bárány Dóczi Lajos. In: Uő: *Hagyomány és átalakulás.* Bp., 2006. 120–136.
- 13 Hajnal Kónyi Kálmán és Szekfű Gyula 1916 és 1921 közötti levélváltása (MZSL 83.117–83.121.). Az ügyről: Sándor Anna: Kónyi Manó levelesládája. In: *Évkönyv 1983/84.* Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1984. 310–318.
- 14 Vö. Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története.* Bp., 1920. 230–231. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Bp., 1934. 262.
- 15 John Hajnalról és családjáról lásd a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének kiadványát: KorFa 2009. 2. sz. 6.
- 16 A Lónyay-napló különböző részeinek sorsát igyekeztem nyomon követni: Cieger András – Deák Ágnes: *Nevezetes események krónikája (Utószó).* In: *Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861.* Szerk.: Deák Ágnes. Bp., 2003. 337–364. (különösen: 347–353.)
- 17 A Dóczi-Kónyi-levelezést Somogyi Éva hasznosította tanulmányában. Somogyi: *Egy magyar hivatalnok...*
- 18 Sándor: *Kónyi Manó levelesládája.*
- 19 Kónyi Manó: Hogyan revideálta Deák Ferenc az ő beszédeit? *Nemzet* 1887. április 10. 99. sz. Melléklet.
- 20 Ifj. Ábrányi Kornél: Kónyi Manó. *Pesti Napló* 1885. március 1. 59. sz.
- 21 Gunst Péter: *A magyar történetírás története.* Debrecen, 2000. 197–208. A Marczali Henrik által indított vitát lásd a *Buda-pesti Szemle* 1886-os évfolyamában.
- 22 Lásd: Cieger András: *Lónyay Menyhért 1822–1884.* Bp., 2008. 144. és 151.
- 23 Az egész problémáról részletesen: Cieger: *Lónyay Menyhért,* 158–160., 167.
- 24 További példák Kónyi kihagyásaira, módosításaira, ezúttal az 1860–1861-es politikai eseményekkel kapcsolatban: Cieger–Deák: *Nevezetes események krónikája,* 356–357.
- 25 Vö. *Deák Ferenc beszédei.* V. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1898. 98.
- 26 Orczy Bódog Kónyi Manóhoz, Bécs 1881. június 29. (MZSL 83.170.)
- 27 Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés.* Bp., 1987. 191. és 203.
- 28 Komlós: *Magyar–zsidó szellemtörténet,* 91.
- 29 Lásd ehhez Tóth-Barbalics Veronika: Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének alapján. *Századok* 142 (2008) 3. sz. 773–788.
- 30 Thallóczy Lajos Kónyihoz, Bécs, 1901. július 4. (MZSL 84.56.1.)
- 31 Lásd például magyarul: Heinrich Friedjung: *Harc a német hegemoniáért (1859–1866).* Bp., 1902.
- 32 Friedjung 13 levele található a Kónyi-hagyatékban a Magyar Zsidó Levéltárban. Friedjung feljegyzéseit lásd (köztük a Kónyival való találkozásairól): Heinrich Friedjung: *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919.* I–II. Hrsg.: Franz Adlgaser – Margret Friedrich. Wien, 1997.
- 33 Angyal Dávid: Kónyi Manó. *Buda-pesti Szemle* 1918. 173. kötet, 494. sz. 281–286.
- 34 Tóth Béla Kónyihoz, 1894. április 12. (MZSL 84.193.) Az említett könyv: Tóth Béla: *Szájra szólj. A magyarság szálló igéi.* Bp., 1895.
- 35 Sarlós: *Deák és a kiegyezés,* 175.
- 36 *Deák Ferenc beszédei.* IV. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1897. 321–323.
- 37 Sándor Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc.* Bp., 1986. 28. és 40.
- 38 Beaumont főkonzul 1873. május 2-án kelt beszámolóját lásd Vörös Károly: *Az öreg Deák a budapesti francia főkonzulok jelentéseiben (1868–1876).* Zalai Gyűjtemény 5. Zalaegerszeg, 1976. 351–368. 356.
- 39 Deáktól sok anekdotát közöl: *Magyar anekdotakincs.* I–VI. Összegyűjtötte Tóth Béla. Bp., 1898–1903.; a kérdéshez lásd még Voigt Vilmos: *Deák Ferenc és az anekdoták világa.* 2000 15 (2003) 10. sz. 69–76.
- 40 Deák Ferenc levele gróf Mikes János agglegény barátjához, d. n. OSZK Kt. Analekta 4907. A dokumentumra Pajkossy

- Gábor hívta fel a figyelmet: Pajkossy Gábor: Deák-émlékév. *Bukasz* 16 (2004) 2. sz. 155.
- 41 Azaz: ne késsen, halasztódjon.
^a Kónyi betoldása: „hozzád Bécsbe intézett...”
^b Kónyinál: „Deák jól van egészen, egészsége teljesen helyreállott.”
^c Kónyinál: „Azonnal utána jártam a dolognak, s kisült, hogy...”
- 42 Thaisz Elek (1820–1892): 1861-től Pest főkapitánya.
- 43 Sennyey Pál báró (1824–1888): királyi tárnokmester, majd a Helytartótanács elnöke (1865–1867).
- 44 Szentiványi Károly (1802–1877): országgyűlési képviselő, a képviselőház elnöke. Szentkirályi Mór (1807–1882): országgyűlési képviselő, majd Pest polgármestere; Kemény Zsigmond báró (1814–1875): 1855-től a *Pesti Napló* szerkesztője, országgyűlési képviselő.
- 45 Vidacs János (1826–1873) ellenzéki képviselőről és a tulajdonában lévő Első Magyar Mezőgazdasági Gépgyárról van szó. Vidacs 1866/67-ben aktívan közreműködött a Kossuth Lajos nevéhez köthető rövid életű, kiegyezésellenes *Negyvenkilencz* című lap terjesztésében.
^d Kónyinál: 44.
- 46 Csendbiztos portyázott (a német streifen igéből). Kónyinál: „kommisszárius jár-ke”.
^e Kónyinál: „előkészületek”.
- 47 Felhatalmazva, utasítva.
- 48 A fennmaradt helytartótanácsi jelentés szerint a kirendelt ügynökök kisebb gyanús csoportosulást és néhány kiragasztott forradalmi plakátot vettek észre, sőt felismerték Vidacs Jánost is. A jelentésről lásd Farkas Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. *Századok* 142 (2008) 3. sz. 697–726., 719.
- 49 „A jurátusok atyja”.
^f Kónyinál: „...mint pater iuratorum az ifjúság elnökségétől meghívtam s néhány képviselőtársammal el is megyek.”
- 50 Itt: Leértékelődik. Kónyinál: „devalválódik”.
- 51 Megnyugtatni.
^g Kónyinál: „...mégis hatott reá e két levél, s a ti telegrammjaitok sem bírták teljesen calmirozni”.
- 52 Magyaroztatát, értelmezését.
- 53 Feltehetően: proklamációval, kiáltvánnyal.
- 54 Szász Károly (1829–1905): református lelkész, országgyűlési képviselő, majd a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa (1867–1869).
- 55 Madarász József (1814–1915): a kiegyezést elutasító radikálisok egyik vezetője, Fejér vármegye sárkeresztúri kerületének a képviselője.
^h Kónyinál ez az egy mondat szerepel az ügyről: „Madarász Fehérben népgyűlést tartott és proklamálta, hogy elárulják a hazát.”
- 56 Salamon Lajos (1812–1888): ellenzéki országgyűlési képviselő (Fejér vm.).
- 57 Az esetről részleteket nem sikerült kiderítenünk. Ugyanakkor az ellenzék lapjában, *A Honban* megjelent a Baloldali Kör február 12-én kelt nyilatkozata, amelyben tudatják elhatárolódásukat azoktól a tervezett népgyűlésektől, amiket egyesek a baloldal nevében szerveznek a kormány kinevezése elleni tiltakozásul. *A Hon* 1867. február 13. 36. sz.
- 58 *A Hon* beszámolója szerint az erdészegyleti bál „nem volt oly népes, mint várni lehetett”, ám a hajós bálon „Fényes és nagy közönség volt együtt, milyen ez idén még egy bálon sem”. *A Hon* 1867. február 13. 36. sz. és február 16. 39. sz.
- 59 Kiegyezéspárti bécsi napilap. Lásd ehhez: Rózsa Mária: A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei 1862–1873. *Magyar Könyvszemle* 113 (1997) 4. sz. 349–376.
- 60 Terjed (a német greifen igéből).
- 61 Álnokságára.
- 62 Ha nem is igaz, igen találó.
ⁱ Kónyinál: „Isten hozzon benneteket mentől előbb közénk; óhajtva várunk. Híved Kovách László.”

IRODALOM

Kiadatlan források

MNG Adattár: Magyar Nemzeti Galéria Adattára (Bp.)
Munkácsy Mihály hagyatéka

MNL OL: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

I 34. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kabinetsarchiv, Geheimakten: Nachlass Pápay

K 2. Országgyűlés. Képviselőház és nemzetgyűlés. Elnöki és általános iratok

K 26. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok

K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

P 4. Andrássy -család iratai

P 1445. Wlassics I. Gyula báró iratai

P 1747. Thaly Kálmán levelezése

P 2262. Pragmatica Sanctio 200. éves jubileumára tervezett kiadványt előkészítő történeti albizottság iratai.

R 22. 7/b. Deák Ferencsel kapcsolatos iratok

R 65. Helfy Ignác iratai

R 75. Irányi Dániel iratai

R 90. Kossuth-gyűjtemény, Kossuth Lajos iratainak időrendi része

R 277. A magyar képzőművészet történetére vonatkozó iratok

Filmtár 37153–37156. Lónyay Menyhért naplója

MTA BTK MI Adattár: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet (Bp.)

Lyka-hagyaték

Regesztagyűjtemény

MTA KIK Kt.: MTA Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (Bp.)

Ms 285/81–91 Kimutatása azoknak, akik Kossuth Lajos sírjára hantot küldtek, Herman Ottó hírlapi felhívására

Ms 730/64, Ms 5007/121–139 Munkácsy Mihályra vonatkozó újságkivágatok

Ms 4749/161. Jókai Mór ismeretlen miniszternek(?) d. n.

Ms 5166/312–330 Szendrei János levelei Márki Sándorhoz

Ms 5305/241. A Felség elé terjesztendő conceptus. Levél Deák Ferenchez a koronázási ajándék hová fordítása iránt. Buda, 1867. június

MZSL: Magyar Zsidó Levéltár (Bp.)

Kónyi-hagyaték

OSZK Kt.: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (Bp.)

Analekta 4907. Deák Ferenc levele gróf Mikes János agglegény barátjához, d. n.

Fol. Hung. 1298. Toldy István: Emlékirat a budapesti sugárútnak állami épületek emelése által leendő kiépítése tárgyában. Beadatott Széll K-nak 1876. július 20. és 1877. március 7.

Fond 1. Balogh József levelezése

Fond IV. Falk Miksa levelezése

Fond XI. Thallóczy Lajos levelezése

Fond XII. Zenei levelek

Fond 98. Kónyi-hagyaték

Levelestár, Bulyovszky Gyula, Kandó Kálmán, Kónyi Manó, Kossuth Lajos, Tőry Gusztáv, Zichy Mihály levelei

Quart Hung. 2512. Podmaniczky Frigyes: Politikai beszédek és kivágatok. (1899–1900.) 3. köt.

UCL SSEES Lib.: School of Slavonic and East European Studies Library, University College of London (London)

Kónyi–Lónyay Collection

Kisnyomtatványok

OSZK Kny.: Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtár (Bp.)

A Deák-szobor ügyében működő végrehajtó bizottságtól Meghívó Nagyságos Szent-Ivány Zoltán úr részére a Deák-szobornak Ő cs. és apost. kir. Felseje legmagasabb jelenlétében Budapesten a Ferenc József téren folyó 1887. évi szeptember hó 29-én d.u. 3 órakor megtartandó ünnepélyes leleplezésére. OSZK Kny. C 8.659.

Az első magyar hazafias hadastyán-, női segélyező egyesület alapszabályai. Budapest [1887]. OSZK Kny. C. 5.315

Alapszabályok a „hadastyán egyletnek” Gyanafalván a sz. gotthárdi járás, Vas megye, Magyarorszában. Felsőgyőr, 1880. OSZK Kny. B. 1.668.

Meghívó. Méltóságos bonyhádi Perczel Miklós úr fővédnöksége alatt álló Baranya megyei Katona-Hadastyán-Betegsegélyező Egylet 1901. évi július 7-én (vasárnap) 25 évi fennállásának emlékére a túl felsorolt pontok szigorú betartása mellett örömmünnepelet rendez, melyre t. uraságodat és b. családját meghívja. OSZK Kny D. 7.427

Somssich Pál: Válasz Kossuth Lajos párisi levelére. Debrecen, Telegdi K. Lajos ny. 1867. OSZK Kny. C. 2.295

Sajtó

A Hon, Bolond Istók, Borsszem Jankó, Budapesti Hírlap, Budapesti Közlöny, Egyetértés, Első magyarországi hadastyán újság (A magyarországi hadastyán-egyletek hivatalos közlönye), Építészeti Szemle, Fővárosi Lapok, Hadastyánok Lapja (A fővárosi ha-

dastyán-egylet közlönye), Igazságügyi Közlöny, Magyar Bazár, Magyar Hírlap, Magyarország és a Nagyvilág, Máramaros, Nefelejts, Nemzet, Ország-Világ, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Új Idők, Vasárnapi Ujság, Wiener Abendpost, Zalai Közlöny

Egyéb kiadott források és szakirodalom

Ábrányi Kornél, id.: Az Orsz. M. Daláregyesület negyedszázados története 1867-től 1892-ig. Bp., 1892.

Ábrányi Kornél, id.: Életemből és emlékeimből. Bp., 1897.

Ábrányi Kornél, id.: Az Orsz. M. Daláregyesület története 1892. aug. havától 1898. aug. haváig. Bp., 1898.

Ábrányi Kornél, ifj.: Magyarország közléte az ezredik évforduló korszakában. Első könyv. A király. 2. kiad. Bp., 1896.

Ács Tibor: Kossuth Lajos tagajánlásai az Akadémián. Magyar Tudomány 39 (1994) 9. sz. 1053–1060.

Ady Endre: Nem vesszük le a kalapot!... Büntetés a Gotterhaltéért. (1902. július 28.) In: Ady Endre összes prózai művei. III. S. a. r. Koczkás Sándor – Vezér Erzsébet. Bp., 1964. 100–102.

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése az 1874. évi működéséről. Bp., 1875.

Alings, Reinhard: *Monument und Nation: Das Bild vom Nationalstaat im Medium Denkmal; zum Verhältnis von Nation und Staat im deutschen Kaiserreich 1871–1918.* (Beiträge zur Kommunikationsgeschichte, 4.) Berlin–New York, 1996. 41–62.

A kiegyezés. Szerk.: Cieger András. Bp., 2004.

„A királyhűség jól bevált útján...”: Rendi és nemzeti költődések szimbolikus változásai 1867 és 1918 között. Szerk.: Glässer Norbert – Zima András – Nagyilés Anikó. Szeged 2016.

A magyar sajtó története. II/1. Szerk.: Kosáry Domokos – Németh G. Béla, Bp., 1985.

„...a mi megmarad, fordítsa jó czélokra”. Deák Ferenc hagyatéka. Szerk.: Körmöczi Katalin. Bp., 1992.

Andrássy Gyula beszédei. I–II. Bp., 1891–1893.

Andrássy Gyula, ifj.: Az 1867-iki kiegyezésről. Bp., 1896.

Angyal Dávid: Kónyi Manó. Budapesti Szemle 1918. 173. kötet, 494. sz. 281–286.

Apponyi Albert gróf beszédei. I. Bp., 1896.

- Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év – Ifjúkorom*. 2. kiad. Bp., 1925.
- Arany János levelezése (1866–1882). S. a. r. Korompay H. János (Arany János Összes Művei. XIX.), Bp., 2015.
- Arany László: A magyar politikai költészetéről. In: *Arany László válogatott művei*, S. a. r. Németh G. Béla, Bp., 1960. (Magyar klasszikusok) 248–289.
- A Vasmegyei aggharcos egyesület 50 éve. Összeáll. Pintér József. Szombathely, 1934.
- A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig. I. Ferenc József és a magyarok. Szerk.: Fónagy Zoltán. Bp., 2018.
- Az 1865. december. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. II. Pest, 1867.
- Az 1865-dik évi december 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. IV. Pest, 1868.
- Az 1865. december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk.: Greguss Ágost. XI. Pest, 1868.
- Az 1869-ik évi április hó 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. Szerk.: Nagy Iván. XVIII. Pest, 1871.
- Az 1875-dik évi augusztus 28-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. V. Bp., 1876.
- Az 1878-dik évi október 17-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. X. Bp., 1880.
- Az 1881. évi szeptember 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. II. Szerk.: P. Szathmári Károly. Bp., 1882.
- Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVI. Szerk.: P. Szathmári Károly. Bp., 1887.
- Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. I. Budapest, 1892.
- Az 1892. évi február hó 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VI. Bp., 1892.
- Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. IV. Bp., 1897.
- Az 1901. évi október 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. XXVI. Bp., 1903.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. III. Bp., 1902.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VII. Bp., 1902.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. Bp., 1903.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XX. Bp., 1904.
- Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XXVII. Bp., 1904.
- Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. Bp., 1911.
- Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója. II. Bp., 1928.
- Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924. Szerk.: Bácskai Tamás. Bp., 1993.
- Bakó Zsuzsanna: Székely Bertalan freskói. In: *A historizmus művészete Magyarországon*. Szerk.: Zádor Anna. Bp., 1993. 244–245.
- Balla Tibor: A dualizmus korának hadtörténete. In: *Magyarország hadtörténete*. III. Szerk.: Hermann Róbert, Bp., 2015. 209–254.
- Bánffy Dezső: *A magyar nemzetiségi politika*. Bp., 1902.
- Bartók László: *Egy hadfi naplója*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2015.
- Basics Beatrix és mások: *Betlér és Krasznahorka. Az Andrássyak világa*. Bp., 2005.
- Barabási Kun József: Bernatzik tanár és az új címerrendezés. *Magyar Figyelő* 1917. 2. sz. 13–31.
- Batta András: *Álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek az Osztrák–Magyar Monarchiában*. Bp., 1992.
- Beksics Gusztáv: *A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokeviszonyokkal*. Bp., 1899.
- Benedek Gábor: Ciszlajtániai tiszttviselők a neoabszolutizmus kori Magyarországon. *Aetas* 10 (1995) 4. sz. 60–70.
- Benedek Gábor: Kollektív amnézia: honvédtisztek hivatalvállalása a Bach-korszakban. In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok*. Szerk.: Dobrossy István. (Rendi társadalom – Polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 394–413.
- Bényei Miklós: Kiegyezés és sajtószabadság. Eötvös József kiadatlan beszéde a mentelmi jog parlamenti vitájához. *Könyv és Könyvtár* 30 (2008), 148–180.

- Beöthy Zsolt: Munkácsy Honfoglalása. *Nemzet* 1894. február 29.
- Berger, Stefan – Miller, Alexei: Building Nation In and With Empires – A Reassessment. In: *Nationalizing Empires*. Eds.: Berger, Stefan – Miller, Alexei. Bp., 2015. 1–30.
- Bertényi Iván, ifj.: Ferenc József, „a legalkotmányosabb magyar király”. In: *A véreskező kamasztól Ferenc Jóskaig, I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk.: Fónagy Zoltán. Bp., 2018. 265–311.
- Berzeviczy Albert: Árpád alakja a művészetben. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 203–212.
- Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon*. II. Bp., 1925.
- Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái*. Összeáll. Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita. Bp., 2006.
- Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. (1948) Lásd például: *A kiegyezés*. Szerk.: Cieger András. Bp., 2004. 319–344.
- Borbély János: Heinrich Hentzi Magyarországon. „Sárkányölő Szent Györgytől” a „vaskísértetig”. *Aetas* 21 (2006) 4. sz. 88–113.
- Boros Judit: Munkácsy Mihály Honfoglalása. *Művészettörténeti Értesítő* 49 (2000) 1–2. sz. 139–149.
- Borovi Dániel: „Lovon vagy gyalog”. Az Andrassy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 63–97.
- Borus Judit: Kossuth, a főváros halottja. *Budapesti Negyed* 3 (1994. tavasz) 35–58.
- Bozóky Árpád: *Az Osztrák–Magyar Unió*. Bp., 1891.
- Buzás János: Az osztrák–magyar közjogi vita történetének kérdéséhez (Friedrich Tezner a dualisztikus államkapcsolat jogi természetéről. In: *A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből XVIII–XIX. század*. (Jogtörténeti Értekezések 12.) Szerk.: Kovács Kálmán. Bp., 1982. 7–20.
- Buzinkay Géza: Német Michel és Magyar Miska. Nemzeti sztereotípiák a karikatúrában. In: *Az áttörés kora. Bécs és Budapest a historizmus és az avantgárd között (1873–1920)*. Szerk.: F. Dózsa Katalin. Bp., 2004. 329–335.
- [Byrne, Mrs. William Pitt:] *Pictures of Hungarian Life, by the Author of Flemish Interiors*, London, 1869.
- Cennerné Wilhelmb Gizella: *Than Mór*. Bp., 1982.
- Cieger András – Deák Ágnes: Nevezetes események krónikája (Utószó). In: *Lónyay Menyhért naplója, 1860–1861*. Szerk.: Deák Ágnes. Bp., 2003. 337–364.
- Cieger András: Érdekek és stratégiák. A helyi politikai elit érdekérvényesítési lehetőségei a kárpátaljai régió vármegyéiben a dualizmus időszakában. *Korall* (2003) 13. sz. 87–106.
- Cieger András: Az állami kultúrpolitika kibontakozása Magyarországon a dualizmus első negyedszázadában. In: *A Lajtán innen és túl. Ünnepi tanulmányok Somogyi Éva 70. születésnapjára*. Szerk.: Ress Imre – Szabó Dániel. Bp., 2008. 51–78.
- Cieger András: *Lónyay Menyhért (1822–1884). Szerepek – programok – konfliktusok*. Bp., 2008.
- Cieger András: „Királyi demokrácia”. Szabadságjogok a magyar liberálisok reformterveiben 1867 után. *Aetas* 24 (2009) 3. sz. 55–82.
- Cieger András: „Az Ön Deákján tanul a mi nemzedékünk” Kónyi Manó és a Deák Ferenc beszédei. In: *A história mezején. A 19. század emlékezete*. Szerk.: Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged, 2011. 239–241.
- Cieger András: Az elvszerűség paradoxonjai. Eötvös József második minisztersége (1867–1871). In: *A kincset csak fáradsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Szerk.: Gángó Gábor. Bp., 2013. 329–357.
- Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.
- Cole, Laurence: *Military Culture & Poular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford, 2014.
- Csáky Mór: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról*. Bp., 1999.
- Csallóköz-Megyertsi Szabadhegy Imréné: *Deux patries. Akinek két hazája van*. [Bp., 1938.]
- Csánki Dezső: Összefoglalás. Árpád jellemzése. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű*. Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 215–227.

- Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzéteszi: Csengery Lóránt. (Magyarország újabkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.) Bp., 1928.
- Csepeli György: *Nemzet által homályosan*. Bp., 1992.
- Csepeli György: *A nagy világon e kívül... Nemzettudat Magyarországon 1970–2002*. Bp., 2002.
- E. Csorba Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica* 11 (1983):1. sz. 127–158.
- Csorba László: Kritika és kultusz. Az öreg Kossuth Turinban. In: *Kossuth Lajos a „magyarok Mózese”*. Szerk.: Hermann Róbert. Bp., 2006. 213–251.
- Dávidházi Péter: Teve, menyét, cethal. Ellenállásunk (felhő)próbái Shakespeare-től Aranyig. In: *Uő: Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Bp., 1998. 65–81.
- Deák Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákpárti”. Deák és pártja 1869 után. In: *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége, 1833–1873*. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg, 2004. 261–321.
- Deák Ágnes: Deák, a magyarok Mózese. Deák Ferenc és a kortárs utókor, 1876. *Holmi* 26 (2004) 8. sz. 935–946.
- Deák Ágnes: A besúgók és a közvélemény az 1860-as években. *Századvég* 11 (2006) 39. sz. 3–28.
- Deák Ágnes: *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Bp., 2010.
- Deák Ágnes: „Zsándáros és policzajos idők”. *Államrendőrség Magyarországon, 1849–1867*. Bp., 2015.
- Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003.
- Deák Ferenc emlékezete*. II. Levelek 1822–1875. Szerk.: Váczy János. Bp., 1890.
- Deák Ferenc beszédei*. IV. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1897.
- Deák Ferenc beszédei*. V. Összegyűjtötte Kónyi Manó. Bp., 1898.
- Deák Ferenc szobrának leírása és története*. Szerk.: Buday József. Bp., 1897. (Budapest Székes Főváros közterein álló szobroknak és emlékműveknek törzskönyve V.)
- Deák Ferenc: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. S. a. r. Deák Ágnes. Bp., 2001.
- Deák István: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története, 1848–1918*. Bp., 1993.
- Deak, John: *Forging a multinational state. State making in imperial Austria from the Enlightenment to the First World War*. Stanford, 2015.
- Der Architekt des Ausgleichs. Ferenc Deák, 1803–1876*. Red.: Fónagy Zoltán. Wien, 2003.
- Déry Attila: *Belváros – Lipótváros. V. kerület*. Bp., 2005.
- Die Pragmatische Sanktion. Autentische Texte samt Erläuterungen und Übers.* Hrsg. Gustav Turba. Im Auftrage des k. k. Ministerpräsidenten Carl Grafen Stürgkh. Wien, 1913.
- Dokumentumok II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetéséhez (1873–1906)*. Vál. Halász Hajnal – Katona Csaba – Ólmosi Zoltán. Bp., 2004.
- Donatello: Munkácsy Honfoglalása. *Műcsarnok* 1900. február 25. 9. sz. 116–117.
- F. Dózsa Katalin: Tanulmány A magyar viseletek története című reprint kötethez. In: Nagy Géza: *A Magyar viseletek története*. Rajzolta Nemes Mihály. Bp., 2012 (1900).
- Dömötör István: Az új magyar országháza falfestményei. *Művészet* 1 (1902) 3. sz. 153–162.
- Edelman, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. Bp., 2004.
- Eöttevényi Nagy Olivér: *Osztrák közjog*. Bp., 1913.
- Eöttevényi Nagy Olivér: *Az osztrák közjog tanítása*. Bp., 1913.
- Báró Eötvös József: *Naplójegyzetek – Gondolatok (1864–1868)*. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp., 1941.
- Eötvös József Művei. Kultúra és nevelés*. Szerk.: Mezei Márta. Bp., 1976.
- Eötvös József: *Levelek*. Szerk.: Oltványi Ambrus. Bp., 1976.
- Eötvös József: *Naplójegyzetek. Történelmi Szemle* 21 (1978) 2. sz. 364–410.
- Erdei Gyöngyi: *Műpártoló Budapest*. Bp., 2003.
- Fabó Beáta: Építkezés a reprezentáció szolgálatában: középületek és terek. In: *Az egyesített főváros*. Szerk.: Gyáni Gábor, Bp., 1998. 164–212.

- Farkas Katalin: „Az erős akarat nem ismer akadályt”. A „Negyvenkilencz” című lap története. *Századok* 142 (2008) 3. sz. 697–726.
- Farkas Katalin: „Névtelen félistenek” viszontagságai. Az 1848–49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában. *Hadtörténelmi Közlemények* 128 (2015) 2. sz. 415–444.
- Farkas L. Gyula – Dezső Gyula: *A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig*. Szeged, 1994.
- Farkas Zsuzsa: I. Ferenc József keze és az országalma – töredék. In: *Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. 679–680.
- Ferenczi Szilárd: Bartha Miklós Kolozsváron. A politikus, a hírlapíró és a botránnyhős. In: *Bartha Miklós és kora*. Székelyudvarhely, 2013. 7–33.
- Ferenczi Zoltán: *Deák élete*. III. Bp., 1904.
- Ferrero, Guglielmo: *A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Bp., 2001.
- Fest Imre: *Emlékirataim*. S. a. r. Korompay Bertalané – Korompay H. János. Bp., 1999.
- Fest Sándor: *Skóciai Szent Margittól a walesi bárdokig. Magyar–angol történeti és irodalmi kapcsolatok*. Szerk.: Czigány Lóránt – Korompay H. János. Bp., 2000.
- Fischhof, Adolf: Ausztria és fennállásának biztosítékai (1869). In: Fenyő István: *Adolf Fischhof és a Habsburg Monarchia*. Bp., 2002. 119–131.
- Fónagy Zoltán: Ferenc József és a kortárs magyar közvélemény. In: *A véreskező kamasztól Ferenc Jósikáig. I. Ferenc József és a magyarok*. Szerk.: Fónagy Zoltán. Bp., 2018. 13–48.
- Frank Tibor: *Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*. Bp., 1985.
- Frank Tibor: *Picturing Austria–Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870*. New York, 2005.
- Frank Tibor: Brit diplomata a kiegyezés előtti Pest-Budán: R. B. D. Morier és az Osztrák–Magyar Monarchia születése. *Külügyi Szemle* 7 (2008) 2. sz. 196–212.
- Friedjung, Heinrich: *Harc a német hegemoniáért (1859–1866)*. Bp., 1902.
- Friedjung, Heinrich: *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen 1898–1919*. I–II. Hrsg. Adlgaser, Franz – Friedrich, Margret. Wien, 1997.
- Gábor Eszter: Az állandó Országház tervpályázata 1883-ban. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter – Verő Mária. Bp., 2000. 138–170.
- Géher István: A magyar „Hamlet”: Arany János furcsa álcája. *Holmi* 17 (2005) 12. sz. 1511–1540.
- Gerő András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Bp., 1988.
- Gerő András: Deák Ferenc és a politikai etika. In: *Uő: Utódok kora*. Bp., 1996. 23–36.
- Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Bp., 2004.
- [Gore, Catherine Grace Frances:] *Hungarian Tales*, 1–3, London, Saunders, 1829.
- Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. Szerk.: Kun József. II. Bp., 1933.
- Gróf Tisza István *Összes Munkái. Levelek*. II. Bp., 1924.
- Gróf Tisza István *Összes Munkái. Levelek*. IV. Bp., 1927.
- Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Debrecen, 2000.
- Gyáni Gábor: A kiegyezés nemzeti és birodalmi látószögéből. *Buksz* 29. (2017) 2. sz. 151–156.
- Gyulay Lajos: *Lotty! – Fanny! (1867. január 21. – 1867. március 3.)*. S. a. r. Labádi Gergely. Szeged, 2008.
- Gyulai Pál: Kossuth levele Deák halálakor. *Budapesti Szemle* 1876. 11. köt. 21. sz. 167–177.
- Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály, 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei*. Bp., 1999.
- Hamburger Klára: Liszt cigánykönyvének Magyarországi fogadtatása – Első rész: 1859–1861. *Muzsika* 43 (2000) 12. sz. 20–25.
- Hamburger Klára: Liszt cigánykönyvének Magyarországi fogadtatása – Második rész: 1881–1886. *Muzsika* 44 (2001) 1. sz. 11–17.
- Hamburger Klára: *Liszt Ferenc zenéje*. Bp., 2010.
- Hanák Péter: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. *Világosság* 19 (1978) 3. sz. 151–157.

- Hanák Péter: 1898 – a nemzeti és az állampatrióta értékrend frontális ütközése a Monarchiában. In: Uő: *A kert és a műhely*. Bp., 1988. 112–129.
- Hanák Péter: Ferenc József hálósobája. *Budapesti Negyed* 6 (1998) 4. sz. 177–183.
- Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. In: Uő: *1867 – európai térben és időben*. S. a. r. Somogyi Éva. Bp., 2001. 143–168.
- Hanák Péter: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: Uő: *1867 – európai térben és időben*. S. a. r. Somogyi Éva. Bp., 2001. 169–182.
- Heiszler Vilmos: A Jansky-ügy. In: *Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Szerk.: Gerő András. Bp., 1993. 76–91.
- Heiszler Vilmos: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). *Budapesti Negyed* 9 (1995. ősz) 173–192.
- Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. 2. kiad. Bp., 1940.
- Hermann Antal: Munkácsy festménye az új országházban. *Ethnográfia* 2 (1891) 2. sz. 50–51.
- Horánszky Nándor: *Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára*. S. a. r. ifj. Horánszky Nándor. Bp., 2003.
- Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. I. 2. bőv. kiad. Pest, 1871.
- Hutchinson, John: Kulturális nacionalizmus. In: *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában*. Szöveggyűjtemény. Szerk.: Cieger András – Varga Bálint. Bp., 2017. 20–42.
- Ipolyi Arnold: Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1885. március 8-iki közgyűlését megnyitó beszéd Ipolyi Arnold elnöktől. Bp., 1885.
- Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. Bp., 1896.
- Jókai Mór: Deák Ferenc a koronázás napján (1892). In: Uő: *A történelmi tarokkparti. Más hátrahagyott írássokkal*. S. a. r. Gángó Gábor. Bp., 1996. 140–142.
- Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire. A New History*. Cambridge–Massachusetts, 2016.
- Justh Zsigmond naplója és levelei. S. a. r. Kozocsa Sándor. Bp., 1977.
- Kacziány Ödön: A Honfoglalás. *Vasárnapi Ujság* 1894. március 11. 10. sz. 149.
- Kardos Albert: *Magyar államférfiak házi zsidói*. Bp., 1939.
- Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Emlékezősek. Bp., 1967.
- Katona Csaba: „Ezen gyászünnepevénynek kiválóan városi jelleggel kell bírnia...” Gróf Batthyány Lajos miniszterelnök 1870. évi újrateremtésének háttere. *Kisebbségkutatás* 16 (2007) 3. sz. 539–562.
- Katus László: Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca. In: *A Monarchia kora ma*. Szerk.: Gerő András. Bp., 2007. 22–43.
- Kecskeméthy Aurél naplója. S. a. r. Rózsa Miklós. Bp., 1909.
- Keleti Gusztáv: Az aradi honvéd-émlék pályatervei (1878). In: Uő: *Művészeti dolgozatok*. Bp., 1910. 407–426.
- Keleti Gusztáv: Deák Ferenc szobráról. (Akadémiai székfoglaló, 1878. december 4.) In: Uő: *Művészeti dolgozatok*. Bp., 1910. 427–469.
- Keleti Gusztáv: Jelentés a Deák-szoboremlék tárgyában (1881). In: Uő: *Művészeti dolgozatok*. Bp., 1910. 490–511.
- Kemény Zsigmond levelezése. S. a. r. Pintér Borbála. Bp., 2007.
- Kerényi Ferenc: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában.) Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005. 141–151.
- Keresztury Dezső: „Csak hangköre más”. Arany János, Bp., 1987.
- „Jól esik köztetek lenni...” Női sorsok, szerepek Deák Ferenc környezetében. Szerk.: Kiss Gábor. Zalaegerszeg, 2015.
- Kmety Károly: *Elmélkedés a magyar nemzeti címer és lobogó jussáról*. Bp., 1903.
- Kokoschka, Oskar: *Életem*. Bp., 1974.
- Komlós Aladár: *Vajda János*. 2. kiad. Bp., 1984.
- Komlós Aladár: *Magyar–zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig*. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században. Bp., 2001.
- Kónyi Manó: *Visszaemlékezés Andrássy Gyula grófra*. Bp., 1890.
- Kónyi Manó: *Beust és Andrássy 1870 és 1871-ben*. Bp., 1890.

- Korompay H. János: Arany János keresztje: a kitüntetés. *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012) 5. sz. 518–553.
- Korompay H. János: „»egy dióhéjban ellaknám« Hamletkint”. A Hamlet-fordítás Arany János életművében. In: „*Eszedbe jussak*”. *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*. Szerk.: Paraizs Júlia. (Hagyományfrissítés 3.) Bp., 2015. 35–50.
- Kossuth Lajos Iratai. VIII. Bp., 1900.
- Kossuth Lajos Iratai. IX. Bp., 1902.
- Kosztolányi Dezső: Író és bátorság. *Válasz Móricz Zsigmondnak*. *Nyugat* 25 (1932) 3. sz. 121–131.
- Kovács Ákos: A Feszty-kép. *Mozgó Világ* 21 (1995) 7. sz. 19–93.
- Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Bp., 1989.
- Kövér György: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. In: *A Monarchia kora ma*. Szerk.: Gerő András. Bp., 2007. 44–72.
- Kozári Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Bp., 2003.
- Krasa-Florian, Selma: *Die Allegorie der Austria. Die Entstehung des Gesamtstaatsgedankens in der österreichisch-ungarischen Monarchie und die bildende Kunst*. Wien, 2007.
- Kriza Idikó: *A fehér lóért vett ország. Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Szerk.: Hofer Tamás. Bp., 1996. 45–60.
- [Kun Béla:] *Az 1867-ki kiegyezés és Bocskay, Illésházy, Bethlen, Rákóczy népszövetségi politikája*. Pest, 1869.
- Kunszery Gyula: Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek. *Irodalomtörténet* 52 (1970) 2. sz. 683–686.
- Kutassi László – Erwin Niedermann: *A magyar és az osztrák olimpiai mozgalom története 1918 előtt*. Bp., 1990.
- Kunszery Gyula: Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek. *Irodalomtörténet* 52 (1970) 2. sz. 683–686.
- Sz. Kürti Katalin: *Munkácsy Mihály és a fotográfia*. Békéscsaba, 2004.
- Lafferton Emese: A „magyar arc vita”. Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón. *Korall* 16 (2015) 62. sz. 116–149.
- Lajtai L. László: „*Magyar nemzet vagyok*”: az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Bp., 2013.
- Laki Péter: *Ünnepi kórusmű a kiegyezésre. Évkönyv 1983/84*. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1984. 221–226.
- Lakner Judit: *Halál a századfordulón*. Bp., 1993.
- Landgraf Ildikó: Megtorló császár – megtévesztett király. Ferenc József alakja a magyar hagyományban In: *Mindenek Gyűjtemény II.: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerk.: Gulyás Judit – Tóth Arnold. Bp., 2005. 127–140.
- Langó Péter: *Amit elrejt a föld...: a 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Bp., 2007.
- Langó Péter: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Bp., 2017.
- László Andor: A kiegyezés történeti párhuzamai a kortárs historiográfiában. A kiegyezés történeti mintázata. *Századok* 151 (2017) 6. sz. 1363–1380.
- László János: *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Bp., 2005. 190–200.
- Lázár Béla visszaemlékezései Munkácsy Mihályra. Lázár Béla önéletrajza (1909). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz. 129–134.
- „...leborulok a nemzet nagysága előtt”. A Kossuth-hagyaték. Szerk.: Körmöczy Katalin. Bp., 1994.
- Legány Dezső: A Zeneakadémia születése. In: *Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*. Szerk.: Bónis Ferenc. Bp., 1968. 75–104.
- Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Bp., 1934.
- Liszt Ferenc: *A cigányokról és cigány zenéről Magyarországon*. Pest, 1861.
- Liszt Ferenc: *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie*. Lipcse, 1881.
- Liszt Ferenc válogatott írásai*. II. Vál. Hankiss János. Bp., 1959.
- Liszt levelei*. S. a. r. Dobos Gyula. In: *Tanulmányok*. Szerk.: Dobos Gyula (Tolna Megyei Levéltári Füzetek 6.) Szekszárd, 1997. 311–416.
- M. Lovas Krisztina: Batthyány Lajos gróf és a Kilencek újratemetése 1870-ben. *Honismeret* (2007) 6. sz. 26–33.

- M. Lovas Krisztina: Ki mire emlékezett március 15-én a dualizmus korában? Az ünnepségek alakulása az aktuális politikai konfliktusok tükrében. *Századok* 151 (2017) 6. sz. 1223–1246.
- Lyka Károly: Freskóképek az új parlamentben. *Új Idők* 1901. április 14. 16. sz. 339.
- Lyka Károly: Az új országházról éles és elítélő bírálat. *Művészet* 1 (1902) 2. sz. 140.
- Lyka Károly: Munkácsy (1891). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz. 199–211.
- Lyka Károly: Munkácsy Mihály halálára (1900). *Enigma* 12 (2005) 43–44. sz. 229–234.
- Madarász József: *Emlékirataim*. Bp., 1883. 359.
- Magyar anekdotakincs*. I–VI. Összegejtötte: Tóth Béla. Bp., 1898–1903.
- Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. (Hivatalos Statisztikai Közlemények.)* Szerk.: Vargha Gyula. Bp., 1880.
- Magyarország olimpiai mozgalmának krónikája*. Szerk.: Kutassi László. Bp., 1994.
- Magyarországi pártprogramok, 1867–1919*. Szerk.: Mérei Gyula – Pölöskei Ferenc. Bp., 2003.
- Malonyay Dezső: *Munkácsy Mihály élete és munkái*. Bp., 1898.
- Márki Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia politikai földrajza a gymn. 3. oszt. számára*. Bp., 1887.
- Marosi Ernő: Magyar művészet Magyarországon. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegegy-Maszák Mihály. Bp., 2005. 145–170.
- Matlekovits Sándor: *Adatok Magyarország állambáztartásának történetéhez*. Bp., 1894.
- Mazzoleni, Gianpietro: *Politikai kommunikáció*. Bp., 2006.
- Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1905. évben*. Bp., 1906.
- Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Bp., 2010.
- Mikszáth Albert: *Az amerikai menyecske*. Mikszáth Kálmán ötlete nyomán. Bp., 1918.
- Mikszáth Kálmán: Deák Ferencről. *Vasárnapi Ujság* 50 (1903) október 18. 42. sz. 690–693.
- Mikszáth Kálmán: Párbaj – kabátokkal. In: *Uő: Az én kortársaim*. II. Bp., [1908.] 26–38.
- Mikszáth Kálmán: A halál után. (1885). In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. 36. *Elbeszélések*. X. Bp., 1966. 62–67.
- Mikszáth Kálmán: Apróságok a Házból. 1882. január 26. In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. 63. *Cikkek és karcolatok*. XIII. Bp., 1973. 194.
- Mikszáth Kálmán: Hazahíják az öreget. *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. 77. *Cikkek és karcolatok*. XXVII. Szerk.: Rejtő István. Bp., 1983. 72–73.
- Mikszáth Kálmán: A nyolcadik nap. In: *Mikszáth Kálmán Összes Művei*. 78. *Cikkek és karcolatok*. XXVIII. S. a. r. Rejtő István – Suhai Pál. Bp., 1984. 85–87.
- Milbacher Róbert: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Bp., 2009.
- Miller, Michael Laurence: *A Monumental Debate in Budapest: The Hentzi Statue and the Limits of Austro-Hungarian Reconciliation, 1852–1918. Austrian History Yearbook*. Vol 40. April 2009. 215–237.
- Miskolczy Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bünbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall* 21–22 (2005) 124–160.
- Miss Pardoe: *The City of the Magyar, or Hungary and Her Institutions in 1839–40*. I–III. London, 1840.
- Móricz Zsigmond: Arany János írói bátorsága. *Nyugat* 24 (1931) 24. sz. 613–621.
- Munkácsy Mihály válogatott levelei*. Szerk.: Farkas Zoltán. Bp., 1952.
- Műferdítések és poétai rugamok. XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztiái*. Vál. Buzinkay Géza. Bp., 1983.
- Nagy Ildikó: Az emlékműszobrászat kezdetei Budapesten. Szobrok és szobrászok. *Budapesti Negyed* 9 (2002) 2–3. sz. 191–218.
- Nagy Ildikó: Himnusz, Szózat kontra Gott erhalte. Birodalmi és nemzeti szimbólumok az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországon. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 21–62.
- Németh G. Béla: A szerkesztő s a kritikus Arany. In: *Uő: Küllő és kerék. Tanulmányok*. Bp., 1981.
- Ormódi Bertalan: *Pecsovics naptár 1868-ra*. Pest, 1867.
- Ormódi Bertalan: *Pecsovics-világ Magyarországon. Történeti rajz a jelenkorból*. Pest, 1868.

- Paget, John: *Hungary and Transylvania, with Remarks on Their Condition, Social, Political and Economical*. I-II. London, 1839.
- Paget, John: *Magyarország és Erdély*. S. a. r. Cs. Lingvay Klára. Kolozsvár, 2011.
- Pajkossy Gábor: Deák-émlékév. *Buksz* 16 (2004) 2. sz. 144-157.
- Pál Judit: „Méltó föld” a koronázási dombhoz. Erdély és az 1867. évi koronázási ünnepek. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk.: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter. Bp., 2008. 447-470.
- Pál Judit: „Agitátorok” és „gyanúsak” a kiegyezés körüli években Erdélyben. (Kézirat.) 2017.
- Pap József: Kontinuitás és diszkontinuitás kérdése Magyarország vármegyei tisztikaraiban. A reformkor végétől a kiegyezést követő újjászervezésig. In: *A szabadságharc leverésétől a kiegyezésig. Deák Ferenc emlékezete*. Szerk.: Béres Katalin. Zalaegerszeg, 2004. 47-67.
- Papp Gábor György: Gerster Kálmán síremléképítészeti munkássága. *Ars Hungarica* 30 (2002) 1. sz. 49-122.
- Patterson, Arthur J.: *The Magyars: Their Country and Institutions*. I-II. London, 1869.
- Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. I. Bp., 1893.
- Péter László: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Bp., 1998.
- Pointon, Marcia: „Ezeket a töredékeket gyűjtöttem romlásom ellen”. In: *Az idő története*. Szerk.: Kristen Lippincott – Umberto Eco és mások. Bp., 2002. 198-201.
- Pók Lajos: Egy nosztalgia forrásai és fordulatai. A Monarchia visszapillantó tükörben. *Európai Szemle* 8 (1997) 4. sz. 81-93.
- [Pollak, Heinrich:] *Dreissig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. II. (1868-1873) Wien, 1895.
- Polner Ödön: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya történeti kifejlődésében és jelen alakjában. Bp., 1891.
- Polner Ödön: Válasz az 1867: XII. t.-c. jogi természetű ügyében. *Magyar Figyelő* 2 (1912) 376-377.
- Polner Ödön: Deák Ferenc az 1867: XII. t.-c. jogi természetéről. *Magyar Figyelő* 2 (1912) 530-531.
- Polner Ödön: *Emlékeim. Nagypától*. Szerk.: Havass Miklós. Bp., 2008.
- Polónyi Géza Szolnokon. *Egyetértés* 1892. január 19. 3.
- Porkoláb Tibor: „Nagyjaink pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*. Bp., 2005.
- Prahács Margit: Kiadatlan és ismeretlen Liszt-levelek a Zeneművészeti Főiskola levéltárában. In: *Zenatudományi tanulmányok Liszt Ferenc és Bartók Béla emlékére*. Szerk.: Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Bp. 1955. 109-210.
- Prém József: Munkácsy dolgozótársai. *Művészet* 3 (1904) 4. sz. 245-248.
- Prokopovych, Markian: Az Opera, a tömeg és a sajtó. Botrány a megnyitón: Budapest, 1884. In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. Szerk.: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. Bp., 2011. 258-267.
- Pulszky Ferenc: Visszaemlékezések. *Budapesti Szemle* 33 (1883) 75. sz. 1. rész, 339-350.
- Pulszky Ferenc: A múzeumokról. (1875) In: *Pulszky Ferenc kisebb dolgozatai*. S. a. r. Lábán Antal. Bp., 1914. 218-240.
- Rákosi Jenő: Munkácsy Árpádja. *Budapesti Hírlap* 1893. május 2. 120. sz.
- Rákosi Jenő: *Emlékezések*. 1. köt. Bp., 1927.
- Rausch, Helke: *Kultfigur und Nation. Öffentliche Denkmäler in Paris, Berlin und London, 1848-1914*. München, 2006 (Pariser Historische Studien 70).
- Redlich, Joseph: *Schicksalsjahre Österreichs. Die Erinnerungen und Tagebücher Josef Redlichs 1869-1936*. II. Hrsrg.: Fellner, Fritz – Corradini, Doris A. Wien, 2011.
- Rendeletek Tára*, 1867. Pest, 1871.
- Rendeletek Tára*, 1869. Pest, 1870.
- Rendeletek Tára*, 1901. Bp., 1902.
- Ress Imre: A koronázás ünnepe, 1867. A Habsburg-koronázások zenei hagyománya. *História* 34 (2012) 3. sz. 26-29.

- Révay Mór János: *Írók, könyvek, kiadók. Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*. II. Bp., 1920. 115–117.
- Róka Enikő: Egy kultuszkép története. Zichy Mihály: Erzsébet királyné Deák Ferenc ravatalánál. In: *Zichy Mihály*. Szerk.: Róka Enikő – Csicsery-Rónay István. Bp., 2001. 36–44.
- Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának*. Bp., 2004. 121–158.
- Rózsa Mária: A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei 1862–1873. *Magyar Könyvszemle* 113 (1997) 4. sz. 349–376.
- Rudolf trónörökös főherceg: Bevezetés. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben*. I. Bp., 1887. 5–17.
- Rumpler, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. (Österreichische Geschichte. 1804–1914. Hrsg. von Wolfram, Herwig) Wien, 1997.
- Salamon Ferenc: *A magyar hadi történethez a vezérek korában: kútfortanulmány a IX. századbéli byzanti taktikai művekről*. Bp., 1877.
- Sándor Anna: Kónyi Manó levelesládája. In: *Évkönyv 1983/84*. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp., 1984. 310–318.
- Sándor Pál: *Az anekdotázó Deák Ferenc*. Bp., 1986. 28. és 40.
- Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Bp., 1987.
- Scheer, Tamara: Figyelmen kívül hagyott kiegyezés? Az Osztrák–Magyar Monarchia dilemmája a közös hadsereg ezrednyelveinek tükrében. In: *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés*. Szerk.: Szarka László. Bp., 2017. 193–205.
- Schvarcz Gyula: *Államintézményeink és a kor igényei*. Bp., 1879.
- Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*. Eds.: Maria Bucur – Nancy M. Wingfield. West Lafayette, 2001.
- Shakespeare, William: *Hamlet, dán királyfi*. Ford.: Arany János, szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1993.
- Sebestyén Sándor: Ki volt a „hét cinkotai magyar”? *Honismeret* 30 (2002) 6. sz. 62–68.
- Sinkó Katalin: *Ideák, motívumok, kánonok. Tanulmányok a 19–20. századi képkultúra köréből*. Bp., 2012.
- Sisa József: A pályázati tervtől a végleges tervig. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter – Verő Mária. Bp., 2000. 228–243.
- Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák–német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976.
- Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989.
- Somogyi Éva: A honvéd nyugdíjak ügye a közös minisztertanácson (1868). In: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Szerk.: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor. Bp., 1999. 103–107.
- Somogyi Éva: *Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*. Bp., 2006.
- Somogyi Éva: A dualizmus és a föderalizmus választóvonalán 1871 októberében. *Történelmi Szemle* 52 (2010) 4. sz. 559–569.
- Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői, 1867–1914*. Bp., 2017.
- Steindl Imre: Az új országházról. *Akadémiai Értesítő* 1899. X. köt. 111. füzet, 117–125.
- Steindl Imre: Tervmagyarázat és műleírás, az állandó országház tervezete és költségvetéséhez. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter – Verő Mária. Bp., 2000. 243–246.
- Steinernes Bewusstsein I. Die öffentliche Repräsentation staatlicher und nationaler Identität Österreichs in seinen Denkmälern*. Hrsg.: Stefan Riesenfellner. Wien, 1998.
- Stevens, Mary Elizabeth: *Letters from Hungary 1864 to 1869. Written by Mary Elizabeth Stevens to her mother and sister*. Ed.: Armstrong, Katherine. London, 1999.
- Stevens, Mary Elizabeth: *Levelek az Andrássy-házból. Egy angol nevelőnő levelei*. S. a. r. Cieger András, ford.: Bánki Vera. Bp., 2007.
- Stourzh, Gerald: Der Dualismus 1867 bis 1918: zur staatsrechtlichen und völkerrechtlichen Problematik der Doppelmonarchie. In: *Die Habsbur-*

- germonarchie 1848–1918*. Hrsg.: Helmut Rump-
ler – Peter Urbanitsch. VII. Wien, 2000, ÖAW,
1177–1230.
- Stourzh, Gerald: A kettős Monarchia „jogi termé-
szete” és politikai struktúrája: egy történeti
fenomenológiai kísérlet. In: *A kiegyezés*. Szerk.:
Cieger András. Bp., 2004. 584–591.
- Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. *Magyar Tudomány* 83 (1976) 11. sz. 675–687.
- Szabó Károly: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869.
- Szabó Szilárd: *Bosznia–Hercegovina közjogi viszonya Ausztriához és Magyarországhoz 1878 és 1918 között*. Debrecen, 2011.
- Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Debrecen, 2005.
- Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010.
- Szalai Miklós: Részletek ifj. Andrassy Gyula politikai naplójából (1907–1913). *Történelmi Szemle* 44 (2002) 1–2. sz. 165–203.
- Szatmári Gizella: A Hentzi-emlékmű. In: *Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*. Szerk.: Mikó Árpád – Sinkó Katalin. Bp., 2000. 686–688.
- Szatmári Mór: *20 esztendő parlamenti viharai*. Bp., 1928.
- Szász János: *Ő tudta: Hamletnek igaza volt*. Korunk 26 (1967) 2. sz. 155–157.
- Szász Károly: *A gavallér-politikusok*. A Kisfaludy-társaság által jutalmazott Satira. Felolvastatott a Kisfaludy-társaság XIX. Közgyűlésén, 1869. február 14-dikén. Pest, Ráth, 1869.
- Székegy Bertalan (1835–1910) kiállítása. Katalógus. Szerk.: Nagy Ildikó. Bp., 1999. 50.
- Székegy Miklós: *Az ország tükre. Magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. Bp., 2012.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Bp., 1920.
- Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934.
- Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Bp., 1926.
- Szemere Miklós *összegyűjtött munkái*. I. Bp., 1882.
- Szendrei János: *Magyar viselet történeti fejlődése*. Bp., 1905.
- Szilágyi Márton: *Lisznyai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*. Bp., 2001.
- Szilágyi Márton: Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009) [7. sz.] 779–791.
- Szilágyi Márton: Amikor betelik az idő... A jövő század regénye. In: *Jókai és Jókai. Tanulmányok*. Szerk.: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Bp., 2013. 273–284.
- Szinnyey József: *Magyar írók élete és munkái*. VII. Bp., 1900. 255–256.
- Szomory Dezső: Munkácsy magyarsága. *Pesti Napló* 1939. június 25.
- Táncsics Eszter és Csorba Géza *naplója*. Vál. Buza Péter, Bp., 1994.
- Táncsics Mihály: *Életpályám*. Bp., 1978.
- Tangl Balázs: Ezredideológiák és ezredkultúrák a cs. (és) kir. hadseregben. *Hadtörténelmi Közlemények* 129 (2016) 3. sz. 670–694.
- Tarjányi Eszter: Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 3. sz. 292–333.
- Tisza István: Egy pár szó Polner Ödön válaszára. *Magyar Figyelő* 2 (1912) 452.
- Tompa Mihály *levelezése*. S. a. r. Bisztray Gyula. Bp., 1964.
- Tomsics Emőke: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp., 2015.
- Tóth-Barbalics Veronika: Kossuth Ferenc szövegkiadási gyakorlatához. Kossuth Lajos Iratai VIII. kötetének alapján. *Századok* 142 (2008) 3. sz. 773–788.
- Tóth Béla: Magyar típus. *Magyar Hírlap* 1893. április 22. 110. sz.
- Török Aurél: *Jelentés III. Béla király és neje testerekléiről*. Bp., 1893. (Értekezések a természettudományok köréből XXIII. 4.)

- Török Aurél: Van-e magyar típus? *Magyar Hírlap* 1893. április 28. 116. sz.
- Török Aurél: Munkácsy képe és a magyar típus. *Magyar Hírlap* 1893. május 10. 128. sz.
- Török Aurél: *Adatok az Árpádok testerekllyéinek ember-tani búvárlatához*. Bp., 1894. (Értekezések a természettudományok köréből XXIII. 9.)
- The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. Eds.: Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. New York, 2007.
- Unowsky, Daniel L.: *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848–1916*. West Lafayette, 2005.
- Urbán Aladár: Gr. Batthyány Lajos emlékezete. *Aetas* 15 (2000) 1–2. sz. 132–158.
- Urbanitsch, Peter: Pluralist Myth and Nationalist Realities: The Dynastic Myth of the Habsburg Monarchy – a Futile Exercise in the Creation of Identity? *Austrian History Yearbook* 35 (2004) 101–141.
- Vajda György Mihály: *Keletre nyílik Bécs kapuja. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740–1918*. Bp., 1994. 110–134.
- Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérték*. Bp., 1896.
- Vajda János: Magyar birodalmi politika. In: *Vajda János Összes Művei*. S. a. r. Kozocsa Sándor. Bp., 1944.
- Vajda János *válogatott politikai írásai*. Összeáll.: Komlós Aladár. Bp., 1954.
- Varga Bálint: A barbár múlt és a nemzeti dicsőség. *Történelmi Szemle* 57 (2015) 2. sz. 319–332.
- Varga Bálint: *Árpád a város fölött. Nemzeti integráció és szimbolikus politika a 19. század végének Magyarországon*. Bp., 2017.
- Varga Bálint: A kiegyezés rítusa és a szimbolikus politika: Ferenc József megkoronázása. *Magyar Tudomány* 178 (2017) 12. sz. 1578–1583.
- Varga Bálint: Egy össze nem álló kép mozaikjai. Az Osztrák–Magyar Monarchia dualitásának kortárs reprezentációja. *Aetas* 32 (2017) 4. sz. 5–21.
- Várkonyi Ágnes: Adalékok a Függetlenségi Párt történetéhez. *Századok* (1961) 2–3.
- Véghvári Lajos: *Munkácsy Mihály élete és művei*. Bp., 1958.
- Velkey Ferenc: Széchenyi István és az 1846-os „Deák-lakoma”. In: *Deák Ferenc és a polgári átalakulás Magyarországon*. Szerk.: Balogh Elemér – Sarnyai Csaba Máté. Szeged 2005. 19–82.
- Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások. *Aetas* 27. (2012) 1. 83–104.
- Vér Eszter Virág: „...egy áldott emlékezetű királyné...”. Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30 (2015) 1. sz. 59–86.
- Vikár Béla: Árpád és Habsburg vagy a király kegyele. Ünnepi költemény a múlttól és jelenről a magyar nép számára. Bp., [1898.] 9–10. és 32.
- Voigt Vilmos: Deák Ferenc és az anekdoták világa. *2000* 15 (2003) 10. sz. 69–76.
- Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Bp., 2007.
- Vörös Károly: *Az öreg Deák a budapesti francia főkonzulok jelentéseiben (1868–1876)* Zalai Gyűjtemény 5., Zalaegerszeg, 1976. 351–368.
- Walker, Alan: *Liszt Ferenc*. III. Bp., 2003.
- Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I. Bp., 1910.
- Wingfield, Nancy M.: *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech*. Cambridge (USA), 2007.
- Wlassics Gyula: *Deák Ferenc munkáiból*. I–II. Bp., 1906.
- Wlassics Gyula: *Az ausztriai közjogi irodalom és Magyarország: Jäger, Tezner, és a közös intézmények címere*. Bp., 1916.
- Wlassics Gyula: Az udvartartás jogi természete. *Budapesti Szemle* 1917. 172. köt. 491. sz. 169–210.
- Zachar József: *Az osztrák–német liberális Alkotmány-párt és a politikai hatalom, 1861–1881*. Bp., 1981.
- Zámborszky Ilona: *A magyar országház*. Bp., 1937.
- Zintzen, Christiane: Vorwort. In: „*Die Österreichisch–Ungarische Monarchie in Wort und Bild*”. Aus dem „*Kronprinzenwerk*” des Erzherzog Rudolf. Hg.: Uő. Wien, 1999. 9–22.
- Zsoldos Jenő: Ormódi Bertalan és a függetlenségi eszme. *Soproni Szemle* 23 (1969) 4. sz. 289–296.